

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԲՈՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

(ԱՄՐՈՅ-ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ ԵՎ ԴԱՄԲԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐ)

Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Ա. ԲՈՐՈՒՅԱՆ

АРХЕОЛОГИЯ УРАРТУ

(КРЕПОСТИ-ПОСЕЛЕНИЯ И ПОГРЕБАЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ)

Г. АВЕТИСЯН, А. БОБОХЯН

ARCHAEOLOGY OF URARTU

(FORTRESS-SETTLEMENTS AND BURIAL COMPLEXES)

H. AVETISYAN, A. BOBOKHYAN

ԵՐԵՎԱՆ

ԲԱՎԻՂ

2010

ԳՄԴ 63.4 y⁷

Ա 791

Գիրքը հրատարակության է նրաշխարհում
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի խորհուրդը

Խմբագիրներ՝ պ.գ.թ. Պ. Ավետիսյան, պ.գ.թ. Գ. Թումանյան

Ավետիսյան Հ., Բորոխյան Ա.

Ուրարտուի հնագիտություն

Ա 791

(Ամբոց-բնակավայրեր և դամբանային համալիրներ):

-Եր.: «Բավիթ» հրատ., 2010, էջ 236

Աշխատանքը նվիրված է ուրարտական հնագիտության, մասնավորապես
ամբոց-բնակավայրերի և դամբանային համալիրների խնդիրներին:
Նախատեսված է որպես դասագիրք հնագետ ուսանողների, ինչպես նաև
պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 902/904 (07)

ԳՄԴ 63.4 y⁷

ISBN 978-9939-818-09-2

Կազմի վրա պատկերված են Մեծի դուռը և Այանխի ամբոցը

© Ավետիսյան Հ.
Բորոխյան Ա., 2010 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածութեան.....	4
ՆԿԱՐՆԵՐԻ ԵՎ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ԾԱՆԿ.....	9

I. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ.....13	
Պատկան հասանոց Ակնարկ.....	15
+ ՄՇԱԿՈՒԹԱՔԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ.....	20
+ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ..24	

II. ԿՄՐՈՑ-ՔՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ.....30	
+ ՏՈՒԾՊԱ (ՎԱՆ).....	30
- ԱՆՁԱՎ (ԱՆՁԱՅ).....	34
+ ՈՒՍԱՊԱԽՆԻԼԻ (ԹՈՓՐԱՔ ՔԱԼԵ).....	37
+ ՄԱՐԴՈՒՐԻՍԻԼԻ (ՀԱՅԿԱՔԵՐ, ՉԱՎՈՒՑ ԹԵԹԵ).....	42
+ ԱՅԱՆԻՍ.....	49
+ ՆԵՐՔԻՆ ԽՆՁՈՐ (ՔԱՅԱԼԸ ԴԵՐԵ).....	52
+ ՃՄԻՆ (ԱԼԹԸՆ ԹԵԹԵ).....	58
ԷՐԵՐՈՒՆԻ (ԱՐԻՆ ԲԵՐԴ).....	63
ԹԵՅՇԵՔԱԻՆԻ (ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ).....	72
ԱՐԳԻՇՏԻՍԻԼԻ (ԱՐՄԱՎԻՐ).....	85
+ ՕՇԱԿԱՆ.....	96
ԱՐԱԳԱՄ.....	103
ԱՅԼ ԱՄՐՈՅՆԵՐ ԵՎ ՔՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ.....	108
+ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	113

III. ԴԱՄՔԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐ.....147	
+ ՎԱՆ.....	147
ՆԵՐՔԻՆ ԽՆՁՈՐ (ՔԱՅԱԼԸ ԴԵՐԵ).....	151
ՄԱԶԳԵՐ.....	153
+ ՃՄԻՆ (ԱԼԹԸՆ ԹԵԹԵ).....	153
ԱԼԻՇԱՐ.....	157
+ ԵՐԵՎԱՆ.....	158
+ ՕՇԱԿԱՆ.....	161
+ ԱԳԱՐԱԿ.....	162
+ ԳԵՂՎՈՎԻՏ.....	164
ԱՅԼ ԴԱՄՔԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐ.....	167
+ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԹՄՂՄԱՆ ԾԵՍԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	170

ՎԵՐՋԱՔԱՆ.....	176
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՆԿ.....	179
ՍՄՓՈՓՈՒՄ (SUMMARY).....	202
ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱՆԿ.....	208
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ.....	215

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ք.ա. IX դ., ուրարտական պնտության ստեղծումով, Հայկական լեռնաշխարհը թևակոխեց պատմական զարգացման որակապես նոր մի շրջափուլ: Նախկին բրոնզ-նրկաթեղարյան մշակույթների առաջընթացի արդյունքում լեռնաշխարհի բնիկները ներքաշվեցին պատմամշակութային զարգացման այնպիսի մթնոլորտի մեջ, որը մասնագետների կողմից անվանվում է «քաղաքակրթություն»: Այս հասկացությունը բնորոշվում է մի շարք ատրիբուտներով, որոնց թվում առավել կարևոր են քաղաքի ի հայտ գալը, գրի կիրառումը, մոնումենտալ և համաչափ ճարտարապետության, ինչպես նաև կազմակերպված քաղաքաշինության առկայությունը, համեմատաբար բարդ ներքին պնտական կառուցվածքը, հավասարաչափ փոխանակության առկայությունը, կազմակերպված ոռոգման համակարգը:

Այս բոլոր չափանիշների նախադրյալներն առկա էին լեռնաշխարհի բրոնզ-նրկաթեղարյան մշակույթներում, սակայն դեռևս չէին հասունացել՝ միասնական և համակարգված կերպով արտահայտվելու համար: Եվ միայն Ք.ա. I հազ. սկզբներին էր, որ լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում գոյություն ունեցող Նաիրյան ցեղերի միավորման հետևանքով ստեղծվեց միջագետքցիների կողմից «Ուրարտու», բուն ուրարտացիների կողմից՝ «Բիայնիլի» (որտեղից էլ ծագում է «Վանի թագավորություն» անվանումը), իսկ Սբ. Գրքում՝ «Արարատյան թագավորություն» անվանված պնտական միավորումը, որին վիճակված էր հնտագա ներք հարյուրամյակների ընթացքում վճռական դեր խաղալ առաջավորասիական տարածաշրջանի պատմամշակութային զարգացումներում: Այնլիս, որոշ ժամանակահատվածի ընթացքում, մասնավորապես Ք.ա. VIII դ. առաջին կեսին, Ուրարտուն դարձավ Հին Արևելքի հզորագույն պնտությունը, որի քաղաքական և մշակութային ազդեցությունները տարածվում էին ինչպես հարակից, այնպես էլ հեռավոր նրկներում: Այս պնտականության ստեղծողները Վանից հարավ ընկած լեռնային գոտում (կորդվաց լեռներ և հարավային Վասպուրական) քնակվող լեռնաշ-

խարհի բնիկ ցեղախմբերն էին՝ «ուրարտացիները», որոնք խոսում էին մի լեզվով, որն արդի լեզվաբանները դասում են այսպես կոչված խուփ-ուրարտական լեզվաընտանիքին: Զ.ա. IX-VIII դդ., աստիճանաբար տարածվելով գրեթե բոլոր ուղղություններով, ուրարտացիները գրավեցին ողջ լեռնաշխարհը:

Ուրարտուն իր կառուցվածքով տիպիկ հինարևելյան պետական միավորում էր, սակայն նրա բուն կրողները լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան մշակույթների ուղղակի հետնորդներն էին: Այսինքն, ուրարտական վերնախավն ընդունելով հինարևելյան, մասնավորապես սիրիա-միջագետքյան մշակութային աշխարհի արժեքային համակարգը, փորձեց այն հարմարեցնել տեղական-լեռնային մշակութային աշխարհի արժեքներին: Այս ամենի հետևանքով լեռնաշխարհում ձևավորվեց էլիտար («ուրարտական») մշակույթը, որի հետ մեկտեղ շարունակում էր գոյություն ունենալ լեռնաշխարհին բնորոշ ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի՝ «լճաշեն-մեծամորյան» կոչված մշակույթը:

Ներկա դասագիրքն իր առջև նպատակ է դնում ընդհանուր գծերով բնորոշելու ուրարտական մշակույթը, նրա զարգացման օրինաչափությունները: Այս հատորը նվիրված է ուրարտական ամբողջ-բնակավայրերին և դամբանային համալիրներին:

Սրանից դեռ կես դար առաջ ուրարտագիտությունը համարվում էր ասուրագիտությանը հարակից մի բնագավառ: Այսօր այն անկասկած առանձին գիտաճյուղ է հինարևելագիտության ընդհանուր համակարգում, որի մեջ են ներառնվում ինչպես սնպագրագիտությունը, այնպես էլ հնագիտությունը:

Արդի ուրարտագիտական ուսումնասիրություններում կիրառվում են նոր, նախորդների վրա հիմնված, սակայն դրանցից էապես տարբերվող մեթոդներ: Վիճակագրագիտական ուսումնասիրություններում ի հայտ են եկել բազմաթիվ նոր ընթերցումներ և պատմական անցյալի վերիմաստավորումներ: Հնագիտական հետազոտություններում փորձ է կատարվում ուրարտական մշակույթը դիտարկելու միջոցիցիալիսար ուսումնա-

սիրությունների համատեքստում: Ուրարտական բնակավայրերի տարածականության սկզբունքները հասկանալու համար լայնորեն կիրառվում են աշխարհագրական ինֆորմացիոն համակարգերի նորագույն մեթոդները(GIS):

Ուրարտագիտական կենտրոնները գտնվում են նախ այն երկրների համալսարաններում, որոնցում տարածվել է այդ հնագույն պետությունը (Հայաստան, Թուրքիա՝ Արևմտյան Հայաստան), ապա նաև հարակից և հեռավոր երկրներում (Վրաստան, Ռուսաստան, Գերմանիա, Անգլիա, Իտալիա, ԱՄՆ): Չնայած ուրարտագիտության երիտասարդ գիտաճյուղ լինելուն՝ այսօր արդեն կուտակվել է ահռելի քանակությամբ գիտական գրականություն, ուր քննարկվում են Ուրարտուի պատմության և մշակույթի բազմաթիվ հարցեր: Հայաստանում և արտերկրում լույս են տեսնում մի շարք գիտական հանդեսներ, որոնցում ուրարտագիտական թեմաները բավականին հաճախ են քննարկվում (Պատմա-բանասիրական հանդես, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Вестник древней истории, Anatolian Studies, Archäologische Mitteilungen aus Iran, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Anadolu Araştırmaları, Armenian Journal of Near Eastern Studies):

Այս աշխատանքի վերջում բերված գրականության ցանկը բազմաթիվ անունների միայն մի մասն է կազմում, այն մասը, որը համապատասխանում է ներկա հատորի հիմնական պահանջներին: Մինչև XX դ. վերջը լույս տեսած ուրարտագիտական գրեթե բոլոր հրատարակությունները ամփոփված են Պ. Զիմանսկու «Հին Արարատը» մատենագրական արժեքավոր աշխատության մեջ: Ուրարտական հնագիտական հուշարձանների քիչ թե շատ ամբողջական ցանկը, համապատասխան գրականությամբ հանդերձ, ամփոփված է «Ուրարտուի տեղագրական քարտեզ» անվամբ լույս տեսած աշխատանքում, որը կազմվել է Վ. Բլայսի և Հ. Հաուպտմանի գլխավորությամբ: Ինչ վերաբերում է ուրարտական ճարտարապետությանը, ապա լույս են տեսնել նրկու կարևոր և ամփոփ աշխատանքներ, որոնցում կարելի է մանրամասն տեղեկություններ գտնել ուրարտական շինարվեստի մասին: Դրանք են Կ. Հովհաննիսյանի և Տ.

Ֆորբսի «Ուրարտական ճարտարապետություն» նույնանուն աշխատությունները: Ուրարտական ճարտարապետության տարբեր հարցերին են նվիրված նաև Վ. Քլայսի հիմնարար աշխատությունները: Ուրարտական թաղման կառույցներին և ծնահին վերաբերող ընդհանուր բնույթի աշխատանքները համեմատաբար քիչ են: Այդ հարցերին առանձին անդրադարձել են Չ. Բրրնին, Բ. Օգյունը, Ս. Հմայակյանը, Ա. Փիլիպոսյանը:

Ուրարտագիտությունը պատկանում է արագ զարգացող պատմական գիտաճյուղերին: Ծնորհիվ Հայաստանում և հարակից երկրներում անընդհատ տևող ունեցող հնագիտական աշխատանքների՝ պարբերաբար վերիմաստավորվում են ուրարտագիտական խնդիրները, հարրտացվում է համապատասխան գրականությունը:

Օգտագործված նկարների հղումները հիմնականում համապատասխանում են տվյալ հուշարձանին վերաբերող տնքստային հղումներին: Կողմնորոշիչ հրատարակություններ են հանդիսացել Forbes 1983 և հատկապես Հովհաննիսյան 1996 (հմմտ. Նկ. 32, 33, 35, 36, 39, 40, 42-50): Նկ. 1, 31, 34 վերցված են Тирация, Кошеленко 1985 հրատարակությունից:

Լուսանկարները հեղինակներին են և կատարվել են 2000, 2003, 2004 և 2009 թթ.: Արևմտյան Հայաստան կատարված գիտական արշավանքների ժամանակ: Օգտագործվել են նաև հայ-ավստրիական արշավախմբի՝ Արամուսի պեղումների լուսանկարները: Օշականին վերաբերող լուսանկարները տրամադրել է ակադեմիկոս Ա. Քալանթարյանը, ինչի համար շնորհակալություն ենք հայտնում:

Բոլոր նկարների մասշտաբները մետրային են, որոնք ամեն անգամ չեն նշվում:

Բոլոր նկարների հերթականությունը (ա, բ, գ...) ձախից աջ է կամ վերևից ներքև:

Բազմաթիվ դիտողությունների և օգտակար խորհուրդների համար նրախտապարտ ենք պ.գ.թ. Գ. Թումանյանին: Վերջին շրջանում լույս տն-

սած ուրարտագիտական օտարալեզու գրականության տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում պ.գ.թ. Ե. Գրեկյանին: Տեքստի լեզվական ստուգման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Ա. Պետրոսյանին: Հատուկ նրախտագիտություն ենք հայտնում «Նորք» տեղեկատվավերլուծական կենտրոնին և նրա տնօրեն Հ. Չոբանյանին՝ այս գրքի հրատարակությունը իրականացնելու համար:

Գրականություն: Հմայակյան 1990; Հովհաննիսյան 1996; հմմտ. նաև Քալանթարյան, Մելքոնյան 2005; Калантарян 2006; Ögün 1975; Ögün 1978; Kleiss 1976c; Kleiss 1979b; Kleiss 1979c; Kleiss, Hauptmann 1976; Forbes 1983; Burney 1995; Zimansky 1998

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Ուրարտական հիմնական հուշարձանների քարտեզ (կազմող՝ Գ. Տիրացյան, Գ. Կոշմանյան, որոշ լրացումներով) (29)
2. Տուշպա, ամրոցի պատը՝ ուրարտական շրջանի մնացուկներով (31)
3. Ներքին Անձավ, ամրոցի հատակագիծը (ա), Զիվիստան, ամրոցի հատակագիծը (բ) (34)
4. Վերին Անձավ, ամրոցի հատակագիծը (35)
5. Թոփրաք քալև, տաճարի հատակագիծը (37)
6. Թոփրաք քալև, տաճարի վերակազմությունը՝ ըստ Է. Ակուրգալի (40)
7. Թոփրաք քալև, շինության բրոնզե մոդել, Բրիտանական թանգարան (41)
8. Հայկաբերդ, ամրոցի ուրվագծային հատակագիծը (43)
9. Այանիս, ամրոցի տեղագրական քարտեզը և հատակագիծը (50)
10. Այանիս, արևմտյան պահեստասենյակները (50)
11. Քայալը դերև, ամրոցի (ա) և տաճարի (բ) հատակագծերը (53)
12. Ալթըն թևիև, միջնաբերդի հատակագիծը (59)
13. Ալթըն թևիև, տաճարի վերակազմությունը՝ ըստ Թ. Օզգյուշի (61)
14. Էրնբունի, սյունագարդ բակը (վերակազմություն)(ա), միջնաբերդի հատակագիծը (բ) (64)
15. Կարմիր բլուր, միջնաբերդի հարավային և հյուսիսարևմտյան մուտքերը (վերակազմություն) (ա), միջնաբերդի հատակագիծը (բ) (73)
16. Կարմիր բլուր, N 25 և 28 զինու մասանների հատակագծերը (ա, բ) (75)
17. Կարմիր բլուր, կացարաններից մեկը (80)
18. Արզիշտիխինիլի, միջնաբերդի վերակազմությունը (ա), ընդհանուր հատակագիծը (բ), միջնաբերդի հատակագիծը (գ), սիտուացիոն հատակագիծը (դ) (86)
19. Արմավիր, արևմտյան ամրոցի սյունագարդ դահլիճը (88)
20. Արմավիր, արևմտյան ամրոցի հատակագիծը (90)
21. Արմավիր, “Կնիքակրի տան” հատակագիծը (93)
22. Օշական, ամրոցի արևմտյան պարսպի վերակազմությունը (96)
23. Օշական, պալատական համալիրների հատակագիծը (97)
24. Օշական, ամրոցի հատակագիծը (100)
25. Արագած, միջնաբերդի ընդհանուր տեսքը (վերակազմություն) (ա), միջնաբերդի հատակագիծը (բ), հին վերակազմությունը (գ) (104)

26. Արագած, միջնաբերդի կազարանների տեղադրության սխեման (106)
27. Բաստամ, ամրոցի ընդհանուր հատակագիծը (ա), մուտքի հատակագիծը (բ), սյունա-
գալոդ դահլիճի համալիրը (գ) (109)
28. Բաստամ, հյուսիսային շինությունը (110)
29. Ազնավուր թեփն, ամրոցի հատակագիծը (111)
30. Ջննակի թեփն, տան հատակագիծ (112)
31. Ուրարտական ամրոցների հատակագծեր (կազմող՝ Վ. Վակոբյան), Քիչ քալնսի (Ուրմիա-
յի մոտ) (ա), Ջննակի թեփն (բ), Քնյշնքահնի, հարավային դարպասների վերակազմու-
թյունը (գ), Դավալու (դ), Բաստամ (Ա), Արգիշտիխնիլի, արևմտյան միջնաբերդը (զ),
Արագած (է) (114)
32. Գյուղերի հատակագծեր, Դուչգազի (ա), Քուրքի թեփն (բ), Քալն քամանա (գ) (117)
33. Միջնաբերդերի հատակագծերի տեսակները (ա-ի) (121)
34. Ընակնլի տներ (կազմող՝ Գ. Կոշելնևկո), Քնյշնքահնի, միջնաբերդի զինվորականների
տները (ա), Քնյշնքահնի, բնակնլի տների վերակազմությունը (բ), Արգիշտիխնիլի, ուշ
ուրարտական շրջանի աղբատների տներ (գ), Արգիշտիխնիլի, առանձնատներ (դ-է),
«Ազնվական ուրարտացու» տունը (ը), Քնյշնքահնի, մեծ սնկցիոն շինությունը (թ) (123)
35. Տաճարներ, Ալթըն թեփն (վերակազմություն) (ա-գ), Քայալը դերն, հատակագիծը (դ),
Ալթըն թեփն, մուտքի վերակազմությունը (Ա), Ալթըն թեփն, հատակագիծը (զ), Քնժ քա-
լնսի, ներքին տնայր (վերակազմություն) (է) (127)
36. Տաճարներ, Մուսասիր (ա), Էրնբունիի Խալդիի տաճարի հատակագիծը և վերակազմու-
թյունը (բ), Էրնբունիի Մուսի տաճարի հատակագիծը (գ), Էրնբունիի Հրո տաճարի հա-
տակագիծը (դ), Քաշբուրուն, տաճարի ներքին տնայրը, վերակազմություն (Ա), Քաշ-
բուրուն, տաճարի հատակագիծը (զ) (128)
37. Մրբարաններ, Ալթըն թեփն, բացթայա սրբարանը (ա), Քուրբաք քալն, կնիքի պատկեր՝
կոթողի առջև կատարվող նվիրաբերման ծեսով (բ), որմնախորշ՝ արձանազրությանը՝
Ռեզայնեի և Ուշնույնիի միջև (գ) (129)
38. Մուսասիր, տաճարի վերակազմությունը՝ ըստ Վ. Քալայի (130)
39. Ուրարտական գարդանկարներ, Էրնբունի (ա-մ) (131)
40. Ուրարտական գարդանկարներ, Էրնբունի (ա-ն) (132)
41. Բարձրաքանդակներ, Ադիջնվազ (վերակազմություն) (ա), Քնժ քալնսի (բ) (133)
42. Մուտքեր, սյունագալոդ ու մույթերով սնյակների և դահլիճների հատակագծերի սխեմա

- (ա, ք), տաճարների մուտքերի սյունա (գ), ամրոցների մուտքերի սյունա (դ) (136)
43. Ուրարտական ծածկերի ձևեր (ա-Ն) (139)
 44. Ուրարտական աղյուսի շարվածքի ձևեր (ա-Ն) (140)
 45. Ուրարտական փականների ձևեր (ա-դ) (141)
 46. Ուրարտական հատակների ձևեր (ա-Ն) (142)
 47. Ուրարտական քիվերի ձևեր (ա-դ) (143)
 48. Ուրարտական ջրատար խողովակների ձևեր (ա-գ) (144)
 49. Ուրարտական ամրոցների պատերի ձևեր (ա-ի) (145)
 50. Ուրարտական համաչափություններ, կանգուն (ա), քիվեր (ք, գ) (146)
 51. Վան, Մեծ կտրիսոյան քարանձավը (148)
 52. Նաֆթ քյոյու, քարանձավները (149)
 53. Իչկալա, քարանձավները (150)
 54. Քայալը դերև, դամբարանի հատակագիծը և կտրվածքը (151)
 55. Ալթըն թնփն, դամբարանները, կտրվածք հնթանկարում և ընդհանուր հատակագիծ (ա),
հատակագիծ և կտրվածք (ք), հատակագիծ (գ) (155)
 56. Ալիշար, դամբարանի ընդհանուր տեսքը (157)
 57. Երևան, դամբարանի հատակագիծը (158)
 58. Ագարակ, դամբարանի կտրվածքը (ա), հատակագիծը (ք) (162)
 59. Գնդհովիտ, դամբարանի ընդհանուր տեսքը (ա), հատակագիծը (ք), կտրվածքը (գ) (165)
 60. Բալու, քարայր 1, 2, 3 (ա, ք, գ) (168)
 61. Բայազնտ, դամբարանի ճակտոնի բարձրաքանդակը (168)
 62. Սանգար, դամբարանի հատակագիծը (169)
 63. Իգդիր, դիակիզման ծննդավատարված թաղման դամբարանի կտրվածքը (169)

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Կորովաց լճենըը Հաքքարիից (216)
2. Ռ-շտունյաց լճենըը և Վանա լիճը (216)
3. Սիփան լճը և Լիմ կղզին Վանա լճի հյուսիսարևմտյան ափից (217)
4. Արտոս լճը Ոստանից (217)
5. Վասպուրականի լանդշաֆտը Անձավից (Ջըմ-զըմ դաղի մոտակայքում) (218)
6. Արարատը Բայազնտի մոտակայքից (218)
7. Վանա ժայռը և ուրարտական ժայռափոր կառույցները (219)
8. Տուշպա, ուրարտական պատի մնացորդներ ժայռի ստորին հատվածում (219)
9. Տուշպա, ամրոցի ներկայիս տնայը (220)
10. Տուշպա, հայացք դեպի ներքին կառույցները (220)
11. Տուշպա, հայացք դեպի ստորին քաղաք (221)
12. Տուշպա, ժայռափոր կառույց (221)
13. Տուշպա, Խորխորյան տաքնգրությունը (222)
14. Վան, Մհերի դուռը (222)
15. Վերին Անձավ, ընդհանուր տնայը (223)
16. Ստորին Անձավ, հատված ուրարտական պատից և հայացք դեպի Վերին Անձավ (223)
17. Անձավ, ուրարտական արձանագրություն (224)
18. Անձավ, ուրարտական արձանագրություն (224)
19. Այանիս, ընդհանուր տնայը (225)
20. Այանիս, ներքին տաճարական համալիրի մնացորդները (225)
21. Այանիս, ուրարտական պատի շարվածք (226)
22. Այանիս, հատված ուրարտական մեծ արձանագրությունից (226)
23. Արածանին և Բալուի ուրարտական ամրոցի տնդագրությունը (227)
24. Կնքանի ջրամբարը (227)
25. Մննուայի ջրանցքի ներկայիս վիճակը, հատված (228)
26. Մննուայի ջրանցքի ներկայիս վիճակը, հատված (228)
27. Բայազնտի ուրարտական բարձրաքանդակի ընդհանուր տնայը (229)
28. Բայազնտի ուրարտական բարձրաքանդակի մանրամասները (229)
29. Արամուս, պնդումների ընդհանուր պատկերը (230)
30. Արամուս, հատված պատի շարվածքից (230)
31. Օշական, ուրարտական ամրոցի հյուսիսարևմտյան պարսպի հատվածը (231)
32. Օշական, ուրարտական նորահայտ տաճարը (231)

Լ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՑԹԻ ՀԻՄՆԱՆՆԴԻՐՆԵՐ

Ուրարտուի անգյալը գիտական աշխարհին հայտնի դարձավ XIX դ. կեսերից՝ շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում հայտնաբերված սնապագիր արձանագրությունների: Այդ արձանագրությունները հայտնի էին դեռևս վաղ միջնադարում (Մ. Խորենացի), սակայն գիտակցված չէին որպես պատմական աղբյուր: Եվ միայն XIX-XX դդ. սահմանին, նրանց վերջնական վերծանումից հետո, վեր հանվեց Հայաստանի պատմության լիովին նոր մի էջ:

Հնագիտորեն ուրարտական մշակույթը սկսեց ուսումնասիրվել ավելի ուշ: XIX դ. վերջի և XX դ. առաջին կեսի փոքրածավալ հնտախուզական ուսումնասիրությունները վերածվեցին ավելի մանրամասն և լայնածավալ հնագիտական պեղումների միայն XX դ. նրկրորդ կեսից, նրբ Հայաստանի Հանրապետությունում, Թուրքիայում (Արևմտյան Հայաստանում) և հյուսիսարևմտյան Իրանում (Պարսկահայքում) հայ-ռուսական, թուրքական և անգլո-ամերիկյան արշավախմբերը մեկը մյուսի նտևից վեր հանեցին հուշարձաններ, որոնց հիման վրա այսօր բավականին ընդհանուր պատկեր է ստեղծվել ուրարտական մշակույթի վերաբերյալ:

Պատմահնագիտական ուսումնասիրությունները, բացի բազմաթիվ բացահայտումներից, առաջ բերեցին նաև դժվար հասկանալի խնդիրներ: Այսպես, ուրարտական արձանագրությունների տրաֆարետային և հակիրճ լինելու հանգամանքը կասկածի տակ դրեց ուրարտերենի՝ լայն խոսակցական լեզու լինելը: Դեռևս լիովին պարզ չեն խուփ-ուրարտական լեզվաընտանիքին պատկանող ուրարտերենի և հնդեվրոպական հայերենի փոխշփման մանրամասները, թեև ակնհայտ է, որ այդպիսի փոխշփում տեղի է ունեցել: Մինչ այժմ քննարկվում են ուրարտական արքաների հաջորդականության և կոնկրետ գահակալման տարիների հարցերը: Հրապարակի վրա են նաև ուրարտական թագավորության կործանման (Ք.ա. VII դ. կեսեր, թե՞ VII-VI դդ. սահման) ավարտական փուլի ժամանակագրության նոր մեկնաբանություններն ու թվագրությունները:

Նյութական մշակույթի ուսումնասիրման բնագավառում դեռևս լուծման ընթացքում է «Ուրարտու-Հայաստան» խնդիրը, համաուրարտական մշակույթի տեղային տարբերակների բացահայտման, «վերնախավային» և «զանգվածային» մշակույթների հարաբերակցության հարցերը ևն: Կարևորվում է այսպես կոչված «ուրարտական էքսպանսիային» համընթաց ձևավորող նոր իրողությունների՝ քաղաքական, ռազմական, տնտեսական համակարգերի, վարչատարածքային ստորաբաժանումների, սոցիալական կազմի և դրանցով պայմանավորված ուրարտական թագավորության՝ որպես տերության կազմավորման «մեխանիկան» վեր հանելու խնդիրը: Ընդ որում, «ուրարտական էքսպանսիա» ասելով՝ նկատի ունենք ոչ միայն ռազմական նվաճումները, այլև մշակութային նոր իրողությունների տարածումն ու արմատավորումը տարածաշրջանում: Կարմիր բլուրի պեղումներից հետո հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձան ուրարտա-սկյութական փոխառնչությունները, սակայն դրանց բուն էությունը դեռևս լիովին պարզաբանված չէ:

Այնուամենայնիվ, լայնածավալ պատմահնագիտական աշխատանքները նորանոր ճանապարհներ են բացում վերոհիշյալ խնդիրների պարզաբանման համար:

Այս ակնարկում մեր նպատակն է ներկայացնել ուրարտական նյութական մշակույթին, մասնավորապես ճարտարապետությանը վերաբերող իրավիճակը: Սակայն մինչ այդ, հետագա մեր աննլիքը ավելի պարզ դարձնելու նպատակով, ներկայացնում ենք ուրարտական պատմության համառոտ ակնարկ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ

Արդեն Ք.ա. XIII դ. Վանա լճից հարավ՝ Նիբուրի (Արարադի կամ Ջուդի) լեռներից արևելք և արևմուտք ընկած տարածքում, ձևավորվել էր Ուրուատրի անվանված քաղաք-պետությունների դաշնությունը: Ք.ա. XIII դ. վերջի Ասորնաստանի արքա Սալմանասար I-ի մի արձանագրության հաղորդած տվյալների համաձայն՝ Ուրուատրի դաշնությունը կազմված էր ութ բերդաքաղաքներից և 51 գյուղերից. այսինքն՝ յուրաքանչյուր բերդաքաղաք, իր 6-7 գյուղերով հանդերձ, մեկ իշխանություն է կազմել: Հայտնի են այդ իշխանությունների անունները՝ Խիմմե, Ուատկուն, Բարգուն, Սալուա, Խալիլա, Լուխա, Նիլիպախրի, Ջինգուն:

Ք.ա. X դ. 70-ական թթ. Ուրուատրին հասնում է աննախընթաց հզորության, քանի որ դաշնությանն է միանում տարածաշրջանի (Հայկական Տավրոսի) հարուստ և հզոր իշխանություններից մեկը՝ Մուսասիրը (Արդինի), որտեղ և գտնվում էր Ուրարտուի գլխավոր՝ Խալդի աստծո ամենանշանավոր տաճարը: Ք.ա. X դ. Ուրուատրին մասամբ կազմալուծվում է: Ադադներարի II-ը այն հիշատակում է որպես Նիբուրի լեռների հարավային լանջին ծվարած փոքրիկ նրկիր՝ Ուրարտու անվամբ: Ք.ա. IX դ. սկսվում են Ասորնաստանի արքա Սալմանասար III-ի արշավանքները դեպի Ուրարտու: Եթե մինչ այս Ասորնաստանի տիրակալները չէին հաղորդում Ուրուատրի նրկրի որևէ արքայի անուն, ապա այժմ Սալմանասարին դնել է նկում համայն Ուրարտուի սրբան՝ Արամեն, ով իր տրամադրության տակ ուներ լավ կազմակերպված բանակ ու ամրոցներ, որոնցից կարևորներն էին Արծաշկուն (Արճեշ) և Սուգունիան (տեղադրվում է Վանա լճից հարավ- արևելք):

Արամնի թագավորության գրաված տարածքն ընդգրկում էր Եփրատ և Արածանի գետներից համապատասխանաբար արևելք ու հարավ ընկած գավառները մինչև Վանա լիճ, հյուսիս-արևմուտքում նրկրի սահմանները հասնում էին մինչև Դիաունիսի, արևելքում՝ մինչև Ուրմիա լճի արևմտյան ավազանում գտնվող Գիլգանու նրկիրը, հարավ-արևելքում՝ Մուսասիր: Երկրի հյուսիսային, հարավային, հարավարևմտյան սահմանները հստակ չեն: Կարնիլի է ենթադրել, որ հյուսիսում այն չէր

հասնում Հայկական Պարին, իսկ հարավում սնաճև մխրճվում էր Մուսասիրի և Մելիրիի միջև՝ իր մեջ ընդգրկելով Ուրուատրի իշխանությունը, հանգամանք, որը հիմք է տվել ասորեստանցիներին՝ Ուրարտու անվանելու նաև համայն թագավորությունը:

Արամեն և իր հաջորդ Սարգուրի I արքան Ք.ա. IX դ. կեսերին Սամանասարի դեմ համառ պայքարում կարողացան պահպանել նրկրի անկախությունը: Սարգուրիի օրոք է արքայանիստ դառնում Վանա ամուր ժայռին ապավինած Տուշպա (Տոսպ) քաղաքը, որն այնուհետև նրկուսուկես դար անընդմեջ եղավ թագավորության հզորության գրավակաճը և նրկրի մշակույթի զարգացման կարևորագույն հիմնակետը:

Սարգուրիի հաջորդների՝ Իշպուիհիի և ապա Իշպուիհիի ու Մենուայի համատեղ գահակալությունը Ք.ա. IX դ. վերջերին ընթանում էր բավականին տազնապալի պայմաններում: Հարավից շարունակվում էին ասորեստանյան բանակի զրոհները: Ահա այս պայմաններում Իշպուիհի արքան սկսում է իրագործել բարեփոխումների մի ծրագիր, որը եղավ Ուրարտուի ինչպես քաղաքական կայունության, այնպես էլ մշակութային հետագա զարգացման հիմքը: Բարեփոխումներից առաջինն առնչվում էր իրավական խնդիրներին և կոչված էր կարգավորելու նրկրի տարբեր խավերի իրավունքներն ու պարտականությունները ինչպես բուն Բիայնիլիում, այնպես էլ նոր նվաճված կամ նվաճվելիք նրկրներում: Հաջորդ բարեփոխությունն առնչվում էր նրկրի պետական լեզվին: Մինչ այս ուրարտական թագավորության պետական լեզուն էր արքադերենը: Իշպուիհին իր արձանագրությունները սկսեց գրել ուրարտերենով:

Բարեփոխումների այս ծրագրի իրագործումը նոր թափ ստացավ Իշպուիհիի և Մենուայի համատեղ գահակալության տարիներին՝ Ք.ա. IX դ. վերջերին: Այս ընթացքում է, որ Մուսասիրի հզոր իշխանությունն ընդունեց գահակալների գերիշխանությունը, կարգավորվեցին պետական կրոնը և ծիսակարգը, օրացույցը, չափ ու կշիռը, միջդասային հարաբերությունները, ջազմական գործը, հողատիրության կանոնները և այլն:

Ք.ա. IX դ. վերջին Հայկական Պարից հյուսիս արդեն ձևավորվել էր մի համադաշնություն, որն ուրարտական սկզբնաղբյուրներից հայտնի է

Էթիունի անվամբ: Էթիունին, որի կազմում էին Մեծ Հայքի տասնհինգ աշխարհներից վեցը՝ Սյունիքը, Արցախը, Ուտիքը, Տայքը, Այրարատը, Գուգարքը, այդ ժամանակաշրջանում վերահսկում էր Իրանական սարահարթը Սև ծովին կապող մայրուղիները: Այն ձգտում էր, ըստ նրկության, իր վերահսկողությունը սահմանել նաև Սև և Միջերկրական ծովերը կապող «ներկաթի առևտրի ճանապարհի» միջին հատվածի և ավելի ուշ «Արտաշատ-Բագավան» անվանված ուղեգծի վրա:

Ք.ա IX դ. 20-ական թվականների սկզբին Էթիունի համադաշնության արևմտյան թևը կազմող «Ուիտներուխ-Լուշա (Լոռի) - Քաթարգա (Կդարջք)» անվանված իշխանությունները և ուրարտական զորքերը բախվում են Անաշնի (Ալաշկերտ) քաղաքի մատույցներում, որտեղ էթիունյան բանակը ծանր պարտություն է կրում: Այս հաղթանակից հետո Վանի արքաները քայլ առ քայլ իրենց են ենթարկում Էթիունին ու վերահսկողություն սահմանում այս տարածաշրջանով անցնող և ավելի ուշ որպես «Արտաշատ-Սեբաստապոլիս» հայտնի մայրուղու վրա: Այս ճանապարհի և դրա ճյուղավորումների վրա են կառուցված եղել Արտաշատի, Էրեբունիի, Սարգուրիխիսիլիի, Թեյշեբահիսիի, Արգիշտիխիսիլիի, Հոռուի, ինչպես նաև Արագածի և Օշականի ուրարտական ամրոցները:

Ուրարտական թագավորությունը հզորացման գագաթնակետին է հասնում Ք.ա. VIII դ.՝ Արգիշտի I և Սարգուրի II արքաների գահակալության տարիներին, երբ Վանի արքաներին հաջողվում է գլխավորել սիրիա-հարավարևելափոքրասիական հակաառքրեստանյան դաշնությունը՝ կազմված Արփադից, Կումմուխից (Կումագենն), Գուրգումից, Մեկիդից (Մալաթիա), Դամասկոսից, Տյուրոսից, Կուեից (Կիլիկիա), Կարքեմիշից, և վերահսկել տարածաշրջանով անցնող գրեթե բոլոր կարևոր առևտրական մայրուղիները:

Ք.ա. 744 թ. Ասորեստանի գահն անցնում է ժամանակի ամենատաղանդավոր քաղաքական ու ռազմական գործիչներից մեկին՝ Թիգլաթպալասար III արքային: Սկսվում է տևական պատերազմը Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև: Ք.ա. 735 թ. ասորեստանցիները մտնում են Ուրարտու, շրջապատում Տուշպան, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, ի

վերջո նահանջում են: Սարդուրին շուտով գահընկեց է արվում, և իշխանությունն անցնում է նրա որդուն՝ Ռուսային: Ռուսայի գահակալության տարիներին նրկրի հյուսիսային սահմաններին հայտնվում է մի նոր ախտյան՝ կիմերները: Մեծ զրկանքների գնով Ռուսային հաջողվում է շնդնլ կիմերական ցեղերի արշավանքների ուղին դնալի Մանա ու ավերումից փրկնլ նրկրի կենտրոնական շրջանները: Այդ ընթացքում գորքն արքա է հռչակում Ռուսայի Մելարտուա որդուն, որին Ռուսան ստիպված էր հետագայում մահապատժի ենթարկնլ: Կիմերական պատերազմը շարունակվում էր, նրք հարավից Ուրարտու է ներխուժում Ասորնստանի արքա Սարգոնի բանակը: Ք.ա. 714 թ. Ուաուշ լնեան վրա (Թավրիզի մոտ) կայացած վճռական ճակատամարտում Ռուսան սրարտվում է, սակայն Սարգոնը չի համարձակվում արշավնլ դնալի Տուշպա, այլ ամայացնելով նրկրի հարավարևնլյան գավառները՝ մտնում է Մուծածիր: Ավերվում և թալանվում է նրկրի ամենահարուստ քաղաքը՝ Խալդի աստծո գլխավոր պաշտամունքային կենտրոնը: Ռուսան ինքնասպանություն է գործում:

Թվում է, թն այս իրադարձություններից հետո Ուրարտուն պնտք է վերածվեր նրրորդական մի իշխանության, սակայն, ինչպնս ցույց են տալիս հնտագա գարգացումները, հաջորդ դարում ուսումնասիրողի աչքի առջև կրկին հառնում է ուրույն մշակութային կյանքով ապրող Ուրարտուն: Կրկին հզոր են վանի արքաները, որոնք հաջողությամբ են պսակում իրենց թագմարշավները, հիմնում են նոր քաղաքներ, փորում ջրանցքներ ու լճեր: Ծաղկում են ապրում արվեստը, արհեստներն ու առևտուրը: Ուրարտու են հասնում մինչև իսկ չինական ու հնդկական ծագում ուննցող իրեր, իսկ ուրարտական արտադրանքը հասնում է մինչ Էգնլյան աշխարհ և Էտրուրիա:

Ուրարտական պնտության կործանումը սոփորաբար կատում են արդեն հիշատակված քոչվորների, մասնավորապնս կիմերական և քիչ ավնլի ուշ տնղի ուննցած սկյութական արշավանքների հետ: Մակայն վերոհիշյալ իրադարձությունների հակիրճ թվակումն իսկ վկայում է դնաքների այլ ընթացքի մասին: Ըստ նրկույթին, ինչպնս Ք.ա. XIII-IX դդ. շարու-

նակական ասորեստանյան արշավանքները նպաստեցին Բիայնիլիի ձևավորմանը, այնպես էլ կիմերա-սկյութական ճնշմանը միասնաբար դիմադրելու անհրաժեշտությունը նպաստեց լեռնաշխարհի (մասնավորապես Էթիունիի իշխանությունների) կամավոր միավորմանը Վանի արքաների շուրջ: Ստեղծված ներքաղաքական բարենպաստ իրավիճակով էին պայմանավորված ինչպես Ուրարտուի հետագա հաջողություններն արտաքին քաղաքական ասպարեզում (Ռուսայի որդուն՝ Արգիշտի II-ին մոտ Բ.ա. 700 թ. հաջողվում է վերադարձնել Մուասիբը, նրա բանակները հասնում են մինչև Կասպից ծով), այնպես էլ մշակութային կյանքի առաջընթացը: Մասնավորապես թուլանում է Բ.ա. XIII-VIII դդ. դիտվող մշակութային հակամարտությունը: Պատահական չէ, որ հենց Բ.ա. VII դ. է ուրարտական տերության ներքաղաքական ու մշակութային ամենաներդաշնակ զարգացման ժամանակաշրջանը: Այս ընթացքում է, որ Ռուսա II-ը կառուցապատում է Թեյշեբահնի (Կարմիր բլուր) քաղաքը, որն այնուհետև դառնում է հայկական լեռնաշխարհի կարևոր մշակութային կենտրոններից մեկը: Ծաղկում է քաղաքային կյանքը: Երակում վերջնականապես կառուցապատվում է հռոմի ուրարտական ամրոցը: Արգիշտիխինիլի-Արմավիրում Ռուսա Էրիմենատրդին հիմնադրում է մի նոր պալատական համալիր: Օշականում և Արգիշտիխինիլիում, այլ շինարարական աշխատանքներին զուգահեռ, կառուցվում են տեղական էթիունյան աստվածություններին նվիրված տաճարներ:

Քաղաքական ու մշակութային հակամարտության մեղմացումը նրկրում ուղեկցվում էր էթնիկական հանդուրժողականությամբ: Ստեղծված իրադրությունը բնականաբար նպաստեց նաև լեռնաշխարհի տարեթնիկ բնակչության էլ ավելի մերձեցմանը, որի արդյունքում Բ.ա. II դ. Մեծ հայքի բնակչությունն արդեն խոսում էր մեկ ընդհանուր լեզվով:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ

Ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության, Թուրքիայի (Արևմրտյան Հայաստան), և հյուսիսարևմտյան Իրանի (Պարսկահայք) տարածքներում ուրարտական հուշարձանների պեղումների արդյունքում կուտակվել է ահռելի փաստական նյութ՝ ուրարտական մշակույթի առանձնահատկությունները վեր հանելու համար: Հայ (Հ. Մարտիրոսյան, Ս. Եսայան, Գ. Տիրացյան, Կ. Հովհաննիսյան, Ս. Հմայակյան, Հ. Ավետիսյան), ռուս (Բ. Պիտրովսկի, Ս. Խոջաշ), եվրո-ամերիկյան (Ռ. Բարնետ, Չ. Բրոնի, Վ. Բլայս, Ս. Կրոլ, Ու. Չայդլ, Պ. Ջիմանսկի) և թուրք (Ս. Չիլինգիրոզլու, Վ. Սևիլին, Օ. Բեյլի) հնագետների ուսումնասիրությունները մեծապես նպաստել են ուրարտական մշակույթի տարբեր խնդիրները լուսաբանմանը: Նորահայտ նյութերի հետ մեկտեղ շրջանառության մեջ են մտել նաև ավանդական պատկերացումներից արմատապես տարբերվող նոր մեկնաբանություններ ու տեսակետներ:

Վերոհիշյալ մասնագետները ներկայացնում են մի քանի հնագիտական դպրոցներ, որոնք տարբեր տեսանկյուններից են նայում ուրարտական մշակույթի հիմնախնդիրներին: Այսպես, եթե եվրո-ամերիկյան թուրքական ուրարտագիտության մեջ բացակայում է «Ուրարտո Հայաստան» (այսինքն հայկական և ուրարտական մշակույթների նրանց ժառանգականության) խնդիրը, ապա հայ-ռուսական դպրոցում այն, ըստ էության, կարևորագույն հարց է հանդիսանում: Եթե թուրք հնագետները զբաղվում են գլխավորապես ուրարտական մշակույթի ծագումնաբանության խնդիրներով (ինչի հնարավորությունը ընձեռում են վերջին շրջանում հատկապես Վանա լճի առափնյա շրջաններում կատարված պեղումները), ապա հայ հնագետներին առավելապես հետաքրքրում է Ուրարտոի պատմության զարգացման վերջին փուլը՝ կապված հայ ժողովրդի կազմավորման և պետականության ստեղծման խնդրի հետ:

Աշխարհընկալման այս տարբերությունները հանգեցրել են տարբեր կարծիքային նաև գիտական տերմինաբանության և պատմամշակութային իրավիճակի իմաստավորման ասպարեզում: Այսպես, արևմտյան

մտյան և թուրք հնագետները ուրարտական պետությունը դիտարկում են որպես մեկ ամբողջություն՝ առանց տեղային դրսևորումների տարբերակման: Մինչդեռ հայ և թուս հնագետների լիովին այլ աշխարհընկալումը հանգեցրել է ուրարտական մշակույթում տարբեր ենթախմբերի սահմանմանը, ինչն արտահայտվել է «տեղական» և բուն «ուրարտական», «վերնախավային» և «զանգվածային» մշակույթ հասկացությունների կամ վերոհիշյալ «Ուրարտու-Հայաստան» հակադրության մեջ: Բացի այդ, սկսած Ք.ա. VIII դ. կեսերից, նյութական մշակույթի մի շարք դրսևորումներ (զենք, ձիասարք, մահարձաններ, պատկերազրություն, թաղման ծես) վկայում են նաև մեկ այլ՝ կիմերա-սկյութական տարրի առկայության մասին Հայկական լեռնաշխարհում, ինչը մասնագետների մի մասը վերագրում է սկյութական մշակույթի առանձնացմանը լեռնաշխարհում (Բ. Պիտրովսկի, Ս. Տեր-Ավետիսյան, Հ. Մարտիրոսյան, Գ. Թումանյան), մինչդեռ մյուս մասը խոսում է առանձին սկյութական տարրերի առկայության մասին (Ս. Եսայան, Մ. Պոգրեբով): Ինչու՞մն է խնդիրը:

Հայաստանի տարածքում ուրարտական թագավորության վարչական, տնտեսական և մշակութային խոշոր կենտրոնների (Կարմիր բլուր, Արին բերդ, Արգիշտիխինիլի) պեղումներով վեր հանված հնագիտական համալիրները (խնցեղեն, մետաղյա սպասք, ճարտարապետական կառույցներ և այլն) ժամանակին արժեվորվեցին «ուրարտական մշակույթ» հասկացության սահմաններում: Դրա հետ մեկտեղ, նորահայտ նյութերի կուտակմանը զուգընթաց, ակնհայտ էր դառնում, որ այս հասկացության սահմաններից դուրս են մնացել տարածաշրջանում պեղված և Ք.ա. VIII-VI դդ. սահմաններում թվագրվող այն համալիրների նյութերը, որոնք միանշանակ տարբերվում էին ուրարտական կենտրոններից հայտնաբերված նմուշներից:

Այս հակասությունը հաղթահարելու նպատակով Հ. Մարտիրոսյանի կողմից առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրվեցին «տեղական մշակույթ», տեղաբնիկների՝ «ներկաթի լայն տարածման փուլի մշակույթ» հասկացությունները: Այս մոտեցումը կարծես թե ընդունելի մի լուծում էր և արտացոլում էր ուրարտական էրսպանսիայի ընթացքում տարածա-

շրջանում ձևավորված իրավիճակը: Սակայն վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում ի հայտ եկան մեծ թվով նոր համալիրներ, որոնք, ըստ էության, «ուրարտական» և «տեղական» մշակույթների փոխներթափանցման (խաչասերման) արդյունք են, և հնարավոր չէ դրանք միանշանակ վերագրել այս երկու մշակույթներից որևէ մեկին:

Այս հանգամանքը հատկապես ցցուն երևում է խնցեղեն արտադրանքի նմուշների վերլուծության ժամանակ: Ընդ որում, ուրարտական կենտրոնների խնցեղենի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասել, որ «ուրարտական խնցեղենը» Զ.ա. IX/VIII դդ. սահմանից մինչև VII դ. վերջերը գործնականում տեխնոլոգիայի և ձևաբանության մեջ որևէ լուրջ փոփոխություն չի ապրում: Սրան հակառակ՝ տարածաշրջանի մինչ-ուրարտական հուշարձաններից կամ շերտերից հայտնաբերված խնցեղենը նշված ժամանակահատվածում զգալի փոփոխություններ է արձանագրում:

Հարկ է նշել նաև, որ, նթն Զ.ա. VIII դ. առաջին կեսից, այսինքն՝ Ռուսա II-ի գահակալման շրջանից, տեսանլի են «ուրարտական» և «տեղական» մշակութային երևույթների մեկուսացված կամ սուկ համատեղությամբ ի հայտ եկող դրսևորումներ (այսինքն՝ շերտերում կամ դամբարաններում ավանդական ուրարտական և ավանդական տեղական մշակութային հատկանիշների օրինակները հանդիպում են համատեղ), ապա ավելի ուշ թվագրություն ենթադրող համալիրներում (կարմիր բլուր և համաժամանակյա հուշարձաններ) հանդիպում են ինչպես ուրարտական և տեղական մշակութային տարրերի նմուշներ, այնպես էլ այս երկու ավանդույթների խաչասերման հետևանքով ձևավորված նոր տիպի օրինակներ:

Ինչպես արդեն նշվեց, ներկայիս Հայաստանի մեծագույն մասը համապատասխանում է ուրարտական աղբյուրների Էթիունի և Ուդուրի-Էթիունի նրկրներին, որոնք ուրարտական նվաճումից հետո՝ Զ.ա. VIII դ. սկզբին, դարձան ուրարտական պետության կարևոր մասերից մեկը: Այս իմաստով ուրարտական էքսպանսիայի համատեղատում Հայաստանի նրկաթնդարյան հուշարձանները հնարավոր է պայմանականորեն բա-

ժամն էր կու խմբի՝ 1. հուշարձաններ, որոնք ավերվել են ուրարտական արշավանքների ժամանակ և լքվել, հետևապես ներկայացված են միայն նախաուրարտական նյութերով, 2. հուշարձաններ, որոնք ավերվել և վերականգնվել են ուրարտական թագավորների կողմից ու ներկայացված են ինչպես նախա-, այնպես էլ բուն ուրարտական շերտերով:

Վերն ասվածից ելնելով՝ հայ հնագետները ուրարտական պետության գոյության ժամանակաշրջանի Հայաստանում տարբերակում են հիմնականում երեք մշակութային իրավիճակներ.

1. «Ղճաշեն-մեծամորյան» (մասամբ անվանված նաև «Էթիունյան»)՝ տարածքի բնիկ մշակույթը,

2. «բիայնական» (կամ «վանտուայան»)՝ հարավից (Վանից) ներմուծված մշակույթը,

3. երկուսի խաչասերման հետևանքով Ք.ա. VIII դ. առաջին կեսից առաջացած տեղական «ուրարտական» մշակույթը: Ընդ որում, այստեղ պետք չէ մոռանալ նաև կիմերա-սկյութական մշակութային տարրերի առկայության հանգամանքը:

Հայ և օտարերկրյա հնագիտական տերմինաբանության տարբերությունը նրանում է, որ արտասահմանցի հնագետները մինչ օրս (որոշ բացառությամբ) սահման չեն տեսնում վերոհիշյալ տեղական, ներմուծված և խաչասերված մշակութային իրավիճակների միջև: «Ուրարտական» ասվածը նրանց համար մեկ ամբողջություն է: Սակայն նոր հնագիտական աշխատանքները Արևմտյան Հայաստանում ցույց են տալիս, որ լեռնաշխարհի այդ հատվածներում ևս հիմնականում տիրել է նմանատիպ իրավիճակ, ինչ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Հնտագա ուրարտագիտական ուսումնասիրությունները անպայմանորեն կհանգնեն նորարարագիտական դարոցների միջև առկա տերմինաբանական անհարթությունների վերացմանը: Այս իմաստով հատկապես կարևորվում է հայ և օտարերկրյա մասնագետների հնագիտական համագործակցությունը, որոնց թվում հատկապես հիշատակելի են վերջին ժամանակների հայ-իտալական արշավախմբի աշխատանքները Մևանի ավազանում (Ս. Հմայակյան) և հայ-ավստրիական արշավախմբի աշխատանքները Կոտայքի մարզում (Վ. Ավետիսյան):

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրարտական ճարտարապետության ուսումնասիրումն ընդհանուր առմամբ ընթացել է ուրարտական մշակույթի հետազոտմանը զուգահեռ: Սակայն, որպես առանձին գիտաճյուղ, այն ձևավորվել է միայն XX դ. նրկրորդ կեսից:

Ուրարտական ճարտարապետության ամենավաղ նկարագրությունը պատկանում է Մ. Խորենացուն, որը Շամիրամին է վերագրում Վանի ամուր պարիսպները՝ պղնձակերտ դռներով, ընդարձակ փողոցներով, ամբարտակներով, ջրանցքներով, բաղնիքներով, նրկհարկ ու նռահարկ ապարանքներով և ժայռափոր շինություններով: Խորենացու ճշգրիտ նկարագրությունները հիմք հանդիսացան եվրոպական արևելագետների (ժ. Սեն-Մարտեն, Ֆ. Շուլց) համար՝ XIX դ. սկզբին սկսելու ուրարտական մշակույթի հետազոտությունը: Սկզբնական շրջանում մասնագետները բավարարվում էին հավաքելով և մասամբ վերծանելով ուրարտական արձանագրությունները: Եվ միայն XIX դ. վերջերից սկսվեցին նաև հնագիտական աշխատանքները, ու մասամբ ուշադրություն դարձվեց ճարտարապետությանը:

1879 թ. Վանի արևելյան ծայրամասում գտնվող Թուփրաք քալե ամրոցում սկսվեցին հնագիտական ձռաջին կանոնավոր պեղումները, որոնք ընդհատումներով շարունակվեցին մինչ 1938 թ. (Ա. Բլեյթըն, Ա. Ռեյնոլդս, Հ. Ռասսամ, Կ. Լեհման-Հաուպտ, Վ. Բելք, Ն. Մառ, Հ. Օրբելի, Ս. Լեիք): Այս փորձաժամակ հետազոտությունները, սակայն, իրենց առջև չէին դնում ուրարտական քաղաքաշինության ուսումնասիրման խնդիրներ, այլ բավարարվում էին առանձին կառուցվածքների բացահայտմամբ և արձանագրական նյութի հավաքմամբ ու վերծանմամբ:

Ուրարտական առաջին հուշարձանը, որ պեղվեց և ճարտարապետական տեսանկյունից հանգամանորձն ուսումնասիրվեց, Թեյշեբաինին էր (Կարմիր բլուր), որի նախնական հետազոտությունը սկսվեց 1939 թ. իսկ կանոնավոր պեղումները՝ 1939-1967 թթ., Բ. Պիտրովսկու ղեկավարությամբ: Այս պեղումները հնարավորություն տվեցին պարզելու ուրար-

տական քաղաքաշինության սկզբունքները՝ միջնաբերդի և քաղաքի բնակելի թաղամասերի փոխադարձ դիրքորոշումը, փողոցների և տների հատակազծային ցանցը, սոցիալ-տնտեսական շերտավորման խնդիրները ևն: Այս հարցերին են նվիրված Կ. Հովհաննիսյանի և Ն. Մարտիրոսյանի աշխատությունները:

Ուրարտական միջնաբերդի ներքին տարածության կազմակերպման, պալատական և պաշտամունքային համալիրների ընդհանուր հատակազծման ուսումնասիրման համար արժեքավոր նյութեր տվեցին Էրեբունիի պեղումները, որ կատարվեցին 1950-1969 թթ., Կ. Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ:

Հիշարժան են Արգիշտիխինիլիի պեղումները: Այս հուշարձանի նախնական ուսումնասիրությունը սկսվել էր դեռևս XIX դ. առաջին կեսին, սակայն կանոնավոր հետազոտությունների հիմքը դրվեց միայն 1962 թ.՝ Հ. Մարտիրոսյանի, Բ. Առաքելյանի և Գ. Տիրացյանի ղեկավարությամբ: Արգիշտիխինիլիի պեղումները խիստ հարստացրին ուրարտական ճարտարապետության մասին մեր ունեցած պատկերացումները, որոնք ամփոփված են հատկապես Կ. Ղաֆադարյանի աշխատություններում:

Միջնաբերդով և քաղաքային պարսպով ամրացված ուրարտական բնակավայրի յուրօրինակ նմուշ է Արագած ամրոցը, որի պեղումները կատարվեցին 1954-1955 և 1980-ական թթ. (Կ. Հովհաննիսյան, Ն. Ավետիսյան) և նոր նյութեր տվեցին ուրարտական քաղաքաշինության վերաբերյալ:

Վերջին՝ հետխորհրդային տարիներին ևս շարունակում է ուսումնասիրվել ուրարտական ճարտարապետությունը: Այս առումով հատկապես կարևորվում են հայ-իտալական արշավախմբի աշխատանքները Սևանի ավազանում՝ սկսած 1994 թ. (Ս. Հմայակյան, Ռ. Բիշիոնե), որի ընթացքում ուսումնասիրվել են բազմաթիվ, այդ թվում՝ ուրարտական ամրոցներ: Բացառիկ նյութեր են ձևաքերվել Օշականի Դիդի կոնդ բլրի վրա գտնվող, Զ.ա. VII դ. թվագրվող դոյակ-ամրոցի պեղումների ժամանակ (Ա. Զախանթարյան): 1998 թ. սկսած՝ շարունակվում են Էրեբունիի պեղումները (Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, Ա. Փիլիպոսյան): 1980-ական թթ.

ուսումնասիրվել են ուրարտական նրկու հուշարձաններ՝ Դովրին (Ս. Հմայակյան) և Արամուսը (Ն. Ավետիսյան): Այանիսի տիպի հուշարձանների հայտնաբերումը և ուսումնասիրումը (Ա. Չիլինգիրով) Արևմտյան Հայաստանում լրացնում են մեր պատկերացումները ուրարտական պետության կենտրոնական և արևմտյան շրջանների ճարտարապետության մասին:

Ուրարտական ճարտարապետությունն ուսումնասիրելիս խոսքը հիմնականում քաղաքաշինության ընդհանուր սկզբունքների, ամրաշինության, բնակարանաշինության, մոնումենտալ կառույցների մասին է: Ուսումնասիրման համար հատկապես հարուստ նյութ են տալիս ուրարտական բազմաթիվ ամրաշինական կառույցները: Ուրարտական մի շարք ամրոցների նկարագրություններ ունի դեռևս Կ. Լևիման-Հաուպտը, որը կատարել է այս հուշարձանների դասակարգման առաջին փորձը՝ հիմք ընդունելով պարիսպների շարվածքների միջև եղած տարբերությունները: Հնագետ Ա. Իվանովսկին, որը 1893 թ. գիտարշավի ժամանակ ուղեկցել է նշանավոր ասուրագետ Մ. Նիկոլսկուն, ուսումնասիրել է մի քանի ամրոցներ, պեղումներ կատարել Թաշքուրունում (Մենուսխինիի): Ուրարտական ամրոցներին (մասնավորապես Արագածին) անդրադարձել է Թ. Թորամանյանը՝ Հայաստանի տարածքի կիկլոպյան ամրոցներն ուսումնասիրելիս: Ուրարտական ամրոց-միջնաբերդերի համընդհանուր համեմատական ուսումնասիրություն և դասակարգում է կատարել Կ. Հովհաննիսյանը, որն ընդհանուր աղերսներ է նկատել ուրարտական և Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-նրկաթեղարյան ամրոց-բնակատեղիների միջև: Վերջին շրջանում աճել է հետաքրքրությունը Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկահայքի ուրարտական ամրաշինական կառույցների հանդեպ, որոնց մեծ մասը նախնական հետազոտություններ են և տեղագրական քարտեզներ (Չ. Բրնի, Վ. Բլայս, Ս. Կրոլ):

Բնակելի տներ պեղվել են դեռևս Կ. Լևիման-Հաուպտի կողմից Թուփրաք քաղնում, սակայն ուրարտական բնակարանային ճարտարապետության հիմնական ուսումնասիրությունը սկսվել է Թեյշեբահինի պե-

ղումներով, որտեղ առաջին անգամ ի հայտ եկան բնակելի տների մի շարք ամբողջական հատակագծեր: Ջեռնակի թեփնում, որտեղ պեղումներ են կատարել Չ. Բրրնին և Ռ. Լուստնը, հայտնաբերվել է կանոնավոր, հավասարաչափ և փոխողոպտահայաց հատակագծային ցանցով տեղադրված տիպարային բնակելի տների զանգվածային կառուցապատում:

Ուրարտական տաճարային ճարտարապետության ուսումնասիրումը սկսվել է դեռևս Թոփրաք քաղնի տաճարի հայտնաբերմամբ XIX դ. վերջին: Սակայն ուրարտական տաճարաշինության վերաբերյալ հիմնական տվյալները ի հայտ եկան XX դ. նրկրորդ կեսից, երբ պեղվեցին այնպիսի հուշարձաններ, ինչպիսիք են Ազնավուր թեփեն, Ալթըն թեփեն, Քայալը դերեն, Չավուշ թեփեն, Էրնբունին: Առավել լավ է ուսումնասիրված պալատական ճարտարապետությունը, հիմնականում Էրնբունիի, Թեյշնեբինիի, Ալթըն թեփենի, Քայալը դերենի, Ադիլջեկվազի կանոնավոր պեղումների հետևանքով (Թ. Օզյուչ, Չ. Բրրնի, Ս. Լոյդ):

Ինչ վերաբերում է ուրարտական դամբանային ճարտարապետության ուսումնասիրմանը, ապա, եթե մի կողմ թողնենք վիմափոր կառույցները, որոնք ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավել էին՝ սկսած XIX դ., ապա բուն դամբարաններն ու թաղման ծեսը հետազոտվել են միայն XX դ. նրկրորդ կեսից սկսած (Չ. Բրրնի, Բ. Օզյուն, Ս. Հմայակյան, Ա. Փիլիպոսյան, Ի. Կարապետյան, Գ. Թումանյան):

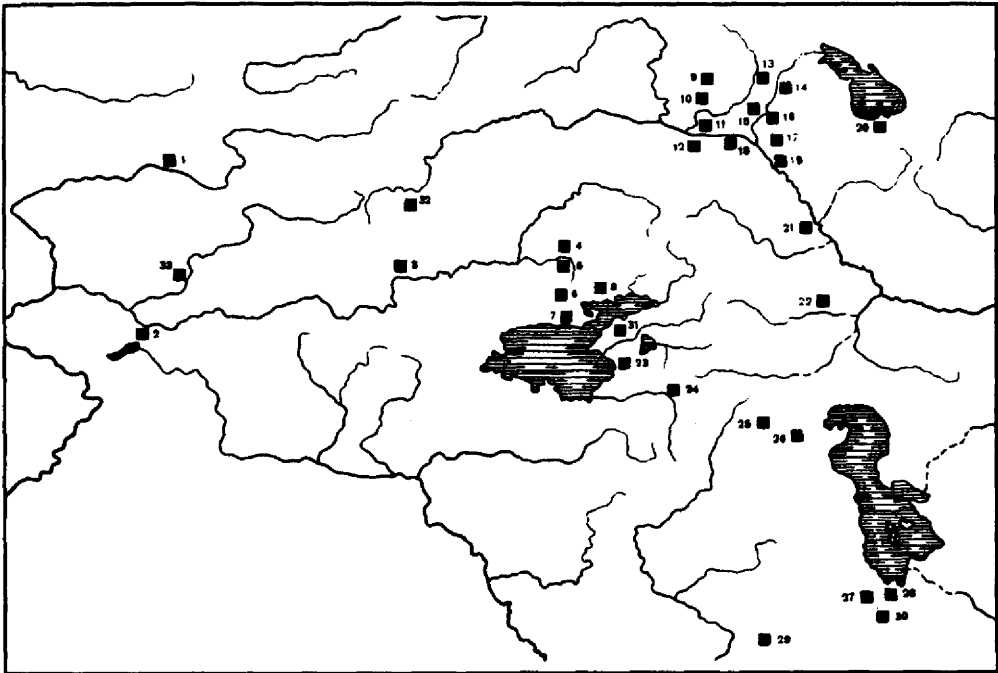
Գրականություն (Պատմություն եւ մշակույթ. ընդհանուր աշխատանքներ): Խաչատրյան 1933; Ղափանցյան 1940; Թորոմանյան 1942; Մարտիրոսյան 1971; Ադոնց 1972; Խաչատրյան 1998; Կարազնոզևան 1998; Գրնկյան 2002; Пиотровский 1939; Пиотровский 1944; Пиотровский 1949; Пиотровский 1959; Меликишвили 1954; Пиотровский 1962; Мартиросян 1964; Арутюнян 1964; Дьяконов 1968; Арутюнян 1970; Арутюнян 1985; Тирацян 1988; Арутюнян 2001; Lehmann-Haupt 1910-1931; Adontz 1946; Mashkur 1966; Van Loon 1966; Salvini 1967; Akurgal 1968; Azarpay 1968; Riemschneider 1966; Burney, Lang 1971; Kleiss, Hauptmann 1976; Lang 1978; Erzen 1979b; Frankel 1979; Barnett 1982; Vanden Berghe, De

Mayer 1983; Diakonoff 1984; Zimansky 1985; Haas 1986; Çilingiroğlu 1988; Merhaw 1991; Wartke 1993; Hmayakian 1995; Salvini 1995; Santrot 1996; Çilingiroğlu 1997; Zimansky 1998; Smith 2003; Seidl 2004

Գրականություն (Ուրարտու-Հայաստան խնդիրը): Խանգաղյան 1979; Առաքելյան և ուր. 1988; Տիրացյան, Արևշյան 1990; Հմայակյան 1995; Մկրտչյան, Ավետիսյան 1995; Փիլիպոսյան, Մկրտչյան 2001; Ավետիսյան, Ավետիսյան 2006; Թումանյան 2008թ: Мартиросян 1954; Мартиросян 1961; Мартиросян 1964; Кушнарера 1977; Тирацян 1978; Есаян, Погрезова 1985; Zimansky 2001; Biscione et al. 2002; Tiratsyan 2003

Գրականություն (Ուրարտական ճարտարապետության ուսումնասիրման պատմությունը): Ղաֆադարյան 1984; Բալանթարյան, Մերնյան 2005; Пиотровский 1959; Forbes 1983

Լուսանկարներ: 1-6

1. Ուրարտական հիմնական հուշարձանների քարտեզ

1. Ալթըն թնփն; 2. Նորշուն թնփն; 3. Բայալը դնրն; 4. Բադնոց; 5. Ազնավուր թնփն; 6. Բնֆ քալնսի; 7. Արծկն (Ադիլջնվագ); 8. Ջննակի թնփն; 9. Օշական; 10. Մնծամոր; 11. Արգիշտիսինիլի; 12. Իգդիր; 13. Փոքրավան (Դովրի); 14. Աբովյան (Էլատ); 15. Թնյնբախնի; 16. Էրնբունի; 17. Ջրահովիտ; 18. Մննուախինիլի; 19. Խոր Վիրապ; 20. Մովինար; 21. Վերախարան; 22. Ռուսախինիլի (Բաստան); 23. Տուշպա (Վան, Թոփրաք քալն); 24. Հայկաբնրդ (Չավուշ թնփն); 25. Գիյիմիլի; 26. Հաֆթավան թնփն; 27. Բալաթգաղ; 28. Հասանլու; 29. Մուջնսիր (Մուսասիր); 30. Ագրաք թնփն; 31. Այանիս; 32. Պաթնոս; 33. Բալու

ՄՇԱԿՈՒԹԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆՆԻՐՆԵՐ

Ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության, Թուրքիայի (Արևմրտյան Հայաստան), և հյուսիսարևմտյան Իրանի (Պարսկահայք) տարածքներում ուրարտական հուշարձանների պեղումների արդյունքում կուտակվել է առեւելի փաստական նյութ՝ ուրարտական մշակույթի առանձնահատկությունները վեր հանելու համար: Հայ (Տ. Մարտիրոսյան, Ս. Եսայան, Գ. Տիրացյան, Կ. Հովհաննիսյան, Ս. Հմայակյան, Հ. Ավետիսյան), ռուս (Բ. Պիտրովսկի, Ս. Խոջաշ), եվրո-ամերիկյան (Ռ. Բարենտ, Չ. Բրընի, Վ. Քլայս, Ս. Կրոլ, Ու. Չայդլ, Պ. Չիմանսկի) և թուրք (Ա. Չիլինգիրով, Վ. Մեվին, Օ. Բելլի) հնագետների ուսումնասիրությունները մեծապես նպաստել են ուրարտական մշակույթի տարբեր խնդիրների լուսաբանմանը: Նորահայտ նյութերի հետ մեկտեղ շրջանառության մեջ են մտել նաև ավանդական պատկերացումներից արմատապես տարբերվող նոր մեկնաբանություններ ու տեսակետներ:

Վերոհիշյալ մասնագետները ներկայացնում են մի քանի հնագիտական դպրոցներ, որոնք տարբեր տեսանկյուններից են նայում ուրարտական մշակույթի հիմնախնդիրներին: Այսպես, եթե եվրո-ամերիկյան և թուրքական ուրարտագիտության մեջ բացակայում է «Ուրարտու-Հայաստան» (այսինքն հայկական և ուրարտական մշակույթների և նրանց ժառանգականության) խնդիրը, ապա հայ-ռուսական դպրոցում այն, ըստ էության, կարևորագույն հարց է հանդիսանում: Եթե թուրք հնագետները զբաղվում են գլխավորապես ուրարտական մշակույթի ծագումնաբանության խնդիրներով (ինչի հնարավորությունը ընձեռում են վերջին շրջանում հատկապես Վանա լճի առափնյա շրջաններում կատարված պեղումները), ապա հայ հնագետներին առավելապես հետաքրքրում է Ուրարտուի պատմության զարգացման վերջին փուլը՝ կապված հայ ժողովրդի կազմավորման և պետականության ստեղծման խնդրի հետ:

Աշխարհընկալման այս տարբերությունները հանգեցրել են տարակարծության նաև գիտական տերմինաբանության և պատմամշակույթային իրավիճակի իմաստավորման ասպարեզում: Այսպես, արև-

մտյան և թուրք հնագետները ուրարտական պետությունը դիտարկում են որպես մեկ ամբողջություն՝ առանց տեղային դրսևորումների տարբերակման: Մինչդեռ հայ և ռուս հնագետների լիովին այլ աշխարհընկալումը հանգեցրել է ուրարտական մշակույթում տարբեր ենթախմբերի սահմանմանը, ինչն արտահայտվել է «տեղական» և բուն «ուրարտական», «վերնախավային» և «զանգվածային» մշակույթ հասկացությունների կամ վերոհիշյալ «Ուրարտու-Հայաստան» հակադրության մեջ: Բացի այդ, սկսած Ք.ա. VIII դ. կեսերից, նյութական մշակույթի մի շարք դրսևորումներ (զենք, ձիասարք, մահարձաններ, պատկերագրություն, թաղման ծես) վկայում են նաև մեկ այլ՝ կիմերա-սկյութական տարրի առկայության մասին Հայկական լեռնաշխարհում, ինչը մասնագետների մի մասը վերագրում է սկյութական մշակույթի առանձնացմանը լեռնաշխարհում (Բ. Պիտրովսկի, Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ն. Մարտիրոսյան, Գ. Թումանյան), մինչդեռ մյուս մասը խոսում է առանձին սկյութական տարրերի առկայության մասին (Ս. Եսայան, Մ. Պոզրեբովա): Ինչու՞մն է խնդիրը:

Հայաստանի տարածքում ուրարտական թագավորության վարչական, տնտեսական և մշակութային խոշոր կենտրոնների (Կարմիր բլուր, Արին բերդ, Արգիշտիխինիլի) պեղումներով վեր հանված հնագիտական համալիրները (խցեղեղեն, մետաղյա սպասք, ճարտարապետական կառույցներ և այլն) ժամանակին արժեվորվեցին «ուրարտական մշակույթ» հասկացության սահմաններում: Դրա հետ մեկտեղ, նորահայտ նյութերի կուտակմանը զուգընթաց, ակնհայտ էր դառնում, որ այս հասկացության սահմաններից դուրս են մնացել տարածաշրջանում պեղված և Ք.ա. VIII-VI դդ. սահմաններում թվագրվող այն համալիրների նյութերը, որոնք միանշանակ տարբերվում էին ուրարտական կենտրոններից հայտնաբերված նմուշներից:

Այս հակասությունը հաղթահարելու նպատակով Ն. Մարտիրոսյանի կողմից առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրվեցին «տեղական մշակույթ», տեղաբնիկների՝ «երկաթի լայն տարածման փուլի մշակույթ» հասկացությունները: Այս մոտեցումը կարծես թե ընդունելի մի լուծում էր և արտացոլում էր ուրարտական էքսպանսիայի ընթացքում տարածա-

ՄՇԱԿՈՒԹԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ

Ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության, Թուրքիայի (Արևմրտյան Հայաստան), և հյուսիսարևմտյան Իրանի (Պարսկահայք) տարածքներում ուրարտական հուշարձանների պնդումների արդյունքում կուտակվել է ահռելի փաստական նյութ՝ ուրարտական մշակույթի առանձնահատկությունները վեր հանելու համար: Հայ (Ն. Մարտիրոսյան, Ս. Եսայան, Գ. Տիրացյան, Կ. Հովհաննիսյան, Ս. Հմայակյան, Հ. Ավետիսյան), թուս (Բ. Պիտրովսկի, Ս. Խոջաշ), եվրո-ամերիկյան (Ռ. Բարնետ, Չ. Բրննի, Վ. Զլայս, Ս. Կրոլ, Ու. Չայդլ, Պ. Չիմանսկի) և թուրք (Ա. Չիլինգիրոզլու, Վ. Սնվին, Օ. Բելլի) հնագետների ուսումնասիրությունները մեծապես նպաստել են ուրարտական մշակույթի տարբեր խնդիրների լուսաբանմանը: Նորահայտ նյութերի հետ մեկտեղ շրջանառության մեջ են մտել նաև ավանդական պատկերացումներից արմատապես տարբերվող նոր մեկնաբանություններ ու տեսակետներ:

Վերոհիշյալ մասնագետները ներկայացնում են մի քանի հնագիտական դպրոցներ, որոնք տարբեր տեսանկյուններից են նայում ուրարտական մշակույթի հիմնախնդիրներին: Այսպես, եթե եվրո-ամերիկյան և թուրքական ուրարտագիտության մեջ բացակայում է «Ուրարտու-Հայաստան» (այսինքն հայկական և ուրարտական մշակույթների և նրանց ժառանգականության) խնդիրը, ապա հայ-թուսական դպրոցում այն, ըստ էության, կարևորագույն հարց է հանդիսանում: Եթե թուրք հնագետները զբաղվում են գլխավորապես ուրարտական մշակույթի ծագումնաբանության խնդիրներով (ինչի հնարավորությունը ընձեռում են վերջին շրջանում հատկապես Վանա լճի առափնյա շրջաններում կատարված պնդումները), ապա հայ հնագետներին առավելապես հետաքրքրում է Ուրարտուի պատմության զարգացման վերջին փուլը՝ կապված հայ ժողովրդի կազմավորման և պնտականության ստեղծման խնդրի հետ:

Աշխարհընկալման այս տարբերությունները հանգեցրել են տարակարծության նաև գիտական տնրմինաբանության և պատմամշակութային իրավիճակի իմաստավորման ասպարեղում: Այսպես, արև-

մտյան և թուրք հնագետները ուրարտական պնտությունը դիտարկում են որպես մեկ ամբողջություն՝ առանց տնդային դրսևորումների տարբերակման: Մինչդեռ հայ և ռուս հնագետների լիովին այլ աշխարհընկալումը հանգեցրել է ուրարտական մշակույթում տարբեր ենթախմբերի սահմանմանը, ինչն արտահայտվել է «տնդական» և բուն «ուրարտական», «վերնախավային» և «զանգվածային» մշակույթ հասկացությունների կամ վերոհիշյալ «Ուրարտու-Հայաստան» հակադրության մեջ: Բացի այդ, սկսած Բ.ա. VIII դ. կեսերից, նյութական մշակույթի մի շարք դրսևորումներ (զենք, ձիասարք, մահարձաններ, պատկերագրություն, թաղման ծես) վկայում են նաև մեկ այլ՝ կիմերա-սկյութական տարրի առկայության մասին Հայկական լեռնաշխարհում, ինչը մասնագետների մի մասը վերագրում է սկյութական մշակույթի առանձնացմանը լեռնաշխարհում (Բ. Պիտրովսկի, Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ն. Մարտիրոսյան, Գ. Թումանյան), մինչդեռ մյուս մասը խոսում է առանձին սկյութական տարրերի առկայության մասին (Ս. Եսայան, Մ. Պոգրեբովա): Ինչու՞մն է խնդիրը:

Հայաստանի տարածքում ուրարտական թագավորության վարչական, տնտեսական և մշակութային խոշոր կենտրոնների (Կարմիր բլուր, Արին բերդ, Արգիշտիխինիլի) պնդումներով վեր հանված հնագիտական համալիրները (խեցեղեն, մետաղյա սպասք, ճարտարապետական կառույցներ և այլն) ժամանակին արժեկրվեցին «ուրարտական մշակույթ» հասկացության սահմաններում: Դրա հետ մեկտեղ, նորահայտ նյութերի կուտակմանը զուգընթաց, ակնհայտ էր դառնում, որ այս հասկացության սահմաններից դուրս են մնացել տարածաշրջանում պնդված և Բ.ա. VIII-VI դդ. սահմաններում թվագրվող այն համալիրների նյութերը, որոնք միանշանակ տարբերվում էին ուրարտական կենտրոններից հայտնաբերված նմուշներից:

Այս հակասությունը հաղթահարելու նպատակով Ն. Մարտիրոսյանի կողմից առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրվեցին «տնդական մշակույթ», տնդաբնիկների՝ «երկաթի լայն տարածման փուլի մշակույթ» հասկացությունները: Այս մոտեցումը կարծես թե ընդունելի մի լուծում էր և արտացոլում էր ուրարտական էքսպանսիայի ընթացքում տարածա-

շրջանում ձևավորված իրավիճակը: Սակայն վերջին նրնք տասնամյակների ընթացքում ի հայտ եկան մեծ թվով նոր համալիրներ, որոնք, ըստ էության, «ուրարտական» և «տեղական» մշակույթների փոխներթափանցման (խաչասերման) արդյունք են, և հնարավոր չէ դրանք միանշանակ վերագրել այս նրկու մշակույթներից որևէ մեկին:

Այս հանգամանքը հատկապես ցցուն երևում է խնցեղեն արտադրանքի նմուշների վերլուծության ժամանակ: Ընդ որում, ուրարտական կենտրոնների խնցեղենի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասել, որ «ուրարտական խնցեղենը» Ք.ա. IX/VIII դդ. սահմանից մինչև VII դ. վերջերը գործնականում տեխնոլոգիայի և ձևաբանության մեջ որևէ լուրջ փոփոխություն չի ապրում: Սրան հակառակ՝ տարածաշրջանի մինչ-ուրարտական հուշարձաններից կամ շերտերից հայտնաբերված խնցեղենը նշված ժամանակահատվածում զգալի փոփոխություններ է արձանագրում:

Հարկ է նշել նաև, որ, նթն Ք.ա. VIII դ. առաջին կեսից, այսինքն՝ Ռուսա II-ի գահակալման շրջանից, տեսանլի են «ուրարտական» և «տեղական» մշակութային նրկույթների մեկուսացված կամ սոսկ համատեղությամբ ի հայտ եկող դրսևորումներ (այսինքն՝ շերտերում կամ դամբարաններում ավանդական ուրարտական և ավանդական տեղական մշակութային հատկանիշների օրինակները հանդիպում են համատեղ), ապա ավելի ուշ թվագրություն ենթադրող համալիրներում (կարմիր բլուր և համաժամանակյա հուշարձաններ) հանդիպում են ինչպես ուրարտական և տեղական մշակութային տարրերի նմուշներ, այնպես էլ այս նրկու ավանդույթների խաչասերման հետևանքով ձևավորված նոր տիպի օրինակներ:

Ինչպես արդեն նշվեց, ներկայիս Հայաստանի մեծագույն մասը համապատասխանում է ուրարտական աղբյուրների Էթիունի և Ուդուրի-Էթիունի նրկրներին, որոնք ուրարտական նվաճումից հետո՝ Ք.ա. VIII դ. սկզբին, դարձան ուրարտական պետության կարևոր մասերից մեկը: Այս իմաստով ուրարտական էքսպանսիայի համատեքստում Հայաստանի նրկաթեղարյան հուշարձանները հնարավոր է պայմանականորեն բա-

Ժաննի երկու խմբի՝ 1. հուշարձաններ, որոնք ավերվել են ուրարտական արշավանքների ժամանակ և լքվել, հետևապես ներկայացված են միայն նախաուրարտական նյութերով, 2. հուշարձաններ, որոնք ավերվել և վերականգնվել են ուրարտական թագավորների կողմից ու ներկայացված են ինչպես նախա-, այնպես էլ բուն ուրարտական շերտերով:

Վերն ասվածից ելնելով՝ հայ հնագետները ուրարտական պետության գոյության ժամանակաշրջանի հայաստանում տարբերակում են հիմնականում երեք մշակութային իրավիճակներ.

1. «Լճաշեն-մեծամորյան» (մասամբ անվանված նաև «Էթիունյան»)՝ տարածքի բնիկ մշակույթը,

2. «բիայնական» (կամ «վանտոսայան»)՝ հարավից (Վանից) ներմուծված մշակույթը,

3. երկուսի խաչասերման հետևանքով Բ.ա. VIII դ. առաջին կեսից առաջացած տեղական «ուրարտական» մշակույթը: Ընդ որում, այստեղ պետք չէ մոռանալ նաև կիմերա-սկյութական մշակութային տարրերի առկայության հանգամանքը:

Հայ և օտարերկրյա հնագիտական տերմինաբանության տարբերությունը նրանում է, որ արտասահմանցի հնագետները մինչ օրս (որոշ բացառությամբ) սահման չեն տեսնում վերոհիշյալ տեղական, ներմուծված և խաչասերված մշակութային իրավիճակների միջև: «Ուրարտական» ասվածը նրանց համար մեկ ամբողջություն է: Սակայն նոր հնագիտական աշխատանքները Արևմտյան Հայաստանում ցույց են տալիս, որ լեռնաշխարհի այդ հատվածներում ևս հիմնականում տիրել է նմանատիպ իրավիճակ, ինչ ներկայիս Հայաստանի հանրապետության տարածքում: Հնուագա ուրարտագիտական ուսումնասիրությունները անպայմանորեն կհանգեցնեն ուրարտագիտական դարոցների միջև առկա տերմինաբանական անհարթությունների վերացմանը: Այս իմաստով հատկապես կարևորվում է հայ և օտարերկրյա մասնագետների հնագիտական համագործակցությունը, որոնց թվում հատկապես հիշատակելի են վերջին ժամանակների հայ-իտալական արշավախմբի աշխատանքները Սևանի ավազանում (Ս. Հմայակյան) և հայ-ավստրիական արշավախմբի աշխատանքները Կոտայքի մարզում (Վ. Ավետիսյան):

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրարտական ճարտարապետության ուսումնասիրումն ընդհանուր առմամբ ընթացել է ուրարտական մշակույթի հետազոտմանը զուգահեռ: Սակայն, որպես առանձին գիտաճյուղ, այն ձևավորվել է միայն XX դ. նրկրորդ կեսից:

Ուրարտական ճարտարապետության ամենավաղ նկարագրությունը պատկանում է Մ. Խորենացուն, որը Շամիրամին է վերագրում Վանի ամուր պարիսպները՝ պղնձակերտ դռներով, ընդարձակ փողոցներով, ամբարտակներով, ջրանցքներով, բաղնիքներով, նրկհարկ ու նռահարկ ապարանքներով և ժայռափոր շինություններով: Խորենացու ճշգրիտ նկարագրությունները հիմք հանդիսացան նվրոպական արևելագետների (Ժ. Սեն-Մարտեն, Ֆ. Շուլց) համար՝ XIX դ. սկզբին սկսելու ուրարտական մշակույթի հետազոտությունը: Սկզբնական շրջանում մասնագետները բավարարվում էին հավաքելով և մասամբ վերծանելով ուրարտական արձանագրությունները: Եվ միայն XIX դ. վերջերից սկսվեցին նաև հնագիտական աշխատանքները, ու մասամբ ուշադրություն դարձվեց ճարտարապետությանը:

1879 թ. Վանի արևելյան ծայրամասում գտնվող Թոփրաք քալն ամրոցում սկսվեցին հնագիտական առաջին կանոնավոր պեղումները, որոնք ընդհատումներով շարունակվեցին մինչ 1938 թ. (Ա. Զլնյթըն, Ա. Ռեյնոլդս, Ն. Ռասամ, Կ. Լեհման-Հաուպտ, Վ. Բնլք, Ն. Մառ, Ն. Օրբելի, Ս. Լեիք): Այս փորրածավալ հետազոտությունները, սակայն, իրենց առջև չէին դնում ուրարտական քաղաքաշինության ուսումնասիրման խնդիրներ, այլ բավարարվում էին առանձին կառուցվածքների բացահայտմամբ և արձանագրական նյութի հավաքմամբ ու վերծանմամբ:

Ուրարտական առաջին հուշարձանը, որ պեղվեց և ճարտարապետական տեսանկյունից հանգամանորեն ուսումնասիրվեց, Թեյշեբաինին էր (Կարմիր բլուր), որի նախնական հետազոտությունը սկսվեց 1939 թ., իսկ կանոնավոր պեղումները՝ 1939-1967 թթ., Բ. Պիտրովսկու ղեկավարությամբ: Այս պեղումները հնարավորություն տվեցին պարզելու ուրար-

տական քաղաքաշինության սկզբունքները՝ միջնաբերդի և քաղաքի բնակելի թաղամասերի փոխադարձ դիրքորոշումը, փողոցների և տների հատակագծային ցանցը, սոցիալ-տնտեսական շերտավորման խնդիրները ևն: Այս հարցերին են նվիրված Կ. Հովհաննիսյանի և Ն. Մարտիրոսյանի աշխատությունները:

Ուրարտական միջնաբերդի ներքին տարածության կազմակերպման, պալատական և պաշտամունքային համալիրների ընդհանուր հատակագծման ուսումնասիրման համար արժեքավոր նյութեր տվեցին Էրեբունիի պեղումները, որ կատարվեցին 1950-1969 թթ., Կ. Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ:

Նիշարժան են Արգիշտիխինիլիի պեղումները: Այս հուշարձանի նախնական ուսումնասիրությունը սկսվել էր դեռևս XIX դ. առաջին կեսին, սակայն կանոնավոր հետազոտությունների հիմքը դրվեց միայն 1962 թ.՝ Հ. Մարտիրոսյանի, Բ. Առաքնյանի և Գ. Տիրացյանի ղեկավարությամբ: Արգիշտիխինիլիի պեղումները խիստ հարստացրին ուրարտական ճարտարապետության մասին մեր ունեցած պատկերացումները, որոնք ամփոփված են հատկապես Կ. Ղաֆադարյանի աշխատություններում:

Միջնաբերդով և քաղաքային պարսպով ամրացված ուրարտական բնակավայրի յուրօրինակ նմուշ է Արագած ամրոցը, որի պեղումները կատարվեցին 1954-1955 և 1980-ական թթ. (Կ. Հովհաննիսյան, Ն. Ավետիսյան) և նոր նյութեր տվեցին ուրարտական քաղաքաշինության վերաբերյալ:

Վերջին՝ հետխորհրդային տարիներին ևս շարունակում է ուսումնասիրվել ուրարտական ճարտարապետությունը: Այս առումով հատկապես կարևորվում են հայ-իտալական արշավախմբի աշխատանքները Սևանի ավազանում՝ սկսած 1994 թ. (Ս. Հմայակյան, Ռ. Բիշոնն), որի ընթացքում ուսումնասիրվել են բազմաթիվ, այդ թվում՝ ուրարտական ամրոցներ: Բացառիկ նյութեր են ձեռք բերվել Օշականի Դիդի կոնդ բլրի վրա գտնվող, Զ.ա. VII դ. թվագրվող դրյակ-ամրոցի պեղումների ժամանակ (Ա. Քալանթարյան): 1998 թ. սկսած՝ շարունակվում են Էրեբունիի պեղումները (Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, Ա. Փիլիպոսյան): 1980-ական թթ.

ուսումնասիրվել են ուրարտական նրկու հուշարձաններ՝ Դովրին (Ս. Հմայակյան) և Արամուր (Վ. Ավետիսյան): Այանիսի տիպի հուշարձանների հայտնաբերումը և ուսումնասիրումը (Ա. Չիլինգիրովու) Արևմտյան Հայաստանում լրացնում են մեր պատկերացումները ուրարտական պետության կենտրոնական և արևմտյան շրջանների ճարտարապետության մասին:

Ուրարտական ճարտարապետությունն ուսումնասիրելիս խոսքը հիմնականում քաղաքաշինության ընդհանուր սկզբունքների, ամրաշինության, բնակարանաշինության, մոնումենտալ կառույցների մասին է: Ուսումնասիրման համար հատկապես հարուստ նյութ են տալիս ուրարտական քազմաթիվ ամրաշինական կառույցները: Ուրարտական մի շարք ամրոցների նկարագրություններ ունի դեռևս Կ. Լևիման-Հաուպտը, որը կատարել է այս հուշարձանների դասակարգման առաջին փորձը՝ հիմք ընդունելով պարիսպների շարվածքների միջև եղած տարբերությունները: Հնագետ Ա. Իվանովսկին, որը 1893 թ. գիտարշավի ժամանակ ուղեկցել է նշանավոր ասուրագետ Մ. Նիկոլսկուն, ուսումնասիրել է մի քանի ամրոցներ, պեղումներ կատարել Թաշբուրունում (Մենուախինիլի): Ուրարտական ամրոցներին (մասնավորապես Արագածին) անդրադարձել է Թ. Թորամանյանը՝ Հայաստանի տարածքի կիկլոպյան ամրոցներն ուսումնասիրելիս: Ուրարտական ամրոց-միջնաբերդերի համընդհանուր համեմատական ուսումնասիրություն և դասակարգում է կատարել Կ. Հովհաննիսյանը, որն ընդհանուր աղերսներ է նկատել ուրարտական և Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-նրկաթեդարյան ամրոց-բնակատեղիների միջև: Վերջին շրջանում աճել է հետաքրքրությունը Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկահայքի ուրարտական ամրաշինական կառույցների հանդեպ, որոնց մեծ մասը նախնական հետազոտություններ են և տեղագրական քարտեզներ (Չ. Բրոնի, Վ. Բլայս, Ս. Կրոլ):

Բնակելի տներ պեղվել են դեռևս Կ. Լևիման-Հաուպտի կողմից Թոփրաք քալեում, սակայն ուրարտական բնակարանային ճարտարապետության հիմնական ուսումնասիրությունը սկսվել է Թեյշեբահնիի պե-

դումներով, որտեղ առաջին անգամ ի հայտ եկան բնակելի տների մի շարք ամբողջական հատակագծեր: Ձևնակի թեփնում, որտեղ պեղումներ են կատարել Չ. Բրրնին և Ռ. Լուսոնը, հայտնաբերվել է կանոնավոր, հավասարաչափ և փոխուղղահայաց հատակագծային ցանցով տեղադրված տիպարային բնակելի տների զանգվածային կառուցապատում:

Ուրարտական տաճարային ճարտարապետության ուսումնասիրումը սկսվել է դեռևս Թուփրաք քաղնի տաճարի հայտնաբերմամբ XIX դ. վերջին: Սակայն ուրարտական տաճարաշինության վերաբերյալ հիմնական տվյալները ի հայտ եկան XX դ. նրկրորդ կեսից, երբ պեղվեցին այնպիսի հուշարձաններ, ինչպիսիք են Ազնավուր թեփեն, Ալթըն թեփեն, Քայալը դերեն, Չավուշ թեփեն, Էրներունին: Առավել լավ է ուսումնասիրված պալատական ճարտարապետությունը, հիմնականում Էրներունիի, Թեյշեբախիի, Ալթըն թեփենի, Քայալը դերենի, Ադիլջնվազի կանոնավոր պեղումների հետևանքով (Թ. Օզգյուշ, Չ. Բրրնի, Ս. Լոյդ):

Ինչ վերաբերում է ուրարտական դամբանային ճարտարապետության ուսումնասիրմանը, ապա, եթե մի կողմ թողնենք վիմափոր կառույցները, որոնք ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավել էին՝ սկսած XIX դ., ապա բուն դամբարաններն ու թաղման ծեսը հետազոտվել են միայն XX դ. նրկրորդ կեսից սկսած (Չ. Բրրնի, Բ. Օզյուն, Ս. Հմայակյան, Ա. Փիլիպոսյան, Ի. Կարապետյան, Գ. Թումանյան):

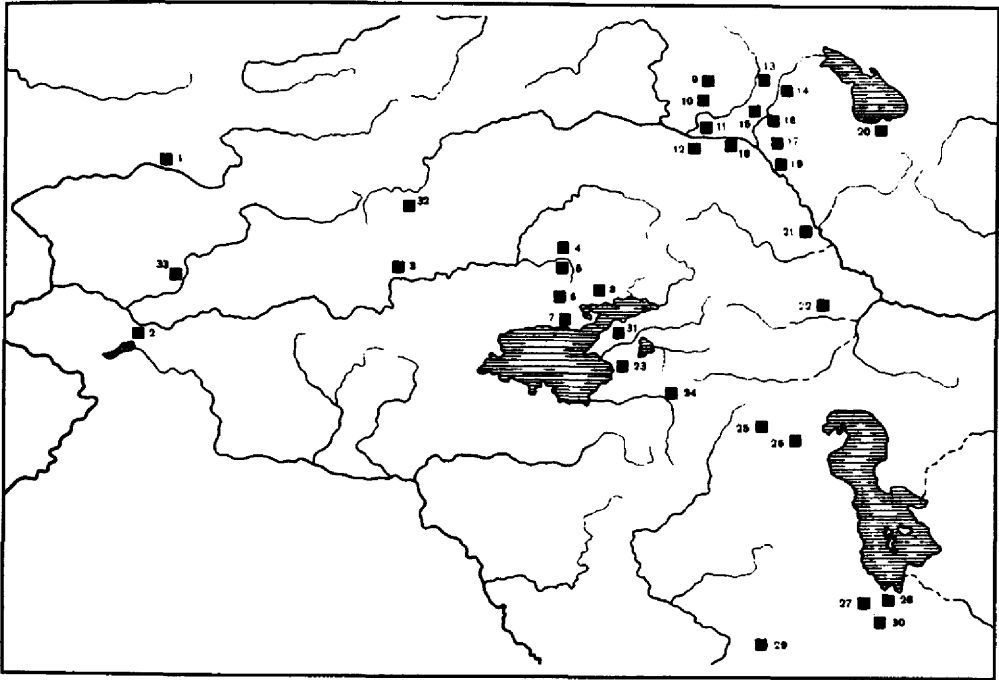
Գրականություն (Պատմություն եւ մշակույթ. ընդհանուր աշխատանքներ): Խաչատրյան 1933; Ղափանցյան 1940; Թորոմանյան 1942; Մարտիրոսյան 1971; Ադոնց 1972; Խաչատրյան 1998; Կարազնոզևան 1998; Գրեկյան 2002; Пиотровский 1939; Пиотровский 1944; Пиотровский 1949; Пиотровский 1959; Меликишвили 1954; Пиотровский 1962; Мартиросян 1964; Арутюнян 1964; Дьяконов 1968; Арутюнян 1970; Арутюнян 1985; Тирациян 1988; Арутюнян 2001; Lehmann-Haupt 1910-1931; Adontz 1946; Mashkur 1966; Van Loon 1966; Salvini 1967; Akurgal 1968; Azarpay 1968; Riemschneider 1966; Burney, Lang 1971; Kleiss, Hauptmann 1976; Lang 1978; Erzen 1979b; Frankel 1979; Barnett 1982; Vanden Berghe, De

Mayer 1983; Diakonoff 1984; Zimansky 1985; Haas 1986; Çilingiroğlu 1988; Merhaw 1991; Wartke 1993; Hmayakian 1995; Salvini 1995; Santrot 1996; Çilingiroğlu 1997; Zimansky 1998; Smith 2003; Seidl 2004

Գրականություն (Ուրարտու-Հայաստան խնդիրը): Խանգաղյան 1979; Առաքելյան և ուր. 1988; Տիրացյան, Արնշյան 1990; Հմայակյան 1995; Մկրտչյան, Ավետիսյան 1995; Փիլիպոսյան, Մկրտչյան 2001; Ավետիսյան, Ավետիսյան 2006; Թումանյան 2008թ: Мартиросян 1954; Мартиросян 1961; Мартиросян 1964; Кушнарєва 1977; Тирацян 1978; Есаян, Погребова 1985; Zimansky 2001; Biscione et al. 2002; Tiratsyan 2003

Գրականություն (Ուրարտական ճարտարապետության ուսումնասիրման պատմությունը): Ղաֆադարյան 1984; Բալանթարյան, Մկրտչյան 2005; Пиотровский 1959; Forbes 1983

Լուսանկարներ: 1-6

1. Ուրարտական հիմնական հուշարձանների քարտեզ

1. Այթըն թնփն;
2. Նորշուն թնփն;
3. Քայալը դերն;
4. Բադնոց;
5. Ազնավուր թնփն;
6. Բնֆ քալնսի;
7. Արծկն (Ադիլջնվազ);
8. Ջնոնակի թնփն;
9. Օշական;
10. Մնծամոր;
11. Արգիշտիլիսինիլի;
12. Իգդիր;
13. Փորրավան (Դովրի);
14. Աբովյան (Էլառ);
15. Թնյշնբահնի;
16. Էրնբունի;
17. Ջրահովիտ;
18. Մննուախինիլի;
19. Խոր Վիրապ;
20. Ծովինար;
21. Վերախրամ;
22. Ռուսախինիլի (Բաստամ);
23. Տուշպա (Վան, Թոփրաք քալն);
24. Հայկաբերդ (Չավուշ թնփն);
25. Գիյիմլի;
26. Հաֆթավան թնփն;
27. Քալաթգաղ;
28. Հասանլու;
29. Մուջնսիր (Մուսասիր);
30. Ագրաք թնփն;
31. Այանիս;
32. Պաթնոս;
33. Բալու

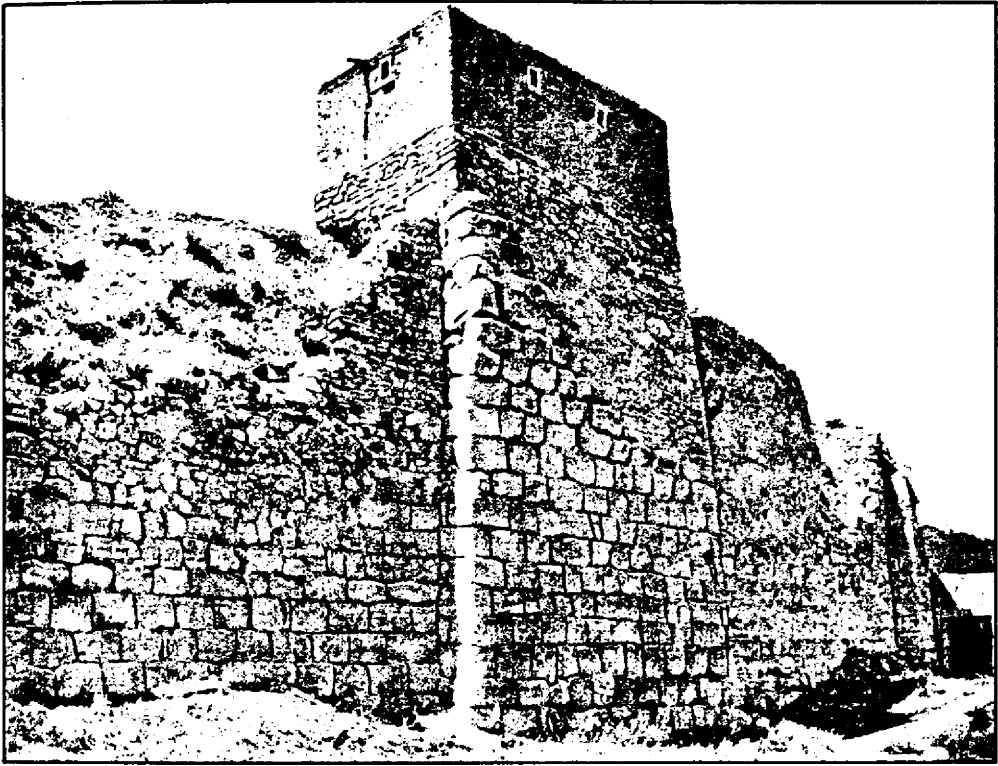
II. ԱՄՐՈՑ-ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ

Հայաստանի Հանրապետության, Իրանի (Պարսկահայք) և Թուրքիայի (Արևմտյան Հայաստան) տարածքում վերջին կես դարի ընթացքում ուսումնասիրվել են բազմաթիվ ուրարտական հուշարձաններ: Հայաստանում աշխատել են հիմնականում հայ և ռուս, Իրանում՝ իրանցի, գերմանացի և իտալացի, Արևմտյան Հայաստանում՝ թուրք և անգլիացի (ավելի քիչ՝ ամերիկացի) հնագետները: Ուսումնասիրություններն իրականացվել են պեղումների և վերգետնյա հետախուզությունների ձևով: Հիմնական հուշարձանների պեղումները տեղի են ունեցել Հայաստանի Հանրապետության և Արևմտյան Հայաստանի տարածքներում: Հյուսիսարևմտյան Իրանի տարածաշրջանը, որոշ բացառությամբ, ենթարկվել է հիմնականում վերգետնյա հետախուզական և չափազրական ուսումնասիրությունների՝ գերմանացի և իտալացի հնագետների կողմից:

Ուրարտական պետության ողջ տարածքում պեղման են ենթարկվել հիմնականում ուրարտական կենտրոնների միջնաբերդերը և ավելի քիչ՝ քաղաքային բնակատեղիները, որի հետևանքով մեզ ավելի ծանոթ է ուրարտական վերնախավային, քան գանգվածային մշակույթը: Ստորև ներկայացնում ենք ուրարտական ամենակարևոր մի քանի ամրոցների և բնակավայրերի նկարագրությունը:

ՏՈՒՇՊԱ (ՎԱՆ)

Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան կառուցվել է Վանա լճի արևմտյան ափին՝ ժամանակակից Վան քաղաքի տարածքում: Այստեղ պահպանված բազմաթիվ սևագիր արձանագրությունները և հուշարձանները եվրոպական գիտնականներին հայտնի դարձան 1822 թ., նրբ Փարիզում լույս տեսավ Խորենացու «Պատմություն Հայոց»-ը, որտեղ Վան քաղաքը նկարագրելիս հիշատակվում են Ասորեստանի թագուհի Ծամիրամի կողմից կառուցված շինություններն ու ձևավերտ արձանագրությունները:

2. Տուշպա, ամրոցի պատը՝ ուրարտական շրջանի մնացուկներով

Այս տեղեկությունները ճշտելու համար 1827 թ. Փարիզի ասիական ընկերությունը Վան է գործողում երիտասարդ գիտնական Ֆ. Շուլցին, որը կարճ ժամանակում հայտնաբերում և պատճենահանում է անձանոթ լեզվով գրված մոտ 200 արձանագրություններ: Սակայն 1829 թ. Ֆ. Շուլցը սպանվում է քրդերի կողմից: Նրա հավաքած նյութերը մեծ ուշացումով հրատարակվում են Փարիզում 1840 թ.:

Ֆ. Շուլցի աշխատանքներից մինչև օրս բազմաթիվ գիտնականների կողմից ուսումնասիրություններ են կատարվել Վանում և շրջակայքում: Պեղված և կուտակված մեծ քանակությամբ նյութերը գրեթե ամփոփված չեն: Առաջին համնատաբար ամբողջական աշխատությունը կատարվել է Բ. Պիտրովսկու կողմից:

Միջնաբերդը կառուցվել է Վան քաղաքի ժայռոտ մասում՝ բարձր ժայռի վրա: Այն ունի հսկա աշտարակներ և հզոր պարիսպներ, որոնք կա-

ռուցվել են Բ.ա. IX դ.՝ Սարգուրի I-ի օրոք: Ամբոց կարելի է բարձրանալ թեք արահեմտով: Նրա պարիսպները կառուցված են հսկայական քարե հիմքերի կամ հարթեցված ժայռերի վրա բարձրացող հուս աղյուսե շարվածքով: Ներսում, ցավոք, ոչինչ չի պահպանվել:

Ավելի մանրամասն ուսումնասիրություններ են կատարվել 1916 թ. Ռուսական հնագիտական ընկերության կողմից: Ամբոցի պատերը, որոնք պահպանվել էին ստորին մասում, որոշ հատվածներում ունեցել են մինչև 20 մ բարձրություն: Հատկապես հետաքրքիր են ժայռի հարավային մասում գտնվող ժայռափոր կացարանները, տարբեր չափերի խորշերը և սնպագիր արձանագրությունները: Հ. Օրբելին պնդել է արևմտյան խորշերից մեկը, ուր նա հայտնաբերել է Սքարե հուշակոթող՝ 2,27 մ բարձրությամբ, որի վրա պահպանվել էր Սարգուրի II-ի տարեգրությունը: Հ. Օրբելին պնդել է նաև մի քանի համալիրներ, նրկու խորշեր՝ սնպագիր արձանագրություններով, ժայռերի վրա պահպանված հարթակներ: Տուշպան դժվարամատչելի էր թշնամու համար և պաշտպանված էր բնական ամրություններով, հսկայական պարիսպներով:

Վանից հյուսիս ձգվող Ջրմ-գրմ դաղ ժայռի լանջին պահպանվել է մի խորշ (բարձրությունը 5,18 մ), որին տեղացիներն անվանում էին «Մհերի դուռ»: Սրա մասին կան բազմաթիվ առասպելներ: Այսպես, Ֆ. Շուլցի կողմից գրի առնված մի առասպելում պատմվում է, որ այդ դռան նստում կան անհաշիվ դահլիճներ, որում ապրում են դևեր: Մեկ այլ առասպելում նշվում է, որ «Մհերի դուռը» անվանում են նաև «երկաթե դուռ» (բացվում է տարին մեկ անգամ՝ սուրբ Հովհաննեսի օրը): Իսկ Ա. Լեյարդը, որը նույնպես տվել է «Մհերի դռան» նկարագրությունը, պատմում է մեկ այլ առասպել, ըստ որի՝ մի հովիվ քնել է այդ դռան մոտ և նրազում լսել է դուռը բացելու մոզական խոսքը: Արթնանալով բացել է դուռը, վերցրել պարկով լի ոսկին, բայց ներսում մոռացել գավազանը: Նորից մտնելով ներս՝ այս անգամ նա մոռանում է մոզական խոսքերը և չի կարողանում դուրս գալ: Բ. Պիտրովսկին այս պատմությունը կապում է Սասնա ծռերի վերջին ներկայացուցիչ փոքր Մհերի առասպելի հետ:

Գրականություն: Марр, Орбели 1922; Пиотровский 1959; Heinz 1941; Ögün 1961; Korfmann 1977; Sevin 1980; Belli 1986; Tarhan 1993; Tarhan 1994; Sevin 1994b

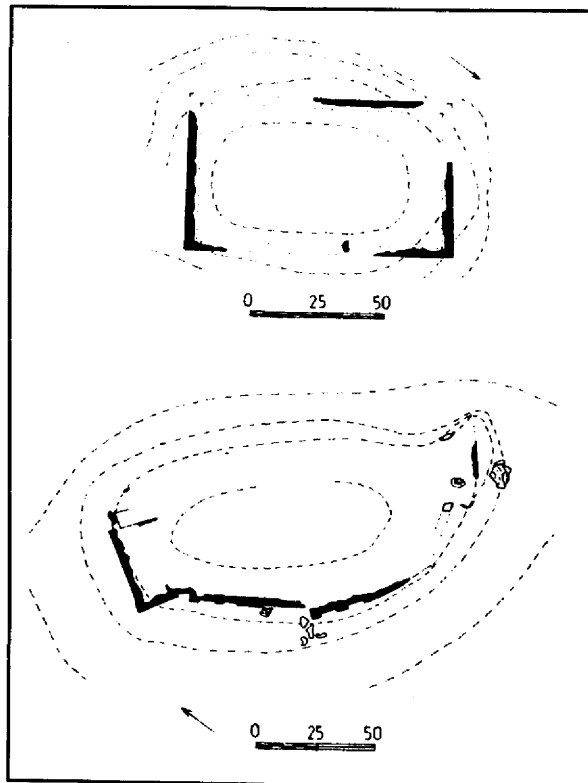
Նկարներ: 2, հմմտ. նաև 51, 52, 53

Լուսանկարներ: 7-13

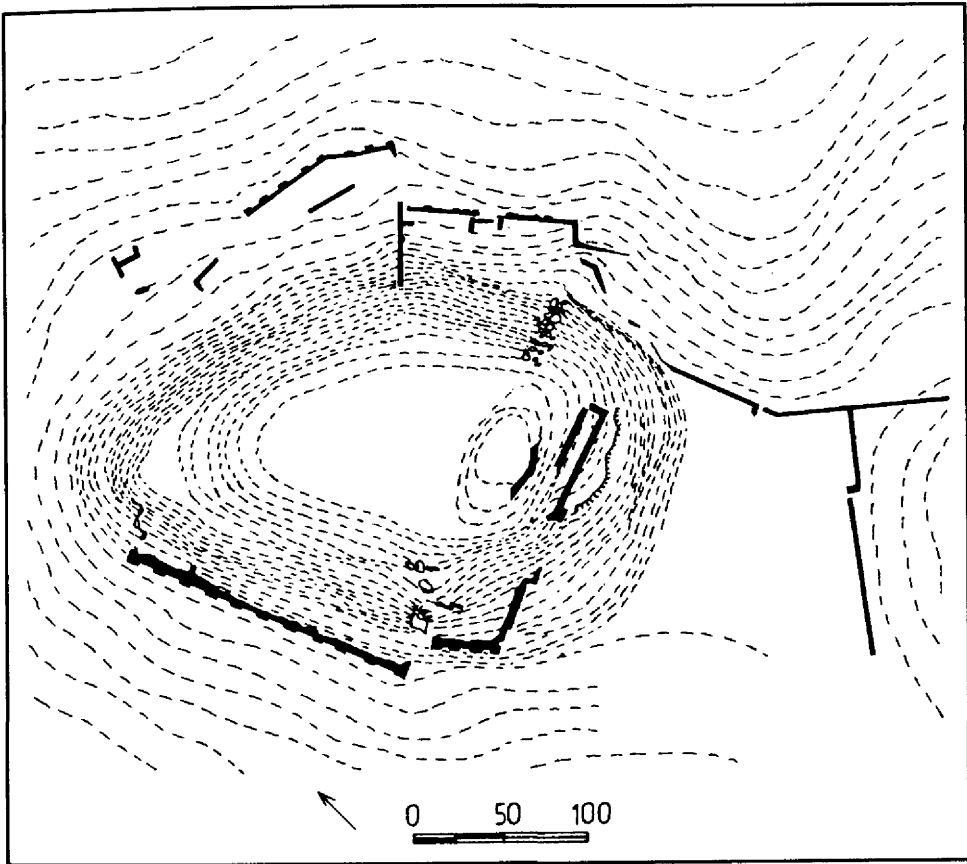
ԱՆՉԱՎ (ԱՆՉԱՖ)

Բացի բնական և ամրոցաշինական բարդ հանգուցային կառույցներից, Տուշպան ունի նաև պաշտպանական ամրոցների մի ամբողջ համակարգ, որոնք օղակում էին քաղաքը «ծովափնյա» շրջաններից: Այդ պաշտպանական համալիրներն ուսումնասիրել են Չ. Բրրնիև և Օ. Բելլին: Դրանց թվին են պատկանում Ներքին և Վերին Անձավ ամրոցները:

Ներքին Անձավը գտնվում է Վան քաղաքից մոտ 17 կմ հյուսիսարևելք և պաշտպանում է Տուշպայից դեպի հարավ-արևելք տանող ճանապարհը: Տեղադրված է ձվաձև բարձունքի վրա և ունի ուղղանկյուն հատակագիծ: Ամրոցը հիմնադրվել է, հավանաբար, Իշպուինիի օրոք: Պարիսպներն ամրացված չեն որմնահեցերով կամ աշտարակներով: Միայն մուտքն է ամրացված 2 ոչ մեծ աշտարակներով: Այն զբաղեցնում է մոտ 0,5 հա տարածք և ծառայել է իբրև պահակակետ:

3. Ներքին Անձավ, ամրոցի հատակագիծը (ա), Զիվիստան, ամրոցի հատակագիծը (բ)

4. Վնրին Անձավ, ամրոցի հատակագիծը

Վնրին Անձավ ամրոցը գտնվում է Ննրքին Անձավից հյուսիսարևմուտք և պաշտպանում է նույն ճանապարհը: Այս ամրոցը կառուցվել է ավելի ուշ՝ ըստ նրկայթին Մենուա արքայի օրոք: Բերդի պարիսպները ամեն 10 մ վրա ամրացված են 2,5 մ նրկարություն ունեցող որմնահեցերով: Ամրոցը կառուցված է բլրի վրա, որի ստորոտում նկատվում են պարսպապատ քաղաքի հետքեր:

Վանա լճի արևելյան ափին՝ Վան քաղաքից 5 կմ հյուսիս, գտնվում է փոքր ամրոցներից մեկը՝ Լեզքը, որը կառուցված է լճի նրկայնքով և վերահսկում է հյուսիսից դեպի Վան տանող ճանապարհը: Այն ունի անառիկ դիրք, և միայն հարավարևմտյան մասում է հնարավոր մոտենալ ամրոցին: Վան քաղաքից 12 կմ հարավ գտնվում է Զիվիստանի ամրոցը, որը

տնդադրված է բարձունքի վրա՝ կրկնելով տնդանքի ձևը: Ունի ուղղանկյուն հատակագիծ: Այս ամբոցը տարբերվում է մյուսներից նրանով, որ կառուցված է ոչ թե արհեստականորեն հարթեցված, այլ բնական բլրի վրա: Ամբոցի և միջնաբերդի հզոր պարիսպներից պահպանվել են միայն առանձին հետքեր: Ամբոցի արևելյան մասում կա ժայռափոր ջրավազան: Բացի վերը նշվածներից, վան քաղաքի շրջակայքում տարբեր հետազոտության վրա պահպանվել են Երիշատի, Անհավատի, Արծկնի, Տայկաբերդի, Դնիչայի և այլ ամբոցներ:

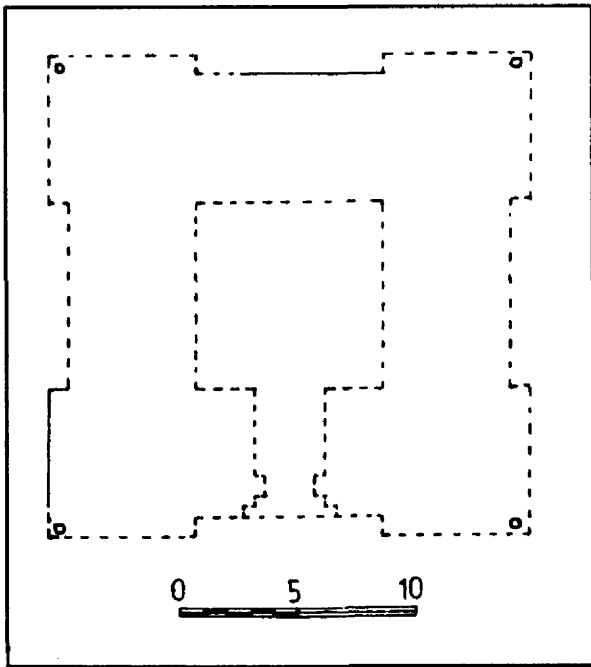
Պրակտություն: Եսայան 1995; Пиотровский 1959; Burney, Lawson 1960; Burney 1969; Burney, Lang 1971; Burney 1998; Belli 1992; Belli, Dinçol 1992; Belli 1999

Նկարներ: 3, 4

Լուսանկարներ: 5, 15-18

ՌՈՒՄԱՆԻՆԻԻ (ԹՈՓՐԱՔ ՔԱԼԵ)

Կառուցվել է Ռուսա I արքայի կողմից ժամանակակից Վան քաղաքից հյուսիս-արևելք գտնվող Ջըմ-գըմ դաղի բարձունքների վրա: Նոր քաղաքը ջրով մատակարանվու նպատակով Վանից արևելք կառուցվում է արհեստական լիճ, որից ջուր էր հոսում Ռուսայի քաղաքը: Կ. Լևիման-Նաուպտի կարծիքով՝ Թոփրաք քալնի վրա գտնվող ամրոցը հանդիսանում է Ուրարտուի նոր մայրաքաղաքը, որը կառուցվել է Ռուսա I-ի կողմից Ք.ա. 735 թ.: Թիզլաթապալասարի ավերիչ արշավանքից հետո: Նրա կարծիքով՝ Ռուսան Խալդի աստծո պատվին այստեղ կառուցել է նոր տաճար:

5. Թոփրաք քալն, տաճարի հատակագիծը

Թոփրաք քալնի հնագիտական ուսումնասիրությունը սկսվել է 1879 թ., Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Ա. Քլեյթընի և ամերիկյան միսիոներ Ա. Ռեյնոլդսի կողմից: 1880 թ. նրանց է միանում հնագետ Հ. Ռասամը, որը մինչ այդ մասնակցել էր Նինվնի պեղումներին: Այստեղ նա հայտնաբերել էր Ասորեստանի արքա Սալմանասար III-ի պալատի դարպասները պատող հայտնի բրոնզե թիթեղները, ուր պատկերված էին նաև

արքայի արշավանքները դեպի Ուրարտու:

Արշավախմբի պեղումների շնորհիվ Թոփրաք քալեում բացվեցին պարիսպների հատվածը և տաճարի մի մասը: Մակայն հնագիտական նյութերը սակավաթիվ էին. գտնվեցին միայն մի քանի բրոնզե և փղոսկրե արձաններ ու խեցեղեն: Շուտով տեղաբնիկների և գանձեր որոնողների կողմից սկսվեց հնավայրերի ավերումը: Գտնված իրերը վաճառվեցին արտասահմանյան հյուպատոսներին և դեսպանատների աշխատակիցներին: Այս փլատակներում հայտնաբերվել էին հսկայական թվով հոյակապ գտածոներ, այդ թվում՝ ոսկուց մեծ գահավորակ, որը կոտրվել և մաս-մաս վաճառվել էր, արձաններ, մետաղե իրեր:

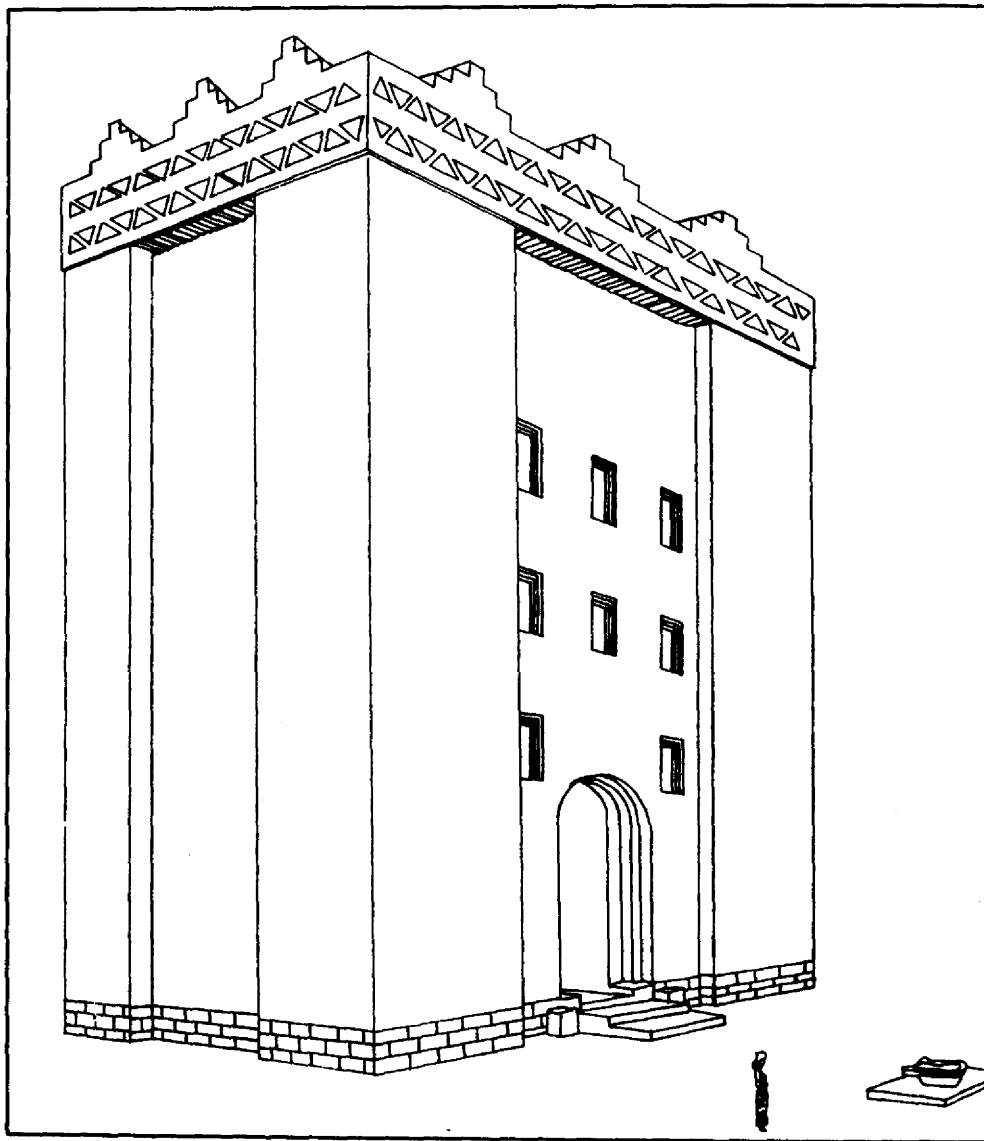
Առաջին լուրջ արշավախումբը կազմակերպվեց 1898 թ., Կ. Լեհման-Հաուպտի և Վ. Բելքի ղեկավարությամբ: Այս լայնածավալ աշխատանքների ժամանակ պեղվեցին բլրի տարբեր հատվածները՝ տաճարի տարածքը, ամբոցի առանձին մասերը, բնակավայրերը՝ մի շարք կացարաններով, ստորգետնյա սենյակների մնացորդները, պահեստային շինություններ և այլն: Շատ հետաքրքիր արդյունքներ տվեցին բնակավայրի պեղումները: Նրա կենտրոնում բացվեց մի կացարան, որում կար 500-600 լ տարողությամբ 25 կարաս: Վերջիններիս վրա կային դրանց տարողության մասին վկայող հիերոգլիֆ նշաններ: Կարասներից նրկուսի մեջ գտնվեցին զենքեր, ոսկյա և արծաթյա իրեր: Հատկապես հետաքրքիր էր ոսկյա կախիկը, որի վրա պատկերված էին գահին նստած աստվածուհի և նրա առջև կանգնած մի քուրմ:

Կացարանների ավերակները կրում էին հրդեհի հետքեր: Գտնվեցին մեծ թվով ածխացած փայտի կտորներ, մի քանի կիսահալ մետաղյա իրեր, ինչը վկայում է, որ բնակավայրը կործանվել է հանկարծակի հարձակումից: Թոփրաք քալեից գտնվել են արժեքավոր իրեր՝ մետաքսի կտոր, լաջվարդի (լագուրիտի) բեկորներ, բազմաթիվ ուլունքներ, որոնք պատրաստված էին կիսաթանկարժեք տարբեր քարերից: Թոփրաք քալեի պեղումները տվեցին հսկայական թվով նրկաթե և բրոնզե կացիներ, մուրճեր, նաժանիներ, դանակներ, դաշույններ, ձիասանձեր, դառն բրոնզե փականներ, խոշոր գամեր և այլն: Գտնվել են նաև կարասներ,

որոնց մի մասի շուրթերը գարդարված էին կենդանիների քանդակներով, կարմիր անգոբապատ անոթներ, գավաթներ, թասեր, սափորներ:

Բնակավայրի հյուսիսարևելյան լանջում պեղվեց մի հարթակ: Այստեղ բացվեցին իրար վրա լցված մարդկանց կմախքներ, կենդանիների ոսկորներ և կոտրված անոթների բեկորներ: Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ չի գտնվել մարդու ոչ մի գանգոսկր: Ելնելով այս հանգամանքից՝ Կ. Լենինան-Հաուպտը ենթադրում է, որ այստեղ կառուցվել է գոհաբերման հարթակ, ինչի մասին հիշատակվում է գտնված սնապազիր արձանագրությունում: Նրա կարծիքով՝ մարդկանց գլուխները թաղվում էին հատուկ վայրերում: Այս համատեքստում կարելի է տեսնել կիմերասկյութական մշակութային աշխարհին բնորոշ տարրեր (Գ. Թումանյան):

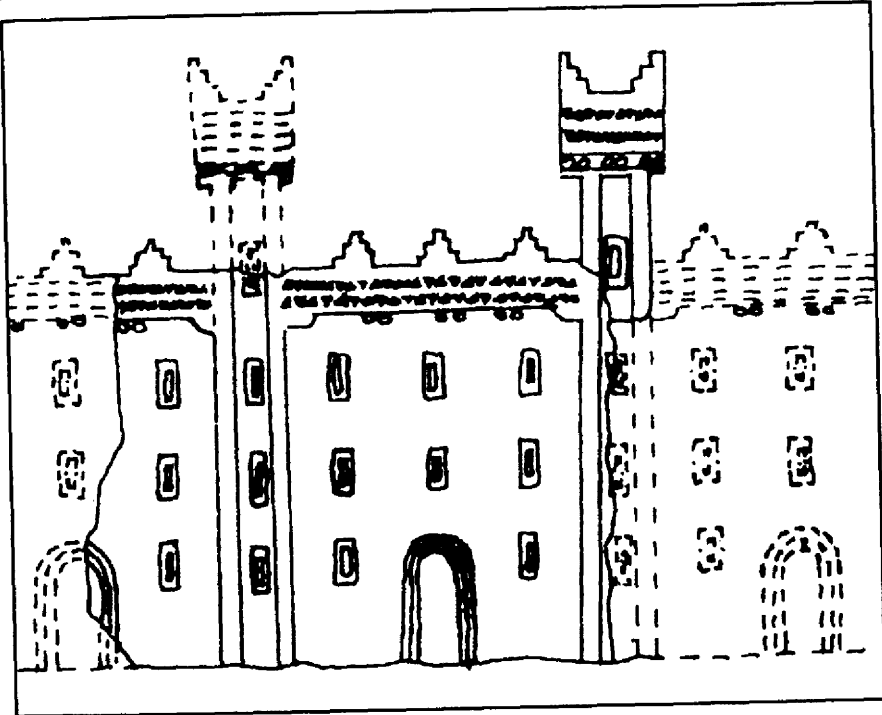
Ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրվել են տաճարը և նրան հարող տարածքը: Տաճարն ունեցել է քառակուսի հատակագիծ (13,8x13,8 մ)՝ չորս անկյունային որմնահեցներով: Տաճարի հիմնապատերը կառուցված են շախմատաձև դասավորված սև և սպիտակ սրբատաշ քարերի չորս մետրը հաստությամբ շարվածքով, որի վրա էին բարձրանում աղյուսաշար պատերը: Սրբարանի դահլիճի (ցնլայի) կենտրոնում պահպանվել է ուղղանկյուն պատվանդան՝ նախատեսված արձանի տեղադրման համար: Տաճարի հատակը պատված էր խճանկարով: Հատակին բացվել են 0,2x0,2 մ երկարությամբ և 0,3 ու 0,4 մ խորությամբ քառակուսի փոսեր: Վերջիններս ծածկված էին փայտն տախտակներով: Դրանցից երկուսի մեջ եղել են բրոնզե թիթեղներ՝ ազուցված շեղանկյուն և ուղղանկյուն ոսկե դրվագազարդերով: Տաճարի մուտքի դիմաց գտնվել է մարմարյա զոհասեղան: Տաճարի բակը՝ 20x20մ մակերեսով, խճապատված էր սև, սպիտակ, կլոր ու շեղանկյուն քարերով: Տաճարական համալիրը տարածվում էր բակում և բլրի լանջերին, որտեղ կառուցվել են մի շարք շինություններ: Տաճարից ոչ հեռու՝ բլրի հարավարևմտյան լանջին, մայր ապառաժում փորված 56 աստիճանները տանում են դեպի ժայռափոր սրահը: Այս սրահի նշանակությունը հայտնի չէ: Այստեղ ապառաժի մեջ պեղվել է փորվածք, որը կարող էր ծառայել որպես լողարան կամ դամբարան:

6. Թոփրաք քալն, տաճարի վերակազմությունը՝ ըստ Է. Ակուրգալի

Կ. Լնհման-Հաուպտի և Վ. Բնլիի պնդումները Թոփրաք քալնում մեծ նշանակություն ունեցան ուրարտական մշակույթն ու պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Դրանք առաջին լայնածավալ պնդումներն էին Ուրարտուի նոր մայրաքաղաքում և հնարավորություն տվեցին պարզելու քաղաքի կարևոր նշանակությունը: Այս ամրոցը, ինչպես վերը

նշվեց, կառուցվել է Ռուսա I-ի կողմից: Վերջինս այստեղ կառուցեց նաև տաճար: Ինչպես ցույց են տալիս կառույցի մնացորդները, տաճարը վերակառուցվել է Ռուսա III-ի կողմից: Դրա մասին վկայում են գտնված բրոնզե վահանները, որոնց վրա պահպանվել են սմաթագիր արձանագրություններ: Կ. Լեհման-Հաուպտի կարծիքով՝ ամրոցը կործանվել է հանկարծակի՝ Ք.ա. 585 թ. մարական ներխուժման ժամանակ:

7. Թոփրաք քալն, շինության բրոնզե մոդել, Բրիտանական թանգարան

Թոփրաք քալնում որոշակի աշխատանքներ են կատարել Հ. Օրբելին և Ն. Մառը: Այսպես, Հ. Օրբելին 1911-1912 թթ. ձմռանը պեղումներ կատարեց Թոփրաք քալնի արևելյան լանջին, որտեղ գտնվեցին ցլերի ու ծառերի պատկերներով մարմարե սափորի բեկորներ և այլ իրեր: Բացի պեղումներից, Հ. Օրբելին տեղացի բնակիչներից մեծ թվով գտածոներ հավաքեց: 1916 թ., երբ Ռուսական հնագիտական ընկերության արշավախումբը նորից վաճուճ էր, Ն. Մառը շարունակեց աշխատել Թոփրաք քալնում, իսկ Հ. Օրբելին՝ վաճուճ: Նրանց կողմից պեղված նյութերը պահվում են Էրմիտաժում:

Գրականություն: Март, Орбели 1922; Пиотровский 1959; Lehmann-Haupt 1907; Lehmann-Haupt 1910-1931; Barnett 1950; Barnett 1954; Ögün 1961; Erzen 1962; Barnett 1972; Erzen 1976-1977; Erzen 1978b; Erzen 1979; Wartke 1990; Seidl 2000; Sevin 2006

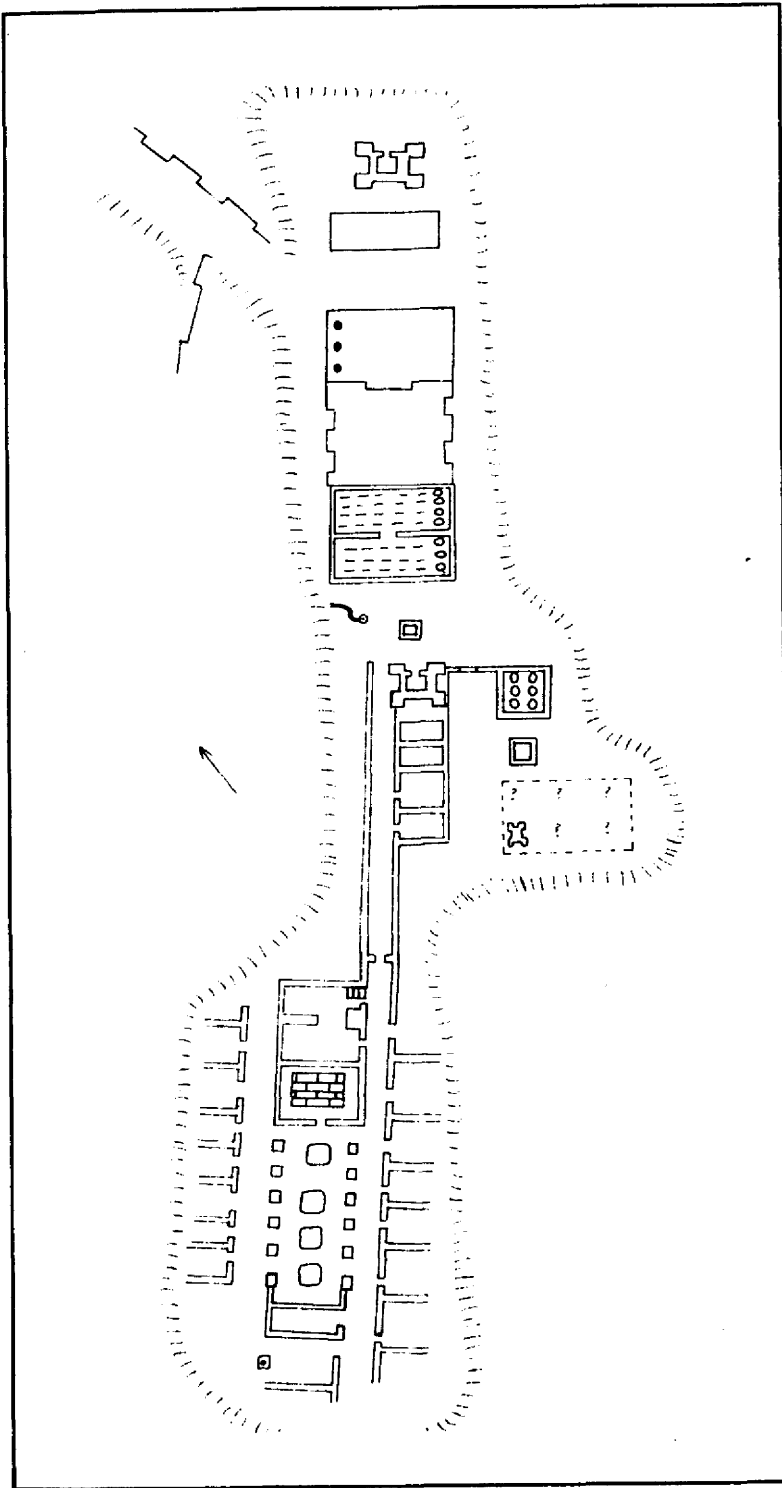
Նկարներ: 5, 6, 7

ՍԱՐԴՈՒՐԻՆՏԻՆԻԼԻ (ՀԱՅԿԱՔԵՐՂ, ՉԱՎՈՒՇ ԹԵՓԵ)

Այս ամրոցը գտնվում է Վան քաղաքից 50 կմ դեպի հարավ-արևելք: Հուշարձանից ոչ հեռու պահպանվել է նախկին հայկական Աստվածաշնն գյուղը (Չավուշ թեփն): Ամրոցը կառուցված է ութգազաթանի Բուդաղ լեռնաշղթայի վրա, որը ձգվում է 7-8 կմ նրկայնքով: Այն հարավարևմտյան կողմում աստիճանաբար իջնում է դեպի Վանա լիճը թափվող խոշաք գետի հովիտը:

Հայկաբերդի ամրոցն արդեն XIX դ. վերջին գրավել էր գիտնականների ուշադրությունը: Դեռևս 1884 թ. Ս. Դեզանցը Վիեննա է բերում քերդից գտնված մի սևազգիր արձանագրություն, որը հրատարակում է Դ. Մյուլլերը: Այստեղ խոսվում է Սարդուրի II-ի կողմից 15300 կապի տարողությամբ շտեմարանի կառուցման մասին: Հայկաբերդի առաջին ուսումնասիրողը եղել է Կ. Լեհման-Հաուպտը, որն այնտեղ հետախուզական պեղումներ է կատարել և գծագրել ամրոցի սխեմատիկ հատակագիծը: 1916 թ. Հայկաբերդ է այցելել Հ. Օրբելին և հավաքել վերգևտնյա նյութեր: 1956 թ. ամրոցը նորից հետազոտում է Չ. Բրընին, որը հրատարակել է համառոտ նկարագրություն հուշարձանի մասին: Սկսած 1961 թ. այստեղ անընդմեջ պեղումներ է կատարել թուրք հնագետ Ա. Էրզենը՝ հրատարակելով պեղումների արդյունքներին նվիրված նրկու հատոր:

Հայկաբերդը տեղադրված է Բուդաղ լեռնաշղթայի 2-րդ և 3-րդ ժայռագազաթանների վրա և հովտի մակերեսից 90-110 մ բարձր է: Բլուրների միջև ձգվում է մի փոքրիկ զոզավորություն: Հուշարձանը կազմված է ընդհանուր պարիսպներով պաշտպանված վերին և ստորին բերդերից: Վե-

8. Հախաբերտ, արքայի ուրվագծային հատումապիճը

րին բերդը հատակագծում ուղղանկյուն է, գրավում է 0,5 հա տարածություն: Այն գտնվում է ստորինից արևելք և վերջինից բարձր է 30 մ: Պարիսպները յուրաքանչյուր կողմից ամրացված են հզոր որմնահեցերով: Արևելյան և մասամբ արևմտյան կողմից պահպանվել է երկրորդ շարքը:

Վերին բերդում կատարված պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է քարն պատով շրջապատված, 4,5x4,5 մ չափերով քառակուսի հարթակ: Հնտագոտողների կարծիքով՝ այն հանդիսացել է սրբատնդի-տաճար: Հայկաբերդի հիմնական պեղումները կատարվել են ստորին բերդում: Վերջինս ձգվում է արևելք-արևմուտք ուղղությամբ, ունի նեղ, երկարավուն հարթակ՝ ամրացված հզոր որմնահեցերով: Այն պաշտպանված էր պարսպապատերով, որոնք ամրացված էին հարթեցրած ժայռաբեկորներով և նրանց վրա կառուցած հենապատերով:

Ամրոցի հատակագծում կրկնվում է տեղանքի կառուցվածքը: Հարավային կողմից այն ունի երկու աստիճանաձև ելուստ և փոքր-ինչ դնալի դուրս ձգվող պարիսպ: Հյուսիսային պարիսպը աննշան կորագիծ է: Բոլոր պարիսպները ամրացված են, բայց աշտարակների մնացորդներ չեն հայտնաբերվել:

Ստորին բերդի արևելյան հատվածում կառուցվել են Հայկաբերդի պալատական համալիրները, որոնք բաղկացած են քառակուսի կենտրոնական դահլիճից (31x31մ մակերեսով), երկու կողմից հարակից պահեստային շինություններից և բաց բակից, ուր տեղադրված են սրբարանները: Ըստ Ա. Էրզննի՝ այս պալատական համալիրները եղել են երեք-հարկանի: Բազմահարկության մասին են վկայում պեղումների ժամանակ հատակի վրա նկատված երեք՝ մեկը մյուսի վրա փլուզված տանիքների հետքերը:

Ուրարտական կիրառական արվեստում կան բազմահարկ շենքերի պատկերներ, որոնց թվում հատկապես հիշարժան է Վանից գտնված թիթևիչը՝ նաահարկ շենքերի պատկերներով:

Պալատական շենքերից դնալի արևելք պեղվել է ջրագիծ՝ քարն տաշտով: Ջուրը փոքր առվակով դուրս էր բերվում ամրոցից: Ստորին ամրոցի կենտրոնական հատվածում պեղվել է տաճար: Այն ունեցել է քառակու-

սի հատակագիծ (դրսից 10x10 մ, ներսից 4,5x4,5 մ): Յնլայի ճակատը կառուցված էր հարթ մշակված բազալտե խոշոր քարերով: Տաճարի ներսի պատերը ներկված են կապույտ գույնով: Մուտքի ձախ անկյունում պահպանվել է սնպագիր արձանագրություն: Նրանում նշվում է, որ ամբողջկառուցել է Սարգուրի II-ը և անվանել Սարգուրիխիսիլի: Արքան կառուցել է նաև Իրմուշինի աստվածությանը նվիրված տաճար: Գ. Ղափանցյանի կարծիքով՝ Իրմուշինի նշանակում է «հիվանդություն», հետևաբար Իրմուշինին հանդիսացել է բժիշկներին հովանավորող աստվածություն:

Այս տաճարի հյուսիսարևելյան պատից ոչ հեռու հայտնաբերվել է մանր քարերով պատված, 21,5x21,5 մ չափերով մի հարթակ: Արևելյան մասում գտնվել են սպիտակ գույնով ներկված աղյուսի հետքեր, մի քանի գոհասնդաններ, իսկ հյուսիսում՝ քարե սեղան: Տաճարի հարավային հատվածում հայտնաբերվել է 24x20 մ չափերով դահլիճ, որի տանիքը հենվում էր հզոր մույթերի վրա: Դահլիճի չորս պատերը պահպանվել էին ոչ ամբողջովին: Դրանք զարդարված են եղել որմնանկարներով: Տաճարին կից կառուցվել են ամրոցի պահեստային շինությունները: Սենյակներից մեկում հայտնաբերվել են 200 խոշոր կարասներ, որոնք կիսով չափ թաղված են եղել հողի մեջ:

Ամրոցի ստորին բերդից քիչ հեռու՝ 27,5x17,5 մ չափերով բլրակի վրա, պեղվել է յուրօրինակ մի միջնաբերդ: Հետաքրքիր շինությունների թվին է պատկանում եզրային ամրոցը: Այն շրջապատված է ինքնուրույն պարիսպներով՝ ստորին բերդի ներսում կազմելով առանձին շենք: Այստեղ գտնվեցին Սարգուրի II-ի սնպագիր արձանագրությունները: Դրանք վկայում են կառուցված պարիսպների մասին: Շինության հարավային մասում բացված երկու սենյակներում հայտնաբերվեցին հարուստ հնագիտական նյութեր՝ բրոնզե սաղավարտներ, զենքեր, կապարճներ: Դրանց վրա կային նվիրատվական արձանագրություններ:

Հայտնաբերվել են նաև 2-րդ հարկից թափված որմնանկարների հետքեր: Երկրորդ հարկի առկայության մասին հաստատում են պատերին կից տեղադրված խոշոր մույթերը, ինչպես նաև բացված աստիճան-

ների մնացորդները:

Հայկաբերդի վերին և ստորին ամրոցները իրարից անջատվում են պարիսպներով: Երկու ամրոցների միջև ընկած տարածքն ունի 12 մ լայնություն և 110 մ երկարություն: Ա. Էրզնըր պեղել է մի հատված, որտեղ, ըստ նրա, հաստատագրվել է նրեք մշակութային շերտ: Դրանցից I-ը թվագրվում է Ք.ա VII դ. առաջին կեսով, II-ը՝ Ք.ա. VII դ. երկրորդ կես-VI դ. առաջին կեսով, իսկ վերջին՝ երրորդ շերտը կազմված է եղել հայկական միջնադարյան դամբարանադաշտից:

Ք.ա. VII դ. շերտերում բացվել են արտաքին պարիսպներին կից բազմաթիվ կացարաններ, որոնք ունեցել են 3-4 մ լայնություն և 6-9 մ երկարություն: Դրանց հարթ տանիքները ծածկված են եղել գերաններով և եղեգնով: Պեղվել է նաև մի ավելի մեծ կացարան՝ 9,4 մ լայնությամբ և 17,9 մ երկարությամբ: Սրա պատերը, ինչպես մյուսներինը, շարված են քարն հիմքի վրա, հում աղյուսով: Սենյակի կենտրոնում հայտնաբերվել է խոշոր մույթ: Բոլոր կացարանների պատերը ուժեղ հրդեհից դարձել են վառ կարմիր:

Դեպի արևելք ընկած 1-ին, 2-րդ և 3-րդ հարթակների վրա պեղվել է ութ սենյակ և մեկ խոշոր դահլիճ: Սենյակները հատակագծում ուղղանկյուն են կամ քառակուսի, ունեն հարթ տանիք, իսկ դահլիճն ունեցել է մեկը մյուսից 2,5 մ հեռավորության վրա գտնվող հինգ սյուն, որոնցից պահպանվել են 35 սմ տրամագծով սյունախարիսխները:

Հեղինակի կողմից հրատարակված նյութերը բաղկացած են մի քանի խնցանոթներից, բրոնզե թասից, ննտասլաքներից, ոսկրե ձիասանձներից և նրկու կնիքներից: Երկաթն ննտասլաքները, որոնք հայտնաբերված են յոթ օրինակով, բաժանվում են երկու տիպի՝ տերևվաձև՝ պոչուկի վերին հատվածում փոքրիկ խնձորակներով, և երկար՝ կլորավուն պոչուկներով: Բացի երկաթե օրինակներից, գտնվել են մի քանի բրոնզե ննտասլաքներ, որոնք տերևաձև են և ստորին մասում ունեն կարճ ճանկեր: Ննտասլաքներից մեկի վրա պահպանվել է երկտող կարճ սնապագիր («Մալդի աստծուն (տիրակալին) նվիրեցի»): Ավելի մեծ թիվ են կազմում այդտեղ գտնված սկյութական բրոնզե նրկյալ ու նաթալ ննտասլաքները: Նման

ենտաալաքներ հայտնի են Էրնբունիից, Արգիշտիխիսիիից, Կարմիր բլուրից, Արագածից, Հայկաբերդից և այլ հուշարձաններից:

Գտնվել են նաև ձիասանձերի առանձին մասեր: Դրանցից նրկուսը ոսկրից պատրաստված տափակ այտապաններ են, որոնք կենտրոնական մասում ունեն նրկ անցք: Վերին պահպանված մասերն ունեն նդջնրավոր անգղառյուծի տեսք: Նման այտապանները խիստ բնորոշ են վաղ սկյութական մշակույթին: Գտնվել են նաև վարագի ժանիքներից պատրաստված նրկ անցքներով այտապաններ:

Ոչ մեծ խումբ են կազմում հայտնաբերված ոսկրն գործիքները: Դրանք հիմնականում նրկայացված են տարբեր ձևերի իլիկի գրլխիկներով, գործվածք վարսելու կտուտիչներով, խոշոր ճարմանդներով և ոչ մեծ օղակներով:

Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում խնցանոթները: Որոշ անոթների վրա պահպանվել են վարպետի նշաններ: Հայկաբերդից գտնված իրների մյուս խումբը նրկայացված է բազալտն և պորֆիրիտն քարն թասներով: Դրանցից նրկուսը տափակ բազալտն թասեր են, որոնք ունեն ոչ բարձր նստուկ: Ավելի շքեղ է սև, կանաչավուն նրանգավորումով պորֆիրիտից թասը, որն ունի նեղ օղակաձև հատակ: Գտնվել է նաև բրոնզն թաս, որն ունի փոքր-ինչ լայնացող իրան և կտրված շուրթ: Հատակն ունի ներս ընկած նստուկ, նզրները գարդարված են ուղղահայաց, ներճրկված գծերով:

Հայկաբերդի ամենահենտաքրիքի նյութերի թվին են պատկանում կնիքները: Այսպես, Հ. Օրբելու հայտնաբերած կնիքներից մեկի վրա պատկերված էր ձևքները վեր բարձրացրած թևավոր կին, որից աջ պատկերված է ուլ, իսկ ձախից՝ ծառ: Երկու կողմերում աղոթքի դիրքով կանգնած են մարդիկ: Բ. Պիտտովսկին գտնում է, որ այստեղ պատկերված թևավոր կինը գագանների և բույսերի տիրուհին է: Հ. Օրբելու գտած նրկրորդ կնիքի վրա պատկերված են գոհասնդան և գլխատված մարդ, որի մարմինը մաշկված է: Ա. Էրզննի կողմից հրատարակված նրկու կնիքներից մեկը ունի կշռաքարի ձև: Նրա կողային մակերևուր բաժանված է չորս շնդանկյունի բջիջների, որոնցից յուրաքանչյուրում տեղադրված են այծերի գլուխ-

նների և նիզակների պատկերներ, շրջանակի մեջ՝ թևավոր էակ, խիստ ոճավորված կենդանիներ: Երկրորդ կնիքը պրիզմայի ձև ունի և պատրաստված է սև քարից: Կնիքի մի կողմում սխեմատիկ կերպով մարդ է պատկերված, նրկրորդ կողմում՝ ցլի վրա կանգնած աղեղնավոր: Երրորդ կողմում ի հայտ է գալիս մի մարդ՝ կանգնած կարիճի վրա: Վերջին՝ չորրորդ կողմում ձևաքերը պարզած մարդը կանգնած է առյուծի վրա: Այս բոլոր մոտիվները հաճախակի են հանդիպում ուրարտական բրոնզե գոտիների վրա, ուր առյուծի վրա կանգնած պատկերները խորհրդանշում են Ուրարտուի գերագույն աստվածություն Խալդիին, իսկ ցլի վրա կանգնածները՝ պատերազմի և ամպրոպի աստվածություն Թեյշեբային: Առավել հետաքրքիր է կարիճի վրա կանգնած մարդը: Հաշվի առնելով Բ. Պիտրովսկու և Գ. Ղափանցյանի կարծիքը՝ կարելի է ենթադրել, որ այս էակը Իրմուշիների աստվածությունն է:

Հայկաբերդի պեղումները հնարավորություն տվեցին պարզաբանել նրա անկման պատճառները, որոնք կրկնում են ուրարտական շատ հուշարձանների՝ Թոփրաք քալնի, Արգիշտիխինիլիի և, հատկապես, Կարմիր բլուրի պատմությունը: Հայկաբերդի անկման մանրամասների մասին են վկայում նրա պարիսպների տակ հայտնաբերված մի քանի հազար սկյութական նետաալաքները:

Գրականություն: Եսայան, Քիլիմջյան 1991; Başaran 1989; Erzen 1976-1977; Dinçol 1977; Erzen 1978; Erzen 1978b; Erzen 1979; Dinçol 1987; Erzen 1988

Նկարներ: 8

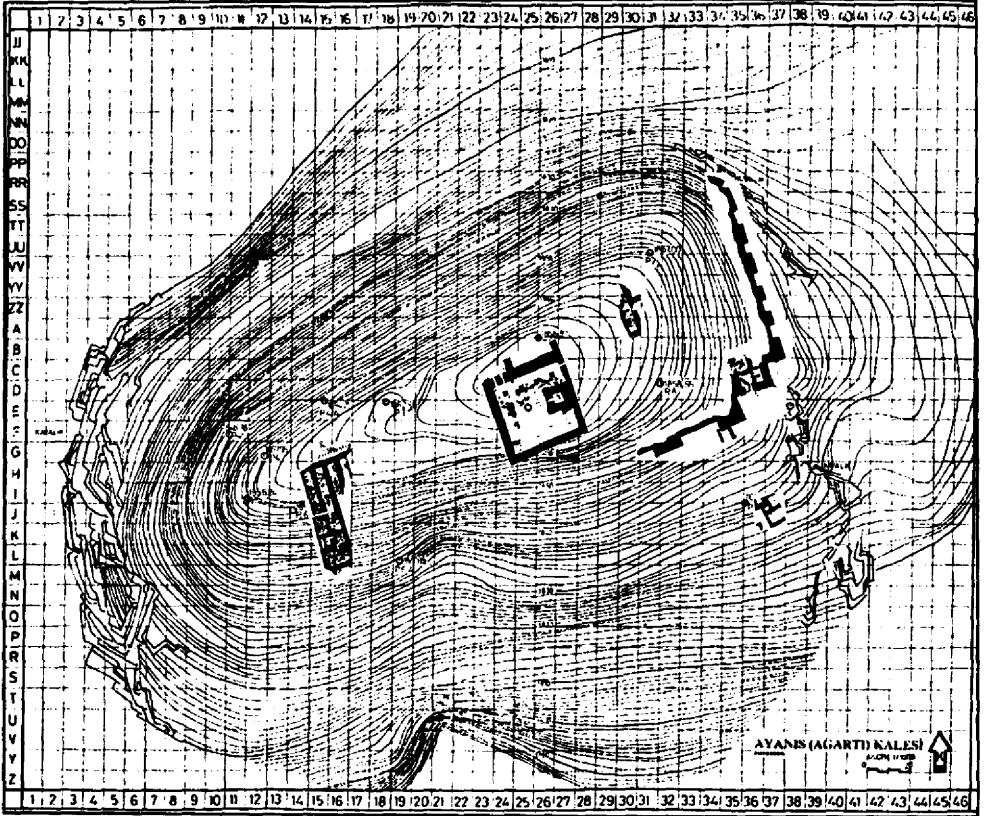
ԱՅԱՆԻՍ

Այանիսի ամրոցը գտնվում է Վան քաղաքից 38 կմ հյուսիս՝ համանուն գյուղի տարածքում, Վանա լճի ափին, Միփան լեռան դիմաց: Ամրոցը տեղադրված է լեռնաբլրի գագաթին և շրջապատված է հզոր պարսպապատերով: 150x450մ չափերով ամրոցն ունի ուրարտական և միջնադարյան շերտեր: Պաշտպանական պատերն ամրացված են աշտարակներով և որմնահեցերով: Պարսպապատերի քարերը մշակված են ժապավենաձև եզրագծման մեթոդով (տուստովկա), որը բնորոշ է ինչպես քաղաքային, այնպես էլ ռազմական ճարտարապետության սկզբունքներին:

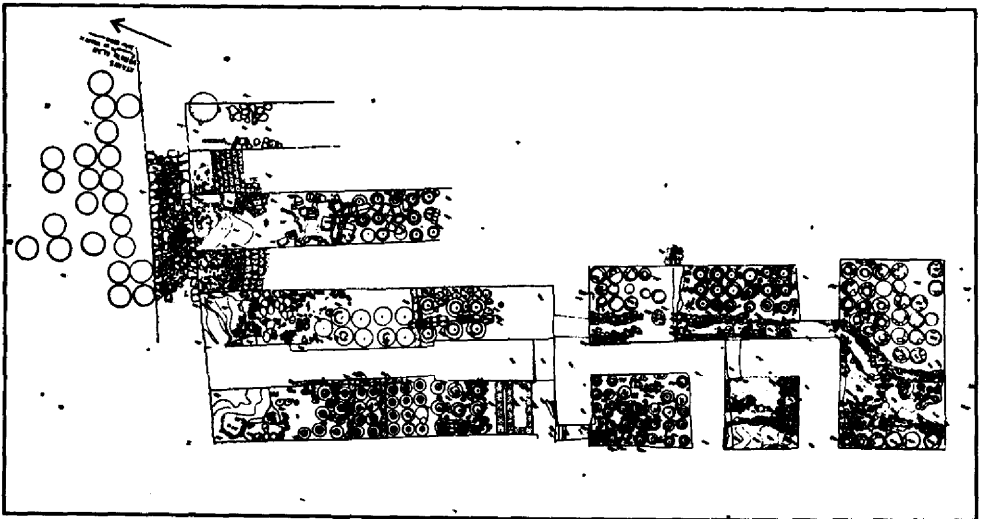
Ամրոցի հարավարևելյան հատվածում հայտնաբերվել է Ռուսա II-ի 14 տողանոց սևագիր արձանագրությունը, որտեղ նշվում է քաղաքի անունը՝ «Ռուսախինիլի - Էիդուրու լեռան առջև»: Բացի դրանից, հիշատակվում է տաճարների և պալատական համալիրների կառուցման մասին: Պեղումների ժամանակ բացվել են պալատական շինություններ՝ պահեստ-մթերանոցներով, տաճարային համալիրներ՝ բակերով և կացարան-մառաններով:

Ամենուր հաստատագրվել են հրդեհի հետքեր: Դրանք այրված շինությունների, գերանների բեկորներ են, որոնք թափվել են պատերի հետ, հրդեհի արդյունքում:

Տաճարային համալիրն ունի 30x30 մ² մակերես, շրջապատված է տասը որմնասյուներով, իսկ կենտրոնական հատվածում տեղադրված է 12,75x12,75 մ չափերով տաճարը, որն ունի մուտք, նախասրահ և 4,58x4,62 մ ցելլա: Տաճարը և ցելլան, ինչպես նաև հարթակը, զարդարված են խորաքանդակ պատկերներով, իսկ մուտքի հատվածը պատված է 88 տողից կազմված սևագիր արձանագրությունով: Որմնաքանդակները ներկայացնում են կենդանիների և մարդկանց պատկերների ներդաշնակ ամբողջականություն, որը նման է ուրարտական որմնանկարների սյուժեներին: Հայտնաբերված հնագիտական գտածոների մեջ հատկապես արժեքավոր է ումբոն-առյուծի բրոնզաձուլյ զլուխը: Ռուսա II-ը Սուսի տաճարը կառուցել է թշնամի նրկրների դեմ հաղթանակ տանելու

9. Այանիս, ամրոցի տեղագրական քարտեզը և հատակագիծը

10. Այանիս, արևմտյան պահեստամնայակները

կապակցությամբ և նվիրաբերել է Խալդ աստծուն: Հնագիտական նյութն աչքի է ընկնում առատությամբ և շքեղությամբ: Դրանք բրոնզից և երկաթից, ոսկուց, արծաթից, կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված արտեֆակտների հավաքածուներ են: Հատկապես հետաքրքիր են Սուսի և բակի այունասրահով համալիրները: Տաճարը և բակը ամբողջովին լցված էին բազմաթիվ առարկաներով՝ վահաններ, սաղավարտներ, սրեր, դաշույններ, կապարճներ, նետներ, նիզակներ, ձիասանձեր, կաթասաններ և այլն:

Գրականություն: Çiliniroğlu 1994; Çilingiroğlu, Salvini 1995; Çiliniroğlu, Salvini 1997; Çilingiroğlu, Salvini 1999; Çilingiroğlu, Salvini 2001; Stone, Zimansky 2004; Çiliniroğlu 2006

Նկարներ: 9, 10

Լուսանկարներ: 4, 19-22

ՆՆՐՔԻՆ ԽՆՁՈՐ (ՔԱՅԱԼԸ ԴԵՐԵ)

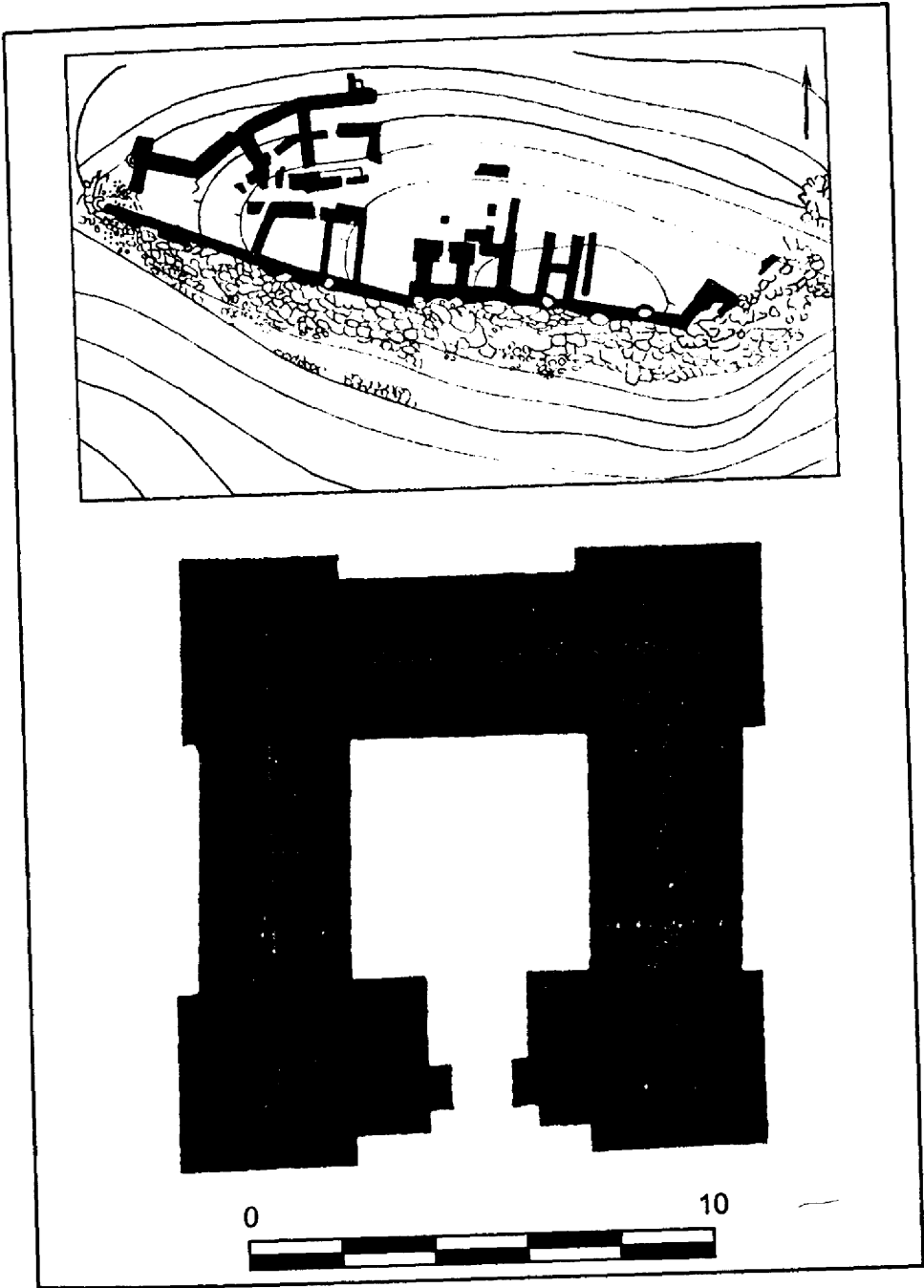
Ներքին խնձոր ամրոցը գտնվում է պատմական Հայաստանի Տուրուբերան աշխարհի Հարթ գավառում՝ Մշո դաշտում, ժամանակակից Վարտոքաղաքից 16 կմ հարավ-արևելք, Արածանիի աջ ափին:

Ամրոցի ուրարտական անունը հայտնի չէ: Այն կոչվել է հայկական Ներքին խնձոր գյուղի անունով, որը 1915 թ. հետո վերանվանվել է Բայալը դերն: Ամրոցի 1964-1965 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները հրատարակվել են Չ. Բրրնիի կողմից:

Ներքին խնձոր ամրոցը կառուցված է 150 մ բարձրություն ունեցող բլրի և դարավանդների վրա: Այն ունի նրկու միջնաբերդ: Վերին միջնաբերդը զբաղեցնում է բլրի գագաթն ու լանջերը, ստորինը՝ բլրի ստորին հատվածը և իջնում է մինչև գետը: Երկու միջնաբերդերը միանում են սալապատ ճանապարհով: Քաղաքային թաղամասերը զբաղեցնում են բլրի շրջակա տարածքները: Ամբողջ համալիրը 40 հա է:

Վերին միջնաբերդում բացվել են աշտարակներով և որմնահեցերով ամրացված դարպասները: Ամրոցի ամենաբարձր կետում բացվեց տաճարը: Այն ունի քառակուսի հատակագիծ՝ 12,5x12,5 մ արտաքին չափերով: Տաճարի պատերի հաստությունը 3,2-3,3 մ է: Անկյունային որմնահեցերը 0,5 մ առաջ են պատերից: Մուտքի լայնությունը 2 մ է: Ցելան ունի 5,5x5,5 մ չափեր: Խորքում պահպանվել է քարն պատվանդան: Դատելով տաճարի պատերի հաստությունից՝ այն իրենից ներկայացրել է բարձր աշտարակաձև շինություն, որի պատերը շարված են եղել աղյուսից՝ քարն հիմքի վրա: Որոշ աղյուսների վրա պահպանվել են կապույտ ներկի հետքեր: Տաճարի ներսը ծածկված է եղել որմնանկարներով:

Տաճարի առջև բացվել են ընդարձակ սալարկված բակի հետքեր: Մուտքի մոտ գտնվել է ուղղանկյուն-արիզմայաձև, 2x1,35x0,6 մ չափերով քարն կառույց: Նրա վերին հատվածում պահպանվել է փորված քիվ: Կառույցը ունեցել է ծխական արարողությունների համար նախատեսված ավազանի կամ խարսխի (որի կենտրոնական մասում դրվել է կոթող) գործառույթ:

11. Քայալը ղևրն, ամրոցի (ա) և տաճարի (բ) հատակագծերը

Ներքին խնձոր ամրոցի տաճարը նմանություն ունի ուրարտական շատ տաճարների հետ: Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, Թոփրաք քալնի, Ալթըն թեփնի (Ճմին), Տայկաբերդի, Բաստամի ուրարտական տաճարները ունեն միևնույն հատակագծային կառուցվածքը՝ փոքր ցելաներ (5x5 մ, 4,5x4,5 մ, 5,2x5,2 մ, 5,8x5,8 մ)՝ զոհասեղաններով կամ արձանի համար նախատեսված պատվանդաններով, չորս որմնահեցեր, պատների զրնթնույն հաստությունը (3,2x3,2 մ), քարով կամ աղյուսով պատած բակ, կից զոհարաններ կամ այլ շինություններ:

Չ. Բրընին ենթադրում է, որ ուրարտական տաճարների տանիքները, բացառությամբ Էրնթունիի տաճարների, եղել են նրկթեք: Նա ենթադրում է, որ Ներքին խնձորի տաճարի տանիքը նման է Կյուրոսի դամբարանի տանիքին՝ տարբերվելով վերջինից միայն փայտե ծածկով:

Ինչ վերաբերում է նրկթեք տանիքներին, ապա ուրարտական հնագիտական ոչ մի կառույցում, բացի Մուսասիրի տաճարից, նրկթեք տանիքի հետքեր չեն գրանցվել:

Վերին միջնաբերդի ստորին դարավանդի վրա պնդվել է 25 խոշոր կարասներով պահեստային սենյակ: Չ. Բրընին, դատելով շերտագրությունից, կարծում է, որ պահեստային սենյակը եղել է նկուղային հարկում, որի վրա բարձրացրել են բնակելիները: Տաճարից ոչ հեռու գտնվել է ևս մի մթերանոց:

Վերին ամրոցի պեղումները ցույց տվեցին, որ Ներքին խնձոր ամրոցը մի հզոր շինություն էր՝ իր պալատական, տաճարային, տարբեր պահեստային համալիրներով, և մեծ նշանակություն ունի ուրարտական ամրոցաշինության ու քաղաքաշինության ուսումնասիրության համար:

Տայտնաբերված հարուստ հնագիտական նյութերը բաղկացած են տարբեր աշխատանքային գործիքներից, զենքերից, զարդերից և բազմազան խնցղղենից: Աշխատանքային գործիքները ներկայացված են նրկաթե մանգաղով և նրկաթե կացնի բեկորով, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն Թոփրաք քալնում, Արգիշտիխիլիում, Իզդիբում և այլ հուշարձաններում:

Ավելի առատ են ներկայացված զենքերը: Տաճարի տարածքում գտնվել են նրկաթե պոչուկավոր նետասլաքներ, որոնց գլխիկները տնրևածև կամ նշածև են: Գտնվել են նաև սպառազինության այլ նմուշներ: Դրանցից մեկը կենտրոնական ուռուցիկ մասով և լայն, ուղիղ եզրերով, 67 սմ տրամագծով բրոնզե վահան է: Ներսի կողմից, ինչպես բոլոր այս տիպի վահանների մոտ, ամրացված են մեկ խոշոր և երկու փոքր բռնակներ: Նման անգարդ, մոտ 1 մ տրամագծով վահան հայտնի է Կարմիր բլուրից: Գտնվել է նաև փայտե մարտական վահան՝ 9,2 սմ բարձրությամբ ունբոնով (բրոնզե սրածայր ելուստ): Կիսակլոր նրկաթե ձողերը, որոնք ամրացված էին փայտե վահանին, նրան տվել են ավելի մեծ ամրություն: Սպառազինության այս տեսակին են պատկանում բրոնզե թիթեղներից պատրաստված հինգ կապարճները, որոնք զարդարված են ուռուցիկ զծերով:

Կենցաղային մետաղյա իրերի թվին է դասվում բրոնզե կաթասայի բեկորը, որն ունի 0,3 մ տրամագիծ և որի ուսերը դեպի վեր նեղանում են, ապա լայնանալով՝ կազմում են փոքր-ինչ դուրս ճկված շուրթ: Բացի կաթասայի բեկորից, գտնվել է նաև նրկաթե տապակա: Այն ունի 0,2 մ տրամագիծ, 0,15 մ նրկարությամբ պոչուկ, որին ամրացվել է փայտե բռնակը:

Գտնվել են նաև կահույքի մասեր և կահույքը զարդարող մի շարք իրեր: Դրանց մեջ ամենամեծ խումբն են կազմում այթռների կամ սեղանների փայտե ոտքերին հազգվող բրոնզե ծայրակալները: Սրանք իրենցից ներկայացնում են սնամեջ, ստորին մասում փակ խողովակներ, կամ առյուծի ու ցլերի ոտքերի տևաք ունեցող սնամեջ պահանակներ: Վերջիններս, հազգվելով կահույքի փայտե ոտքերին, ամրություն և գեղեցիկ տևաք են տալիս դրանց: Տաճարի տարածքում գտնվել են մեծ գլխիկով խոշոր գամեր՝ գորգեր կախելու համար, որոնք հայտնի են նաև Թոփրաք քալնից, Կարմիր բլուրից և այլն: Բազմաթիվ են տակառածև և գնդածև ուլունքները՝ պատրաստված շաղախից (մեկը ջնարակված), փղոսկրից, ազաթից և սերդուլիկից:

Ուրարտական արվեստի լավագույն նմուշներից է 6,4 սմ բարձրությամբ, 9,3 սմ նրկարությամբ առյուծի բրոնզե ձուլածո արձանիկը: Այն

պատկերված է նստած, առջևի նրկու թաթերը ձգված վիճակում: Գլուխը քանդակված է բոլոր մանրամասներով: Բաշը ընդգծված է խորը գծերով, ականջները սնդմված են գլխին: Բաց նրախում նրկում են ժանիքները: Աշյուծի արձանի ստորին մասը կիսով չափ սնամեջ է, գլուխը և ոտքերը՝ հոծ: Այս քանդակի ստույգ համեմատականն է Կապանի շրջանի Ազնակ գյուղի օրինակը, որը տարբերվում է ավելի մեծ չափերով: Կապանի օրինակն ամբողջովին հոծ է: Ներքին խնձորի և Ազնակի աշյուծների արձանների ստորին մասում կան եռանկյունի փոսիկներ, որոնցով նրանք հազգվել են ինչ-որ առարկայի վրա:

Հնուաքրքրական են տեսարաններով զարդարված բրոնզե գոտու բեկորները: Այստեղ նրեք մարտակառքերի թափքում պատկերված են նրեքական զինվոր: Մովորաբար ուրարտական մարտակառքերի թափքերում պատկերված են լինում նրկու զինվոր: Այս հանգամանքը վկայում է, որ Ներքին խնձորի գոտու վրա առաջին անգամ ի հայտ է գալիս ծանր մարտակառք: Պատկերված զինվորները կրում են սրածայր սաղավարտներ և նետ-աղեղներ: Նրանք պայքարում են աշյուծի դեմ: Աշյուծներից մեկը սպանված է, մյուսը հարձակվում է թափքում կանգնած զինվորների վրա: Աշյուծներից մեկ ուրիշը, չնայած մահամերձ է, թաթով բռնել է անիվի ճաղից: Զինվորներից մեկը ստիպված ձեռքով նրան նս է շարտում անիվից:

Նկարագարդ է նաև տաճարի բակում գտնված բրոնզե թիթեղի փոքր բեկորը (2,4x2,5 սմ չափերով), որի վրա պատկերված է թևավոր ձի: Այստեղ գտնված նյութերի ամենամեծ խումբը կազմված է խնցեղենից: Ինչպես նշվեց, պեղումների ընթացքում գտնվել են բազմաթիվ կարասներ, որոնք ունեն տարբեր ձևեր ու զարդամոտիվներ: Գրեթե բոլոր կարասների վզերին կան հիերոգլիֆ նշաններ, որոնք ցույց են տալիս դրանց տարողությունը: Բացի հիերոգլիֆ նշաններից, կարասների վրա պահպանվել են տիկի և սափորի պատկերներ, որոնք հավանաբար ցույց են տալիս, թե ինչ է պարունակում այս կամ այն անոթը:

Ելնելով կարասների ձևերից՝ դրանք կարելի է բաժանել մի քանի տիպի: Կարասները մեկը մյուսից տարբերվում են իրանների ձգվածությամբ

կամ ուռուցիկությամբ, վզերի բարձրությամբ և շուրթերի դուրս ճկվածությամբ: Այս կարասներն ունեն 1,75-2 մ բարձրություն, 1-1,3 մ լայնություն: Կարասների վզերից ներքև անցնում են ուռուցիկ բոլորանախշեր՝ նրբեմն նեղ փորագիր գծերով: Մեծ մասի իրանները զարդարված են լայն ուղղանկյուններով և եռանկյուններով, որոնց զագաթները վեր ու վար են ուղղված: Բացի կարասներից, թասերից, սափորներից, գտնվել է նաև մի յուրահատուկ գավաթ: Այն ունի երկար, սնամեջ ոտք, ուռուցիկ իրան, լայնացող շուրթեր: Գտնվել է նաև խոշոր կավե ձագար: Հետաքրքիր է տաճարում գտնված կարմրադարչնագույն անոթի բեկորը, որի վրա ձի է պատկերված:

Ներքին խնձոր ամրոցի պարիսպների, հատակագծի մանրամասների և գտածոների վերլուծությունը Չ. Բրոնիին հնարավորություն է տվել եզրակացնելու, որ ամրոցը կառուցվել է Բ.ա. IX դ. վերջին կամ VIII դ. սկզբին և կործանվել է մարա-սկյութական արշավանքների ժամանակ՝ Բ.ա. VII դ. վերջին-VI դ. սկզբին:

Գրականություն: Եսայան, Աբաջյան 1991; Lloyd, Burney 1965; Burney 1966; Burney 1998

Նկարներ: 11, 35

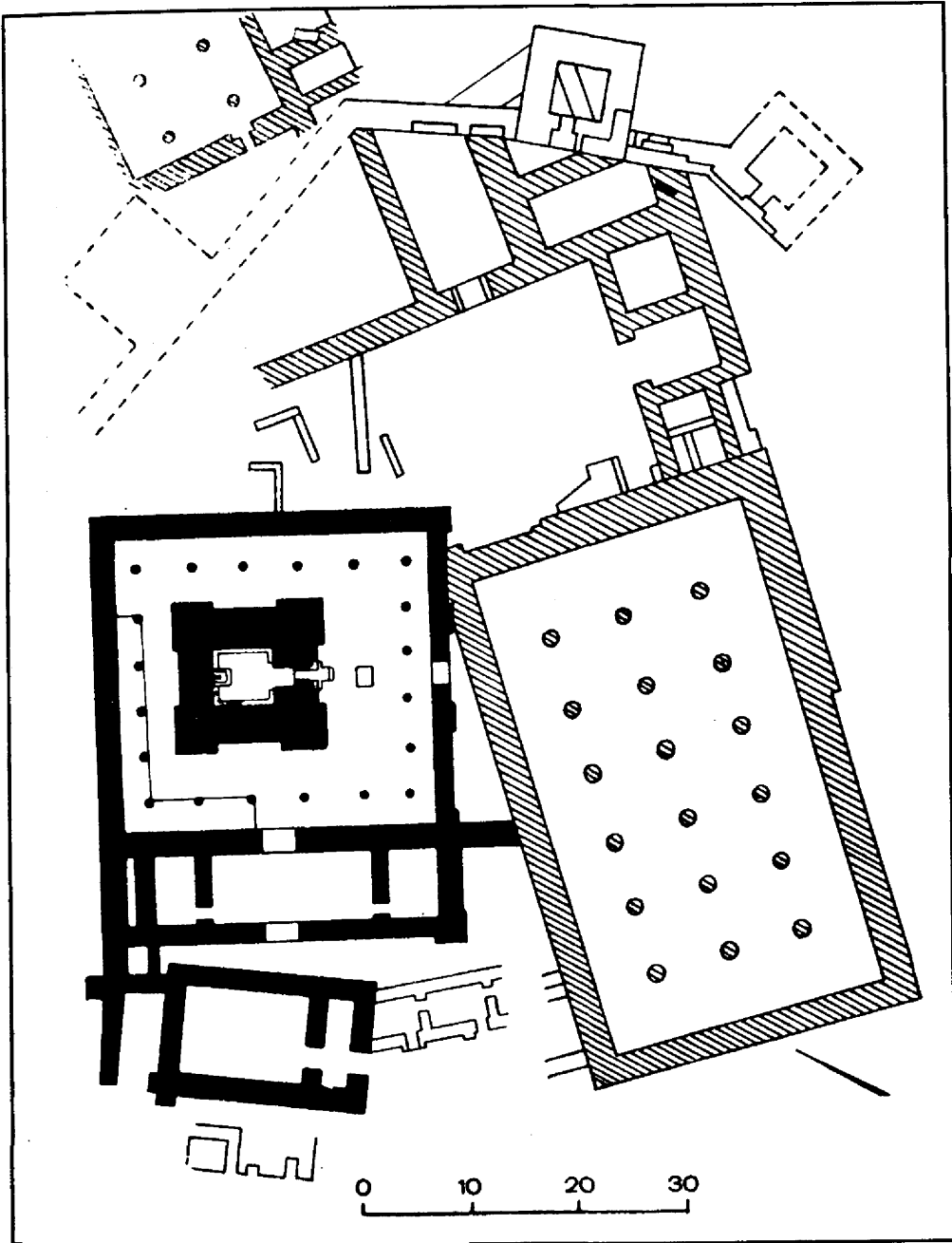
ՃՄԻՆ (ԱԼԹԸՆ ԹԵՓԵ)

Ճմինի ամրոցը գտնվում է Երզնկա քաղաքից 26 կմ դեպի արևելք՝ մոտ 60 մ բարձրություն ունեցող բլրի գագաթին: Այստեղ, սկսած 1956 թ., կանոնավոր պեղումներ է կատարել Թ. Օզգյուչը: Ցավոք, պեղումների ընթացքում ամրոցի ուրարտական անվանումը հաստատող որևէ արձանագրություն չի գտնվել: Ամրոցից ոչ շատ հեռու գտնվում է հայկական Ճմին գյուղը: Ճմինի պեղումները մեծապես նպաստեցին ուրարտական ճարտարապետության, մշակույթի և արվեստի ուսումնասիրությանը:

Բացի Թ. Օզգյուչից, որը հրատարակել է նրկհատոր աշխատություն խնդրո առարկա հուշարձանի մասին, մի շարք գիտնականներ, ինչպիսիք են Վ. Քլայսը, Թ. Ֆորբսը, Մ. Վան Լունը, Դ. Բարնետը, փաստագրել են ամրոցի պատմությունը: Հնդիմականներն անդրադարձել են հուշարձանի պաշտպանական, պալատական և տաճարային համալիրների ճարտարապետությանը, նյութական մշակույթին:

Ճմինի միջնաբերդը կառուցվել է բլրի գագաթին: Նրա պաշտպանական կառույցները քիչ են ուսումնասիրվել: Ամրոցի պարիսպները նրկհարկանի են՝ զրահապատ շարվածքով: Մինչև 40 տ քարե զանգվածների միջուկը լցված է քարահողային լիցքով: Այս տեխնիկան ավելի բնորոշ է հին կիլիկյան ամրոցաշինությանը և վկայում է այն մասին, որ Բ.ա. VIII դ. Ուրարտուում շարունակվում էին հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-նրկաթեղարյան շինարարական մշակույթի ավանդույթները: Պարիսպների քարե հիմքի վրա կառուցվել են հում աղյուսով շարված մինչև 12 մ բարձրությամբ պատերը: Այսպիսի չափերը ուրարտական ամրոցաշինության համար եզակի են, քանի որ պարիսպների պատերի հաստությունը սովորաբար տատանվում է 2,5-5 մ միջև: Պարիսպները ամրացված են իրարից 11մ հեռավորության վրա տեղադրված ուղղանկյուն որմնահեցերով, որոնք պատերից առաջ են գալիս 1 մ: Նրանք ունեն 1-2,25 մ լայնություն: Սովորաբար ուրարտական որմնահեցերի նրկարությունը տատանվում է 5-7 մ:

Ավելի լավ պեղված ու մանրամասն ուսումնասիրված են տաճարը, բակը և պալատական շինությունների մի մասը: Ճմինի տաճարը, որը տե-

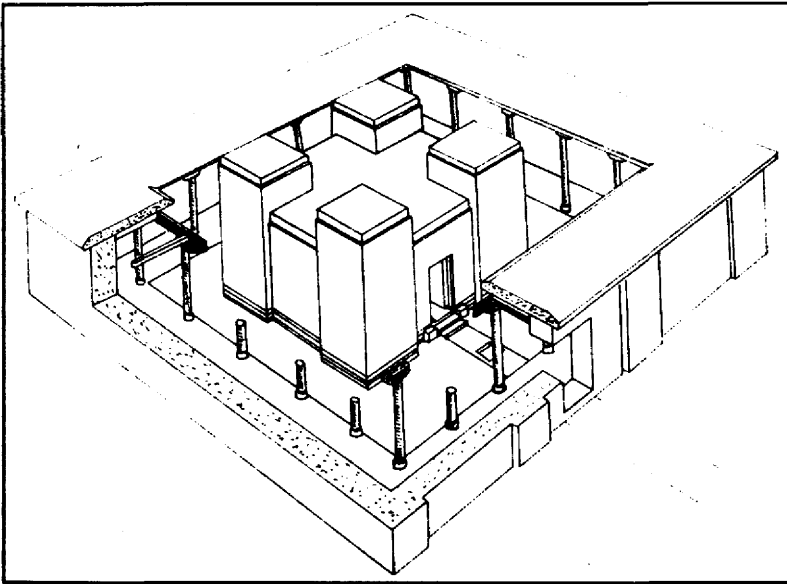
12. Այթըն թնիւն, միջնաբերդի հատակագիծը

դադրված էր բակի խորքում, հատակագծում քառակուսի է՝ 13,9x13,9 մ արտաքին չափերով: Տաճարի հիմքը կառուցված է սրբատաշ անդնդիտից, որի վրա պահպանվել են հում աղյուսի պատերը: Տաճարի չորս անկյունները եզրագծված են որմնահեցերով: Պատերն ունեն 4,35 մ հաստություն, որի հետևանքով ցելան ավելի փոքր է (5,2x5,2 մ): Մուտքն ունի երկու աստիճան, որոնց երկու կողմում դրված են փոքր անցքեր ունեցող սրբատաշ քարն սալեր: Այս անցքերում, հավանաբար, դրվել են նիզակներ:

Մուտքից դեպի ցելան ընկած տարածքում կառուցվել է 1,5 մ լայնությամբ և 3,8 մ երկարությամբ միջանցք: Ցելայի հատակը կավածեփ է, և հնարավոր է, որ հնում այն ծածկված է եղել խսիրով կամ գորգով: Բոլոր պատերի տակ պահպանվել են նեղ, սրբատաշ քարից կառուցված նրստարաններ: Ցելայի խորքում գտնվում է 1,9x1,45 մ չափերով քարն պատվանդան: Հաշվի առնելով պատվանդանի չափերը՝ կարելի է ենթադրել, որ նրա վրա դրված արձանը, հավանաբար, մեծ ծավալ է ունեցել: Պատվանդաններ պահպանվել են նաև ուրարտական այլ հուշարձաններում՝ Ներին խնձորում, Էրեբունիում, Թոփրաք քալևում և այլուր: Սակայն դրանցից ոչ մեկում արձաններ չեն գտնվել: Պատվանդանի դիմաց՝ հատակին, գտնվել են երկու երկաթե և երկու բրոնզե մականի գլուխներ, նետալարքներ, գավազանի գլուխներ, սաղավարտներ, վահաններ, փղոսկրյա զարդեր և այլն: Ցելայի պատերը պահպանվել են 1,15 մ բարձրությամբ: Ներսի կողմից հում աղյուսը ծածկված է սվաղի հաստ շերտով, որի վրա կարմիր, կապույտ, սպիտակ, սև և դարչնագույն գույներով պատկերված են երկրաչափական և բուսական նախշազարդեր: Չնայած տաճարի անվան վերաբերյալ որևէ արձանագրություն չի պահպանվել, այնուամենայնիվ իրավամբ ենթադրվում է, որ տաճարը նվիրված է եղել Խալդիին:

Տաճարը տեղադրված է ընդարձակ, 17x27 մ չափերով բակի խորքում: Չորս կողմից այն շրջապատված է եղել սյունաշարով, որից պահպանվել են 0,2 մ բարձրությամբ և 0,7 մ տրամագծով քարն սրբատաշ սյունախարսիսյունները: Հատակը սալապատված է մանր քարերով: Սյու-

նաշարի հարավային հատվածում հատակի վրա, գտնվել են բրոնզե սահավարտներ, վահաններ, նրկաթե ու բրոնզե նիզակներ, փղոսկրյա իրեր, հավանաբար կահույքին պատկանող ոսկու բարակ թիթեղներ, սևդան՝ նրեք բրոնզե ոտքերով և դաան բրոնզե շղթա: Բակը բոլոր կողմերից օղակված է 2,5 մ հաստությամբ պատերով: Այստեղ գտնվել են նրեք գոհասեղաններ՝ գլխավորը՝ տաճարի մուտքի դիմաց, նրկրորդը՝ բակի մուտքի դիմաց և նրրորդը՝ հնտին մասում: Կարծիք կա, որ վերջիններս գոհասեղաններ չեն, այլ անկանոն քարերի շարվածք, որոնք եզրապատել են տաճարի սրբազան ծառերը (Գ. Թումանյան):

13. Ալթըն թեփե, տաճարի վերակազմությունը՝ ըստ Թ. Օզգյուչի

Անկասկած, կրոնաժխական կարևոր նշանակություն ունեն նաև բակի արևմտյան մասում պեղված նրեք ուղղանկյուն սենյակները (6,5x5,6, 5x14,5 և 6,5x5 մ չափերով): Նրանք իրար և բակին միացված են դռներով: Այս սենյակների պատերը, ինչպես տաճարում, ծածկված են սփաղով, որի վրա պահպանվել են որմնանկարների հետքեր: Տաճարից դեպի արևմուտք պեղվել են պալատական համալիրին պատկանող տարբեր չափերի չորս սենյակներ: Հարևանությամբ բացվել է նրկրորդ բակը:

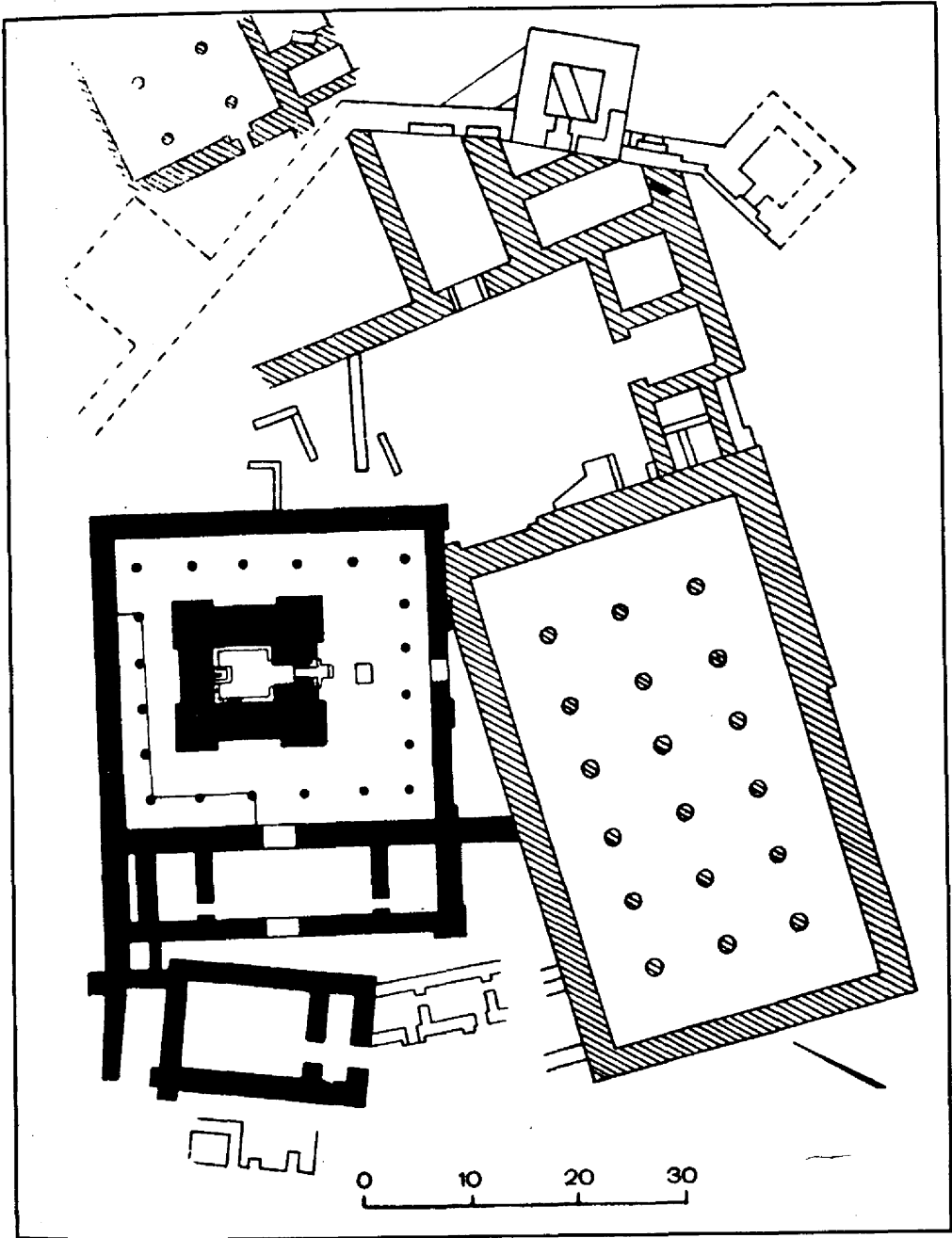
ՃՄԻՆ (ԱԼԹ-ԸՆ Թ-ԵՓԵ)

Ճմինի ամբոցը գտնվում է Երզնկա քաղաքից 26 կմ դեպի արևելք՝ մոտ 60 մ բարձրություն ունեցող բլրի գագաթին: Այստեղ, սկսած 1956 թ., կանոնավոր պեղումներ է կատարել Թ. Օզգյուլը: Ցավոք, պեղումների ընթացքում ամբոցի ուրարտական անվանումը հաստատող որևէ արձանագրություն չի գտնվել: Ամբոցից ոչ շատ հեռու գտնվում է հայկական Ճմին գյուղը: Ճմինի պեղումները մեծապես նպաստեցին ուրարտական ճարտարապետության, մշակույթի և արվեստի ուսումնասիրությանը:

Բացի Թ. Օզգյուլից, որը հրատարակել է երկհատոր աշխատություն խնդրո առարկա հուշարձանի մասին, մի շարք գիտնականներ, ինչպիսիք են Վ. Բլայսը, Թ. Ֆորբսը, Մ. Վան Լունը, Դ. Բարնետը, փաստագրել են ամբոցի պատմությունը: Հնդիսականներն անդրադարձել են հուշարձանի պաշտպանական, պալատական և տաճարային համալիրների ճարտարապետությանը, նյութական մշակույթին:

Ճմինի միջնաբերդը կառուցվել է բլրի գագաթին: Նրա պաշտպանական կառույցները քիչ են ուսումնասիրվել: Ամբոցի պարիսպները երկհարկանի են՝ զրահապատ շարվածքով: Մինչև 40 տ քարե զանգվածների միջուկը լցված է քարահողային լիցքով: Այս տեխնիկան ավելի բնորոշ է հին կիկլոպյան ամբոցաշինությանը և վկայում է այն մասին, որ Բ.ա. VIII դ. Ուրարտում շարունակվում էին հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան շինարարական մշակույթի ավանդույթները: Պարիսպների քարե հիմքի վրա կառուցվել են հույսալից շարված մինչև 12 մ բարձրությամբ պատերը: Այսպիսի չափերը ուրարտական ամբոցաշինության համար եզակի են, քանի որ պարիսպների պատերի հաստությունը սովորաբար տատանվում է 2,5-5 մ միջև: Պարիսպները ամրացված են իրարից 11մ հեռավորության վրա տեղադրված ուղղանկյուն որմնահեկներով, որոնք պատերից առաջ են գալիս 1 մ: Նրանք ունեն 1-2,25 մ լայնություն: Սովորաբար ուրարտական որմնահեկների երկարությունը տատանվում է 5-7 մ:

Ավելի լավ պեղված ու մանրամասն ուսումնասիրված են տաճարը, բակը և պալատական շինությունների մի մասը: Ճմինի տաճարը, որը տե-

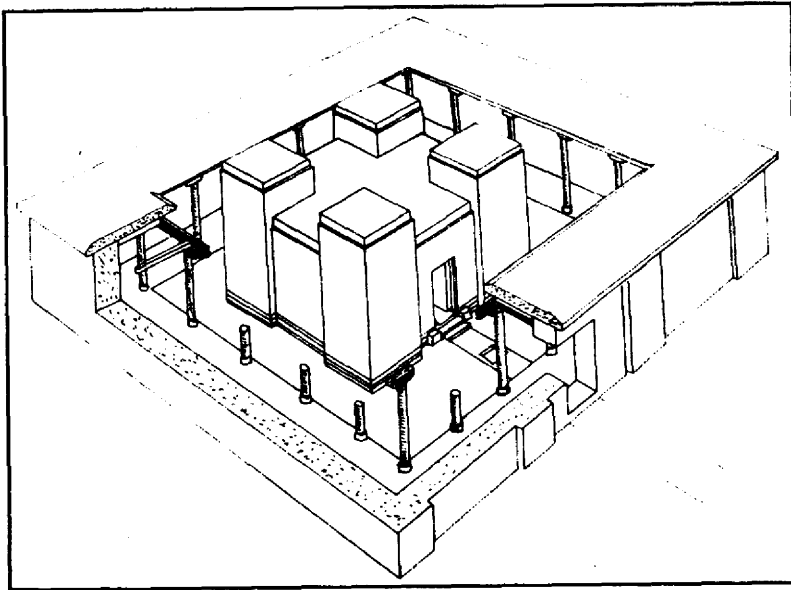
12. Ալթրն թնփն, միջնաբերդի հարավագիծը

դադրված էր բակի խորքում, հատակագծում քառակուսի է՝ 13,9x13,9 մ արտաքին չափերով: Տաճարի հիմքը կառուցված է սրբատաշ անդեզիտից, որի վրա պահպանվել են հում աղյուսի պատերը: Տաճարի չորս անկյունները եզրագծված են որմնահեցերով: Պատերն ունեն 4,35 մ հաստություն, որի հետևանքով ցելան ավելի փոքր է (5,2x5,2 մ): Մուտքն ունի երկու աստիճան, որոնց երկու կողմում դրված են փոքր անցքեր ունեցող սրբատաշ քարն սալեր: Այս անցքերում, հավանաբար, դրվել են նիզակներ:

Մուտքից դեպի ցելան ընկած տարածքում կառուցվել է 1,5 մ լայնությամբ և 3,8 մ երկարությամբ միջանցք: Ցելայի հատակը կավածնի է, և հնարավոր է, որ հնում այն ծածկված է եղել խսիրով կամ գորգով: Բոլոր պատերի տակ պահպանվել են նեղ, սրբատաշ քարից կառուցված նրստարաններ: Ցելայի խորքում գտնվում է 1,9x1,45 մ չափերով քարն պատվանդան: Հաշվի առնելով պատվանդանի չափերը՝ կարելի է ենթադրել, որ նրա վրա դրված արձանը, հավանաբար, մեծ ծափալ է ունեցել: Պատվանդաններ պահպանվել են նաև ուրարտական այլ հուշարձաններում՝ Ներքին խնձորում, Էրեբունիում, Թոփրաք քալևում և այլուր: Սակայն դրանցից ոչ մեկում արձաններ չեն գտնվել: Պատվանդանի դիմաց՝ հատակին, գտնվել են երկու երկաթն և երկու բրոնզե մականի գլուխներ, նետասուլքներ, գավազանի գլուխներ, սաղավարտներ, վահաններ, փղոսկրյա զարդեր և այլն: Ցելայի պատերը պահպանվել են 1,15 մ բարձրությամբ: Ներսի կողմից հում աղյուսը ծածկված է սվաղի հաստ շերտով, որի վրա կարմիր, կապույտ, սպիտակ, սև և դարչնագույն գույներով պատկերված են երկրաչափական և բուսական նախշազարդեր: Չնայած տաճարի անվան վերաբերյալ որևէ արձանագրություն չի պահպանվել, այնուամենայնիվ իրավամբ ենթադրվում է, որ տաճարը նվիրված է եղել Խալդիին:

Տաճարը տեղադրված է ընդարձակ, 17x27 մ չափերով բակի խորքում: Չորս կողմից այն շրջապատված է եղել սյունաշարով, որից պահպանվել են 0,2 մ բարձրությամբ և 0,7 մ տրամագծով քարն սրբատաշ սյունախարխախները: Հատակը սալապատված է մանր քարերով: Սյու-

նաշարի հարավային հատվածում՝ հատակի վրա, գտնվել են բրոնզե սաղավարտներ, վահաններ, նրկաթե ու բրոնզե նիզակներ, փղոսկրյա իրեր, հավանաբար կահույքին պատկանող ոսկու բարակ թիթեղներ, սնդան՝ նրեք բրոնզե ոտքերով և դռան բրոնզե շղթա: Բակը բոլոր կողմերից օղակված է 2,5 մ հաստությամբ պատերով: Այստեղ գտնվել են նրեք գոհասնդաններ՝ գլխավորը՝ տաճարի մուտքի դիմաց, նրկրորդը՝ բակի մուտքի դիմաց և նրրորդը՝ հետին մասում: Կարծիք կա, որ վերջիններս գոհասնդաններ չեն, այլ անկանոն քարերի շարվածք, որոնք նգրապատել են տաճարի սրբազան ծառերը (Գ. Թումանյան):

13. Այթըն թևիև, տաճարի վերակազմությունը՝ ըստ Թ. Օզգյուչի

Անկասկած, կրոնաժխական կարևոր նշանակություն ունեն նաև բակի արևմտյան մասում պնդված նրեք ուղղանկյուն սենյակները (6,5x5,6, 5x14,5 և 6,5x5 մ չափերով): Նրանք իրար և բակին միացված են դռներով: Այս սենյակների պատերը, ինչպես տաճարում, ծածկված են սվաղով, որի վրա պահպանվել են որմնանկարների հետքեր: Տաճարից դեպի արևմուտք պնդվել են պալատական համալիրին պատկանող տարբեր չափերի չորս սենյակներ: Հարևանությամբ բացվել է նրկրորդ բակը:

Այլըն թնփնի պալատական և տաճարական համալիրների մի շարք շինությունների պատերը պատկերազարդարվել են որմնանկարներով:

Գրականություն: Barnett, Gökce 1953; Steinherr 1958; Özgüç 1961; Özgüç 1964; Özgüç 1966; Özgüç 1969; Özgüç 1969b; Kutlu 1969; Özgüç 1989; Summers 1993

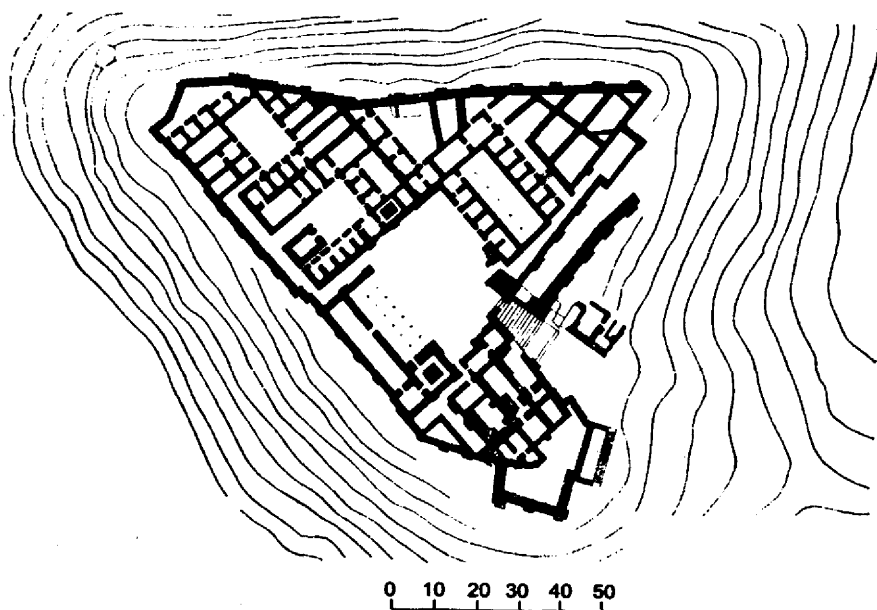
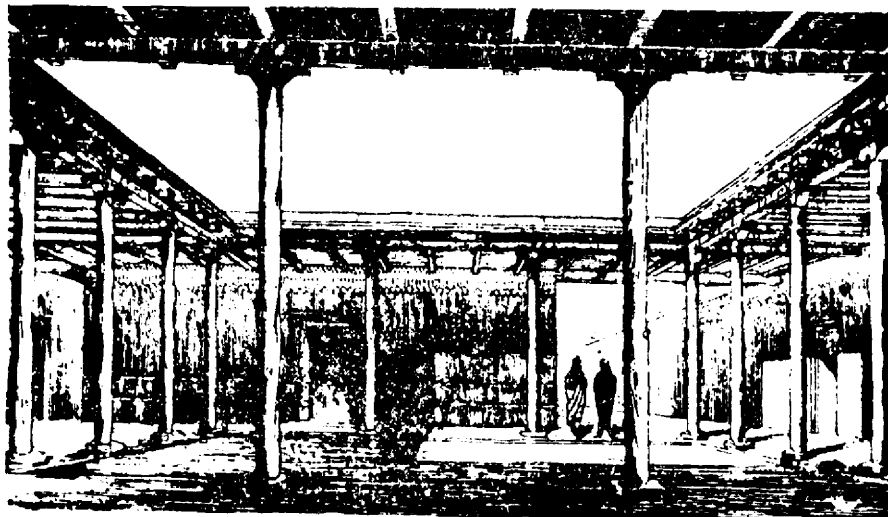
Նկարներ: 12, 13, 35

ԷՐԵՔՈՆԻ (ԱՐԻՆ ԲԵՐԿ)

Էրեքունի ամրոցը կառուցվել է Արգիշտի I-ի կողմից իր տիրակալության հինգերորդ տարում՝ Բ.ա. 782 թ.: Այդ ամրոցի գոյության մասին հայտնի էր Արգիշտի I-ի Խորխորյան տարեգրությունից, ըստ որի՝ ամրոցի կառուցման համար նա վերաբնակեցրել էր Խաթն և Ծուպանի նրկրներից գերված 6600 զինվորների:

Էրեքունի ամրոցը գտնվում է Երևանի հարավարևելյան ծայրամասում՝ Նոր-Արևի և Վարդաշեն թաղամասերի միջև գտնվող Արին բերդ բլրի գագաթին: Այս բլուրը գիտնականներին հայտնի է դեռ 1894 թ.-ից: Հնագետ Ա. Իվանովսկին Նորքի բնակիչ Պ. Տեր-Ավետիսյանից գնեց Արին բերդի ստորոտում գտնված մի բազալտե սնապազիր արձանագրություն, որը վերծանվեց և հրատարակվեց Մ. Նիկոլսկու կողմից: Այս արձանագրությունում պատմվում էր Արգիշտի I-ի կողմից կառուցված հացահատիկի 10000 կապի տարողությամբ շտեմարանի մասին: Ա. Իվանովսկին այստեղ մասնակի պեղումներ կատարեց, որից հետո նրկար ժամանակ բլուրը մնաց չուսումնասիրված: Միայն 1950 թ. սկսվեցին այս կարևոր հուշարձանի կանոնավոր պեղումները՝ Կ. Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ: Պեղումները կատարվում էին Արին բերդ բլրի վրա, ուր գտնվում է միջնաբերդը: Բլրի շրջակայքում գտնված նյութերը՝ խեցեղեն իրեր, կառույցների պատեր, կացարանների հատակներ և այլն, հնարավորություն տվեցին պարզելու, որ քաղաքը զբաղեցրել է ավելի քան 200 հա տարածք:

Պեղումների առաջին տարում պարզվեց նաև այս ամրոցի անունը: Համապատասխան արձանագրության մեջ ասված էր. «Մալդի աստծո մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, այս հզոր բերդը կառուցեց. նրա համար սահմանեց Էրեքունի անունը»: Ամրոցի մոտ 8 հա տարածքը շրջապատվեց հզոր պարիսպներով: Մոնոլիտ բազալտե ժայռի վրա շինարարները բարձրացրին և հարթեցրին հսկայական քարե զանգվածներ: Ծարվեց նրկու մետր բարձրություն ունեցող գետնախարիսխ (ցոկոլ), և ապա բարձրացվեց ութմետրանոց պարսպատատը՝ հում աղյուսից: Պարիսպը, յուրաքանչյուր 8 մ հեռավորության վրա, ամրացվեց հինգմետ-

14. Էրնրունի, սյունազարդ թակը (վերականգնություն) (ա), միջնաբերդի հատակագիծը (բ)

րանոց որմնահեցերով: Եռանկյունաձև հատակազծով ամրոցի ամբողջ տարածքը զբաղեցնում էին տարբեր նշանակության համալիրներ: Այսպես, միջնաբերդի արևմտյան հատվածը կառուցապատված էր աշխարհիկ և պաշտամունքային շինություններով: Նյուսիսարևելյան և հարավային հատվածները զբաղեցնում էին տնտեսական նշանակության շինությունները: Պեղումների ընթացքում բացվել են բազմաթիվ շինություններ՝ պալատներ, տաճարներ, բնակելի կացարաններ, պահեստներ, միջանցքներ և այլն:

Ամրոցի մուտքը գտնվում է բլրի հարավային զառիվայր լանջին: Մուտքը պաշտպանված է հզոր աշտարակներով, որից դեպի բակ կարելի է հասնել սանդուղքներով:

Ընդարձակ բակը (17x19 մ) ծածկված էր մանր գետաքարերով: Դեպի բակն էին ուղղված ամրոցի երեք նշանավոր կառույցների՝ Խալդիի տաճարի, պալատի և տնտեսական համալիրների ճակատները: Բակի արևմտյան կողմում գտնվում էր Խալդ աստծո տաճարը: Այն իրենից ներկայացնում էր երկու ուղղանկյուն դահլիճներ՝ երկու ոչ մեծ կից սենյակներով: Դահլիճներից մեկի հատակը ծածկված էր փայտե մանր տախտակներով, իսկ հատակի տակ բացվեցին տուֆից կառուցված ջրատար խողովակներ: Տաճարի պատերին կից պեղվեց կավածեփ նստարան: Այս նստարանի հարավային մասում կառուցված էր նռաստիճան, ներքմետրանոց զոհասեղանը: Սևացած պատի վրա գտնվեցին փայտածխի հետքեր: Տաճարի գլխավոր ճակատը զարդարում էր 12 սյուններից կազմված նախասրահը: Փայտե սյունները կանգնեցված էին քառակուսի քարե խարիսխների վրա: Տաճարի պատերը զարդարված էին հարուստ որմնանկարներով, իսկ կապույտ առաստաղը զարդարում էին ոսկեգույն աստղերը: Տաճարի հարավային կողմում կառուցվել է 5x6 մ չափերով ուղղանկյուն աշտարակ՝ «զիկուրատ», ուր կարելի էր բարձրանալ աղյուսե աստիճաններով: Այս աշտարակի վրա էր հենվում նախասրահի հարթ տանիքը: Ցավոք, շինության մնացորդները լիակատար վերականգնման հնարավորություն չեն տալիս: Համեմատելով Խալդիի տաճարի աշտարակը առաջավորասիական տաճարների հայտնի զիկուրատների հետ՝

կարելի է պատկերացնել նրա ձևը: Ջիկուրասները միաժամանակ հանդիսանում էին սրբարաններ և աստղադիտարաններ, որոնց զազաթին քրմերը գուշակություններ էին անում:

Բակի հյուսիսային կողմում գտնվում էին պալատական շինությունները: Կենտրոնական հատվածը կազմում է 17x14 մ տարածություն զբաղեցնող սյունազարդ բակը՝ նրկայնական կողում հնգական, իսկ լայնական կողում՝ չորսական սյուներով: Պալատի մուտքի մոտ գտնվում էր «պահակների» սենյակը: Պալատի դահլիճը ուներ 17x7,5 մ չափեր: Նրա հյուսիսային պատին բացվեցին նրնք, իսկ հարավայինում՝ նրկու որմնախորշեր: Դահլիճի տանիքը հարթ էր և ուներ փայտե ծածկ: Բոլոր պատերը հարդարված էին բազմագույն որմնանկարներով, որոնք ավարտվում էին հատակից մոտ նրկու մետր բարձրության վրա: Դրանցից ցած պատերը ծածկված են նղել գորգերով, որոնք կախնլու համար քարերի մեջ խփվել են խոշոր, կլորավուն գլխիկներ ունեցող գամեր: Որոշ անցքեր այժմ էլ պարզ նրևում են: Արգիշտիի պալատում առանձնակի տեղ էր գրավում բարձրաստիճան հյուրերի ընդունման համար նախատեսված սյունազարդ դահլիճը: Այնտեղ մտնելու համար անհրաժեշտ էր սյունազարդ բակից անցնել նեղ և նրկար մի սրահով, որից հետո այցելուների առջև բացվում էր վեհաշուք շքադահլիճը:

Պատերը և կավածեփ նստարանները սպիտակեցված էին: Հատակը ծածկված էր կապտավուն սվաղով: Վերջինիս վրա բացվեցին սյունների վարդագույն խարիսխները: Հյուրերին սպասարկելու համար դահլիճին կից կառուցվել են հինգ իրար հաղորդակից սենյակներ:

Պալատին անմիջականորեն կից՝ արևմտյան կողմում, պեղվեց Մուսի տաճարը: Այն իրենից ներկայացնում էր հատակագծում ուղղանկյուն մի սրահ, որի արտաքին չափերն են 10x13,5 մ, իսկ ներքինը՝ 5x8 մ: Ներքին տարածքը բավականին փոքր է, ուստի այն կարող էր սպասարկել սահմանափակ թվով մարդկանց: Տաճարն ունի հարթ ծածկ և, ըստ նրկվոյթին, լուսավորվում էր նրդիկի օգնությամբ: Տաճարի հիմնաքարերը շարված են վարդագույն տուֆից, իսկ նրա մուտքը՝ լավ տաշված բազալտե բեկորներից: Մուտքի մոտ պահպանվել է սեպագիր արձանագրու-

թյուն, որի վրա ընթերցվում է հետևյալը. «Իվարշա աստծուն Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, այս տունը՝ Սուսին կառուցեց»: Այսպիսով, ըստ արձանագրության, Սուսի տաճարը նվիրված էր Իվարշա աստվածությանը: Գ. Մելիքիշվիլու կարծիքով՝ այն կարող էր ունենալ լուսնական ծագում: Ն. Հարությունյանի պնդմամբ՝ Սուսի տաճարը նվիրված է եղել Ագա նրկրի (Արարատյան դաշտ) համապատասխան աստվածությանը:

Արգիշտի I-ի կողմից կառուցվել էր նաև հսկայական դահլիճ-մաշանը: Այն պնդվել է բակի արևելյան կողմում՝ Խալդի տաճարի դիմաց: Երեք կողմից այս դահլիճը շրջապատված էր 15 ընդարձակ սենյակներով: Դեպի դահլիճ տանող միջանցքում գտնվեցին փայտե դռան մնացորդներ: Մոտ 500 մ² տարածք ունեցող դահլիճը նրկայնակի առանցքով ունի հինգ խոշոր սյուններ: Հսկայական խարիսխների վրա պահպանվել է սևագիր արձանագրություն՝ «Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, այս տունը կառուցեց»:

Այս հանդիսավոր դահլիճի պատերը ծածկված էին աշխարհիկ և պաշտամունքային ոճի որմնանկարներով: Ի տարբերություն Էրեբունիի շատ շինությունների՝ դահլիճն իր գոյության ընթացքում զգալի փոփոխություններ է կրել, որի մասին կան տարբեր կարծիքներ: Ա. Դեմսկայան, Ս. Խոջաշը, Ն. Տրուխտանովան և Կ. Հովհաննիսյանը գտնում են, որ դահլիճն ի սկզբանե ծառայել է իբրև զինու մաշան: Կ. Հովհաննիսյանը նշում է նաև, որ պաշտոնական դահլիճը զինու պահեստի է վերածվել արևմտյան ժամանակաշրջանի վերափոխումների ժամանակ: Ս. Եսայանը գտնում է, որ դահլիճի վերակառուցումը տևել է ունեցել ուրարտական ժամանակաշրջանում: Դահլիճի հատակը հետագայում բարձրացվել է մեկ մետրով, որի տակն են մնացել կարասներն ու սյան խարիսխները: Կարասների վերին մասերի ջարդված բնկորներով ծածկվել է նոր հատակի մակերեսը: Այստեղ պնդված շերտում հանդիպում են արևմտյան ժամանակաշրջանի խնցղեղեն նյութեր:

Դահլիճից հյուսիս ընկած տարածքը զբաղեցրել են կայագորին հատկացված շինությունները: Այստեղ պնդվել են ինչպես կացարաններ, այնպես էլ բաց բակեր և զինավարժություններ կատարելու համար նախա-

տնաված ընդարձակ սրահներ:

Լինելով ուրարտական նահանգապետի նստավայրը՝ Էրեբունին միաժամանակ համարվում էր Ագա նրկրի ռազմավարչական կենտրոնը: Որմնանկարներով զարդարված պալատներն ու տաճարները, պատերին կախած շքեղ բրոնզե վահանները, կապարճները, սաղավարտները վկայում են քաղաքի հզորության և հարստության մասին:

Պաշտամունքային և աշխարհիկ շինությունների հետ մեկտեղ, Էրեբունիում մեծ տեղ են գրավում տնտեսական նշանակության համալիրները: Այստեղ կառուցվել են հացահատիկի հսկայական շտնմարաններ: Մնապահի արձանագրությունները հաղորդում են այդպիսի շտնմարանների՝ այսպես կոչված «արի»-ների մասին, որոնք կառուցվել են Արգիշտի I-ի, Սարգուրի II-ի և Ռուսա III-ի կողմից:

Այս շտնմարաններից պեղվել են հինգը, որոնցում հացահատիկի պահպանման համար ստեղծվել էին համապատասխան պայմաններ: Այսպես, շտնմարաններից մեկի հատակը կազմված էր 30 սմ բարձրություն ունեցող քարե շարվածքից: Վերջինիս վրա լցված էր հինգսանտիմետրանոց խճի շերտ, որի մակերեսին կար 5-7 սմ հաստությամբ կտրտված և տոփանված հարդ՝ շտնմարանը խոնավությունից պահպանելու համար:

Բացի հացահատիկի շտնմարաններից, Էրեբունիում բացվել են գինու վեց մառան, ուր տեղադրվել են մոտ 200 խոշոր կարասներ: Դրանցից մի քանիսը ունեն տարողության մասին սնապահի և հիերոգլիֆ նշաններ:

Էրեբունիի պեղումներից գտնվել է սակավաթիվ, բայց բավականին հետաքրքիր նյութ: Նյութի սակավությունը բացատրվում է նրկու հանգամանքով: Էրեբունին, շատ ուրարտական ամրոցների նման, չի կործանվել պետության անկման ժամանակ, այլ հարատևել է նաև արեմենյան շրջանում՝ դառնալով այդ տերության կարևոր վարչական կենտրոններից մեկը: Բնականաբար, նոր տերերը ամրոցը զգալի փոփոխության են ենթարկել, ինչի արդյունքում հին նյութերը ոչնչացել են: Բացի այդ, Ք.ա. VII դ. վարչական կենտրոնը Էրեբունիից տեղափոխվում է Թեյշեբահինի:

Այնտեղ են տարվում բոլոր թանկարժեք իրերը՝ վահաններ, սաղավարտներ, ձիասանձեր, մետաղե սպասք և շատ այլ իրեր:

Գտնված նյութերի մեջ զգալի տեղ է գրավում խնցեղենը, հատկապես կարասները: Դրանք ունեն նեղ հատակ, դեպի վեր լայնացող իրան, փոքր-ինչ նեղացող վիզ և լայն, դուրս ճկված շուրթ: Կարասների հատակը պատրաստում էին դուրգի վրա և ապա ձեռքով բարձրացնում իրանը: Կարասները զարդարված են ուղղանկյունիներով և եռանկյունիներով, իսկ վզի տակ կրում են տարբեր ուռուցիկ նախշազուտիներ: Շատ կարասների վրա կան դրանց տարողության մասին վկայող սեպագիր կամ հինբոզլիֆ արձանագրություններ, որից պարզվում է, որ սրանց տարողությունը հասնում էր 600-1750 լ: Կային ավելի փոքր կարասներ, որոնց տարողությունը 400-600 լ էր: Դատելով որոշ կարասների հատակին պահպանված ցորենի, գինու և քնջութի մնացորդներից՝ դրանք օգտագործվում էին ինչպես հեղուկ, այնպես էլ հացահատիկ պահելու համար: Պնդումների ընթացքում գտնվել են մեծ թվով միականթ սափորներ: Սրանք ունեն տարբեր չափեր՝ սկսած 0,5-ից, մինչև 5 լ տարողությամբ: Այս կարմրավուն անոթներից շատերի կանթերին կան տարողության հինբոզլիֆ նշաններ: Եզակի նմուշներ են սկահակները: Նրանք ունեն կլորավուն իրան, լայն վիզ և դուրս ճկված շուրթեր: Գտնվել են նաև լայն փռված իրանով, զլանաձև ոտքերի վրա կանգնած սկահակներ: Հետաքրքիր են տարբեր ձևերի թասերը, սկուտեղները և քրեղանները: Դրանց տրամագիծը տատանվում է մի քանի սանտիմետրից մինչև կես մետր: Հիշարժան են նաև մոտ կես մետր բարձրություն ունեցող զրնդաձև անոթները: Միջնաբերդի պնդումների ընթացքում գտնվել է նաև դուրգի մեծ անիվ, որի կենտրոնում կար անցք՝ առանցքի շուրջը պտտվելու համար:

Էրեբունիի պնդումներից հայտնաբերվել են ոչ մեծ թվով տարբեր մետաղյա իրեր: Երկաթե իրերի մեջ հարկ է նշել դաշույնների և սրերի բեկորները, մանգաղների մասերը, օղակաձև ձիասանձերը: Գտնվել են նաև նրկաթե նետասլաքներ: Բացի ուրարտական նետասլաքներից, Էրեբունիում ի հայտ են եկել բազմաթիվ սկյութական բրոնզե նետասլաքներ: Բրոնզեձուլման մասին են վկայում այստեղ գտնված քարից և կավից

պատրաստված տարբեր ձևերի հալոցները և կաղապարները, որոնք օգտագործվում էին պարզունակ իրեր ձուլելու համար: Ամբողջի պնդումներից գտնվել են ամենատարբեր մետաղյա զարդեր: Դրանց թվին են պատկանում բրոնզե գլանաձև ուլունքները, ատամնավոր մակերևույթ ունեցող ապարանջանները, մատանիները: Հնտաքրքիր են նաև տարբեր ձևերի կոճակները և ճարմանդները, թիթեղից պատրաստված շիզերը (Ֆիբուլաները): Այս խմբի մեջ աչքի է ընկնում ուղղանկյուն արծաթե շիզը: Նրա մակերեսը վերցված է նրեք շարք ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, որի վերին մասը զարդարված է նռաստիճան աշտարակների տեսք ունեցող քիվով: Շրջանակի մեջ պատկերված է դեպի ներքև լայնացող հագուստ կրող մի զինվոր: Վերջինս կրում է լայն գոտի և սրածայր կոշիկներ, գլխին՝ կլորավուն գլխարկ, իսկ ուսերից կախված են նրկու ժապավեն: Նա ձախ ձեռքին ունի վահան, իսկ աջով բռնել է նրկար նիզակ: Մարտիկի կողքին կանգնած է խոշոր նղջուրներով այծ: Բրոնզե ձուլածո նյութերի մեջ առանձնակի տեղ է գրավում ցլի ոչ մեծ արձանիկը: Կենդանին պատկերված է կանգնած դիրքով՝ լայն տարածված ոտքերով (պոչը կտրված է), խոշոր, կեռ նղջուրներով, գլուխը պատկերված է բոլոր մանրամասներով: Էրեբունիում գտնված իրերի շարքում առանձնակի տեղ են գրավում ոսկրե իրերը (ուլունքներ, նետասլաքներ, այտապաններ, ձիասանձեր): Հատկապես հնտաքրքիր են ոսկրե շքատուփերը: Դրանցից մեկը գլանաձև է, արտաքին մակերեսը զարդարված է ութ զարդագոտիներով, որոնք նախշազարդված են նռանկյունիներով և շրջանակներով: Մյուս շքատուփն ուղղանկյուն է: Նրա կափարիչը զարդարված է բոլորանախշով և զիզգազաձև գծերով: Պնդումներից գտնվել են նաև քարից, բրոնզից և ոսկրից պատրաստված գլանաձև, կոնաձև և կշռաքարի ձև ունեցող կնիքներ, որոնք զարդարված են ամենատարբեր պատկերներով: Կնիքներից մեկի վրա փորագրված է ծառի տակ կանգնած դիմակով մարդ, վայրի այծ, որի վրա նրկու շուն են հարձակվում: Մեկ այլ կնիքի վրա պատկերված է նղջնրավոր կենդանի և անզղառյուծ, իսկ մյուսի վրա՝ շքեղ նղջնրու: Բացի ուրարտական կնիքներից, այստեղ գտնվել են նաև ասորևատանյան կնիքներ: Դրանցից մեկի վրա պատ-

կերված է այժին ննտահարող նրկար մագնրով, սնպածև մորուքով մի ննտածիգ: Բացի կնիքներից, պահպանվել են նաև բազմաթիվ դրոշմներ: Հանդիպում են վազող թռչունների, եղնիկի, նապաստակի, ձիու և արևի պատկերներ:

Ամրոցը իր գոյությունը պահպանել է թերևս մինչ Զ.ա. I դ., ինչի մասին վկայում է այստեղից գտնված Օգոստոս կայսեր դրամը:

Գրականություն: Իսրայելյան 1971; Հովհաննիսյան 1973; Оганесян 1961; Демская 1968; Оганесян 1968; Оганесян 1968в; Есаян 1969; Ходжаш и др.1979; Оганесян 1980; Hodjasch 1980; Hodjasch 1982; Hodjash 2000

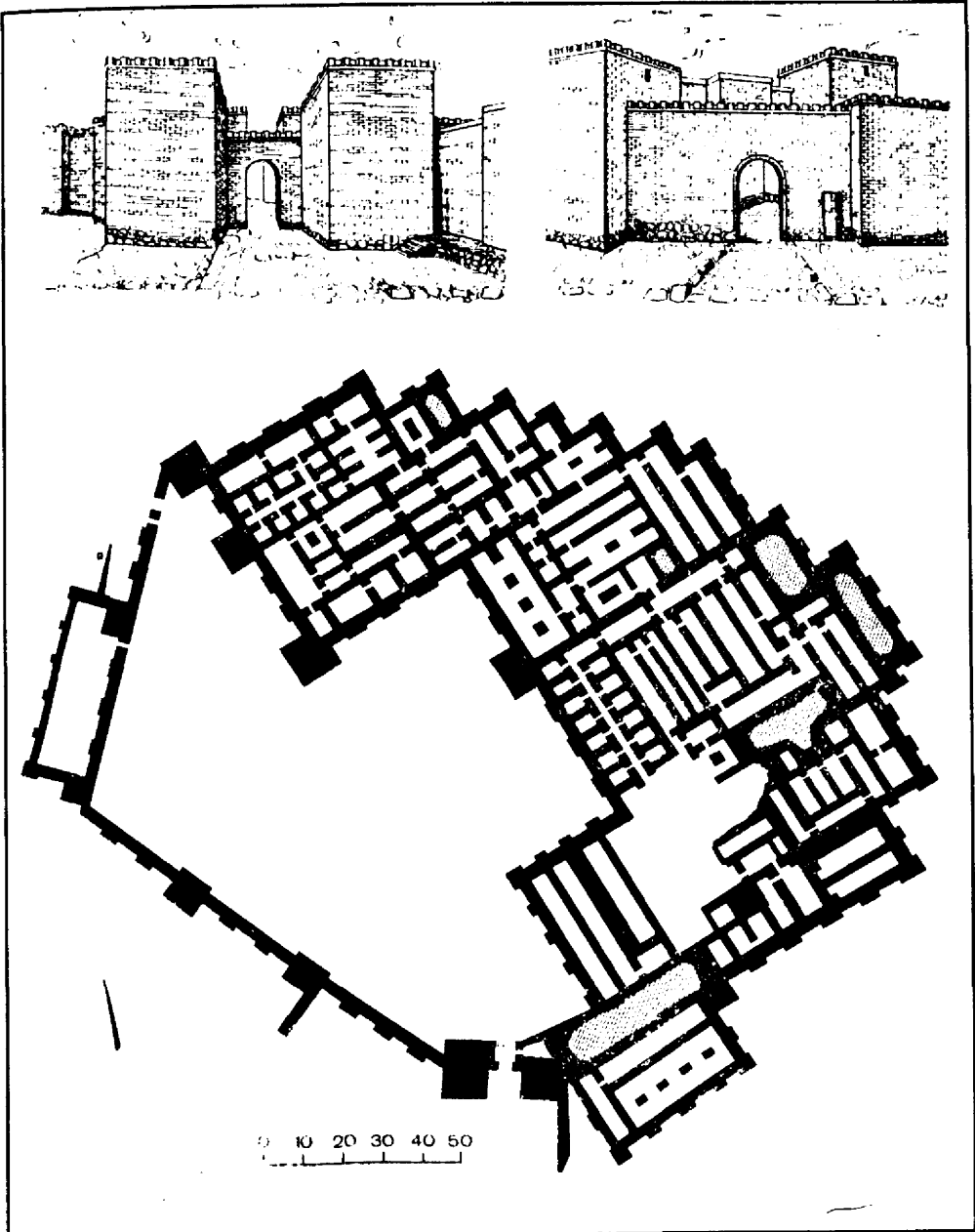
Նկարներ: 14, 36, 39, 40

ԹԵՅՇԵՐԱԲԵՆԻ (ԿԱՐՍԻՐ ԲԼՈՒՐ)

Թեյշերաբենի ամբոցը գտնվում է Երևան քաղաքի հարավարևմտյան մասում՝ Հրազդան գետի ձախ ափին: Ամբոցի շուրջը՝ մոտ 150 հա տարածքի վրա, սփռված են այս ուրարտական քաղաքի մնացորդները:

1936 թ. նրկրաբան Ա. Դեմյոխինը բլրի հարավարևմտյան լանջին գտավ բազալտե քարի մի բնկոր: Վերջինս կրում էր սնայագիր արձանագրություն, որտեղ կարդացվում էր Արգիշտիի որդի Ռուսայի անունը: Հետախուզական աշխատանքները պարզեցին, որ բլուրը ծածկված է հին շինություններով: Հրդեհից հուշարձանը կարմիր գույն էր ստացել, որի պատճառով մոտակա գյուղի բնակիչները այն կարմիր բլուր էին անվանում: Հաշվի առնելով հետախուզական աշխատանքների արդյունքները՝ 1939 թ. նրևք արշավախումբ համատեղ սկսեցին կարմիր բլուրի կանոնավոր պեղումները՝ Պետական Էրմիտաժի (Բ. Պիտրովսկի), Հայաստանի պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի (Կ. Ղաֆադարյան) և ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի (Ս. Տեր-Ավետիսյան) կողմից: Հայրենական պատերազմի տարիներին պեղումները ընդհատվեցին և վերսկսվեցին 1945 թ.՝ շարունակվելով մինչև 1971 թ., ակադեմիկոս Բ. Պիտրովսկու ղեկավարությամբ:

Երկարամյա պեղումների շնորհիվ պարզվեց, որ հայտնաբերվել է Ռուսա II-ի կողմից Բ.ա. VII դ. առաջին քառորդում կառուցված ամբոց և քաղաք: Ամբոցը, որն ընդգրկում էր բլրի գագաթը, մի մոնումենտալ շինություն է՝ 4 հա մակերեսով: Այն նրկհարկանի մի հսկայական շենք է, որի պահպանված նկուղային համալիրները բաղկացած են 150 սենյակներից: Ամբոցի հյուսիսային ու արևմտյան ճակատները համընկնում են կտրտված ժայռոտ լանջերի հետ և ամրացված են ոչ մեծ որմնաեկեղերով, իսկ անկյունները՝ ավելի խոշոր աշտարակներով: Ծեփի արևմտյան ճակատը նայում է դեպի ընդարձակ բակը, որն ամրացված է կրկնակի պարիսպներով: Այն ունի նրկու մուտք: Հիմնական՝ հարավային մուտքի դարպասները նրկու կողմից պաշտպանված են հսկայական աշտարակներով, իսկ նրկորդ՝ հյուսիսային կողմի մուտքը ավելի փոքր է, որով անցնում էին մարտակառքերը և հեծյալները: Այն ունի դուռ՝ հետիոտնի հա-

15. Կարմիր բլուր, միջնաբերդի հարավային և հյուսիսարևելյան մուտքերը (վերակազմություն) (ա), միջնաբերդի հատակագիծը (բ)

մար: Հզոր պարիսպներն ունեն քարե հիմքեր և հում աղյուսե պատեր որոնք ամրացված են աշտարակներով ու որմնահեցերով: Բացի դրանից ամրոցի պաշտպանական համակարգն ուներ որոշակի առանձնահատկություն: Եթե հակառակորդը ներխուժեր ամրոցի բակը, նա կհանդիպեր միջնաբերդի պարիսպներին: Միջնաբերդը մտնելու համար պետք կենտրոնական մուտքի մոտ կառուցված պանդուսով (թերամուտքով) բարձրանային դեպի առաջին հարկի տանիքը, որտեղից կարելի էր անմիջապես մտնել երկրորդ հարկ:

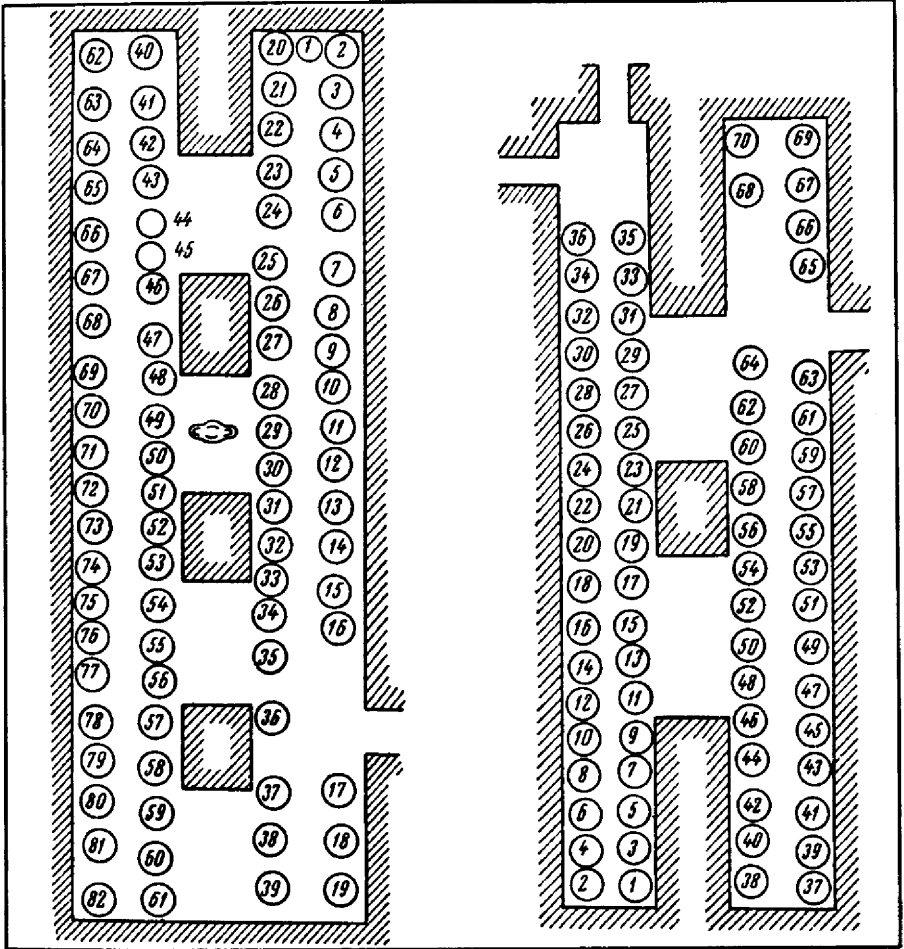
Պալատական շինությունների և տաճարների պատերը զարդարված են որմնանկարներով (որսի տեսարաններ, աստվածների նրբեր, տարբեր կենդանիների պատկերներ, արևի սկավառակներ և այլն): Որմնանկարների պահպանված բնկորների վրա նկատվում են նաև այլ զարդանախշեր՝ շրջանակների մեջ առնված խաչեր, խաչաձևվող գոտիներ, վարյակներ, թևավոր աստվածների դեմքեր, առյուծների և թռչունների պատկերներ: Հրդեհի հետևանքով որմնանկարների գույները փոխվել էին Ռուսումնասիրությունների շնորհիվ պարզվեց, որ դրանք նկարվել են սպիտակ ֆոնի վրա՝ սև, վառ և բաց կարմիր, վարդագույն ներկերով: Բաց որմնանկարներից, այդ շինությունների պատերը զարդարված են երկտարբեր գործվածքներով:

Պեղված 150 նկուղային սենյակները ծառայել են իբրև մթերանոց պահեստներ և մառաններ: Երկրորդ հարկը, որտեղ գտնվել են նահապետական, բարձրաստիճան զինվորականների և քրմերի պալատներ սենյակները, տաճարները, լրիվ ոչնչացել է:

1946 թ. հաջողվեց որոշել նաև ամրոցի անունը, նրբ 11-րդ սենյակի դռան մոտ գտնվեց դռան բրոնզե փականը՝ սնպագիր արձանագրությամբ, որի վրա կարդացվում էր՝ «Ռուսայի՝ Արգիշտիի որդու, Թեյշեբաինի քաղաքի ամրոց»: Մինչ այդ գտնվել էր նաև Թեյշեբա աստվածության բրոնզե արձանիկը:

1949-1955 թթ. պեղումների ժամանակ միջնաբերդում բացվեցին յոթ մառաններ: Դրանցում հայտնաբերվեց 400 կարաս՝ մոտ 450000 ընդհանուր տարողությամբ, գետնի մեջ կիսով չափ թաղված: Բաց

միջնաբերդից, կարասներ գտնվել են նաև քաղաքի մի շարք տներում: Գտնված խաղողի կորիզները և չամիչի մնացորդները հնարավորություն են տալիս անդնելու, որ այստեղ աճել են Ոսկնիատ (Խարջի), Մսխալի, Արարատ (Վաչաբաշ), Քիշմիշ (Նազնի, Երևան), ինչպես նաև սև խաղողի մի քանի տնասկներ:

16. Կարմիր բլուր, N 25 և 28 զինու մառանների հատակագծերը (ա, բ)

Միջնաբերդի նրկրորդ հարկում բացվեց մի այլ մեծ և առանց տանիքի մառան (50-րդ): Այստեղ տնդադրված են նդել մոտ 150 կարասներ, որոնցից պահպանվել էին միայն հատակները: Գինին պահվել է

բացօթյա պայմաններում, ինչի հետևանքով ստացվել է շատ բարձր որակի խմիչք: Ընդ որում, այս չափերի գինի ստանալու համար անհրաժեշտ էր մշակել 300-350 հա խաղողի այգիներ:

Թեյշեբահինիի քնակիչները, բացի խաղողի մշակումից, զբաղվել են նաև այգեգործությամբ և բանջարանոցային կուլտուրաների մշակմամբ, որի մասին վկայում են ամրոցի տարբեր սենյակներում գտնված սալորի, նռան, խնձորի, բալի, ընկույզի և ձմերուկի սերմերն ու կորիզները, պտուղների ածխացած մնացորդները: Ջարգացած էր նաև նրկրագործությունը: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են մեծ թվով շտեմարաններ: Միայն ամրոցի հարավային մասում պեղվել են ավելի քան 10 խոշոր շտեմարաններ: Բերքը լցնելուց առաջ դռները փակվում և կնքվում էին, իսկ հացահատիկը լցվում և հանվում էր տանիքներում արված հատուկ անցքերից: Ծռեմարաններում պահվում էր ավելի քան 750 տոննա հացահատիկ: Գտնվել են տափակ և մանրահատիկ ցորեն, գարի և կորեկ:

Գարին և կորեկը լայնորեն օգտագործվում էին նաև գարեջուր պատրաստելու համար: Դրա մասին են վկայում ամրոցում գտնված սիգարաձև անոթները, որոնց մեջ պահպանվել էին գարու և կորեկի մնացորդներ: 1958 թ. ամրոցի նկուղային մասում պեղվեց գարեջրի պատրաստման շինությունը: Արհեստանոցում գտնվեցին տուֆից պատրաստված խոշոր տաշտեր, որոնց մեջ թրջվում էր գարին կամ կորեկը: Օգտագործված ջուրն ամրոցից դուրս էր բերվում քարե խողովակներով: Հայտնաբերվեց ավելի քան 40 անոթ՝ գարեջուր պահելու համար:

Թեյշեբահինում պեղվել է նրեք սենյակից բաղկացած մեծ արհեստանոց-ձիթհան՝ քնջութի ձեթ ստանալու համար: Գտնվել են տուֆե խոշոր տաշտ, խողովակ, փայտե մամլիչ: Սենյակի հատակը ծածկված էր վառված քնջութի քուսպով և աղանձով՝ 25-30 սմ հաստությամբ:

Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ գտնվել են տարբեր կենդանիների ոսկորներ: Կենդանաբան Ա. Դալը այդ ոսկորները բաժանում է նրեք խմբի. 1. կենդանիների ամբողջական կմախքներ, որոնք միջնաբերդի հրդեհի ժամանակ մնացել են փլված ծածկերի տակ, 2. ոսկորներ, որոնք օգտագործված սննդի մնացորդներ են, 3. զոհաբերությունների հե-

տևանքով խիստ այրված ոսկորներ: Գտնվել են նաև ավանակների, ջորիների, այծերի, խոզերի, ձիերի, վայրի կենդանիների ոսկորներ: 26-րդ սենյակի պեղումներից ի հայտ եկան 35000 խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներ, որոնք կուտակվել էին ամրոցի մեկդարյա գոյության ընթացքում: Այս հսկայական նյութերի մեջ բացակայում էին խոշոր եղջերավոր անասունների գլխի և ստորին վերջույթների ոսկորները: Ինչ վերաբերում է մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներին, ապա սրանցից շատերի իրանի վերին մասերը, գլուխը և եղջյուրները հավաքվել են ամրոցում գտնվող տաճարներում, տարբեր պահեստասենյակներում, ինչը վկայում է նրանց գոհաբերությունների մասին: Կարմիր բլուրի արհեստանոցներում գտնվել են մեծ քանակությամբ իլիկների ոսկրե և քարե գլխիկներ, ջուլիակի դազգահների բազմաթիվ նրկաթե ծանրոցներ:

1952 թ. այսպիսի մի մեծ արհեստանոցում գտնվեցին ավելի քան 300 նրկաթե տակառած և ծանրոցներ, որոնց մեջ պահպանվել էին գործվածքների և թելերի հետքեր: Կարմիր բլուրում գտնված գործվածքները հիմնականում բրդից էին:

Կարմիր բլուրում զարգացած էր կաշեգործությունը: Այդ մասին է վկայում 1955 թ. գտնված կավե սալիկի արձանագրությունը, ուր խոսվում է Թեյշեբահինի ուղարկված 224 հորթի, 172 ոչխարի և 18 այծի կաշվից պատրաստուկների մասին:

Անասնապահական մթերքների վերամշակման մասին վկայում են բազմաթիվ խնոցիների բեկորները: 1970-1971 թթ. պեղումների ժամանակ Թեյշեբահինում բացվեցին պանրագործական նրեք սենյակներ՝ կաթ և ջուր պահելու բազմաթիվ մեծ կարասներով և խոշոր կավե չաներով հանդերձ: Սենյակներից մեկում գտնվեց խոշոր քարե չան, որի մեջ, ըստ նրևույթին, քանվել էր պանիրը, իսկ առաջացած շիճուկը ամրացից դուրս էր հանվել չանին միացած քարե խողովակներով:

Քացի նրկրագործական և անասնապահական մթերքների վերամշակումից, Կարմիր բլուրում զարգացած էին տարբեր արհեստներ: Առանձնակի ծաղկում էր մետաղագործությունը: Գտնվել են մանգաղներ, դանակներ, եղաններ, որոնք, որպես կանոն, նրկաթե կամ նռա-

ժանի են: Երկաթն գործիքների թվին են պատկանում նաև մեծ քանակությամբ տարբեր սևաթափ և տափակ կացինները, լայն և նեղ դռները, սղոցները, բահերը, ուրագները և այլն:

Երկաթից են պատրաստվել նաև օղակաձև փականները, գամերը, խողովակները: Կարմիր բլուրում բազմազան են երկաթն գեների տեսակները: Դրանց թվին են պատկանում երկսայր դաշույնները, որոնք ունեն միակողմ դաստակներ: Այստեղ գտնվել են նաև երկաթն երկսայր սրեր: Մրանց դաստակները զարդարված են բրոնզե օղակներով: Գտնվել են նաև այդ սրերի կաշվե պատյանների բրոնզե ծայրակալները: Բազմաթիվ են նաև նետասլաքները, որոնք հայտնաբերվել են բրոնզե կապարճներում: Դրանք բաժանվում են երկու խմբի՝ նշաձև և տներևաձև գլխիկներով, երկար՝ քառակող կամ կլոր պոչուկներով: Հայտնաբերվել են նաև բազմաթիվ տներևաձև խողովակակոթառ նիզակներ և նեղ, երկար սայրով մարտական կացիններ:

Ի հայտ են եկել նաև հսկայական թվով բրոնզե իրեր, որոնց զգալի մասը, անկասկած, բերված է եղել Էրեբունիից և այլ հուշարձաններից, ինչի մասին վկայում են Ք.ա. VIII դ. թագավորների արձանագրությունները: Քաղաքում և ամբողջում հայտնաբերվել են բազմաթիվ հալոցներ, կաղապարներ, հնոցներ, 20-25 սմ երկարություն ունեցող բրոնզե ձուլակտորներ: Կաղապարներում ձուլվում էին կարճ նիզակները, տներևաձև և նշաձև նետասլաքները, գուրգերը, զրահի մասերը, մարտական վահանների ումբոնները, հասարակ բրոնզե գոտիները և այլ զենքեր: Տեղում էին ձուլվում նաև շքեղ և պարզունակ զարդերը՝ օձագլուխ ապարանջանները, մատանիները, օղերը, ճարմանդները, ականջօղերը, տարբեր ձևերի շքասեղները՝ քանդակված թռչնի ֆիգուրներով: Արհեստանոցների արտադրանք էին աթոռների, սեղանների ոտքերը զարդարող պարզունակ գլանաձև, ցլերի և առյուծների ոտքերի ձևեր ունեցող շքեղ ծայրակալները, հասարակ խոհանոցային կաթսաները, թասները և կենցաղային այլ առարկաներ:

Կարմիր բլուրը այն բացառիկ հուշարձաններից է, որտեղ պահպանվել են հսկայական թվով բարձրարվեստ բրոնզե իրեր: Դրանց մեջ

աչքի են ընկնում առյուծների և ցլերի պատկերներով զարդարված վահանները, պաշտամունքային և մարտական տնասրաններով նախշագարդ սաղավարտները, շագմական պատկերներով կապարճները, բրոնզե արձանները, որոնցից ամենաշքեղը Թեյշեբա աստծո արձանն է, շքեղ բրոնզե

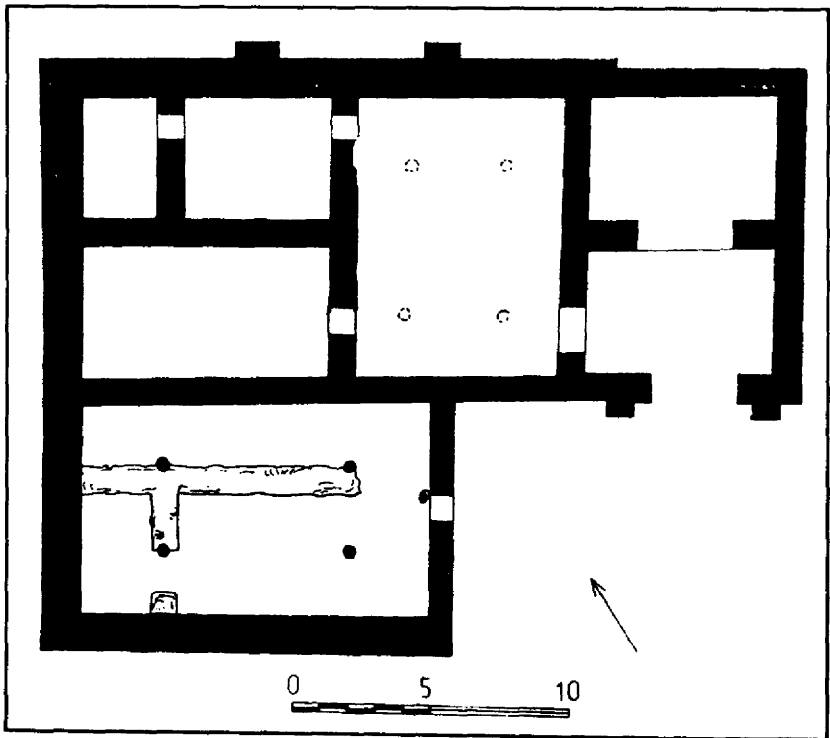
Թեյշեբահնիում խիստ զարգացած էր խնցեգործությունը: Խնցեգործ վարպետները կապից պատրաստում էին տարբեր առարկաներ՝ արձանիկներ, սափորիկներ, կարասներ, ձագարներ, ձիթածրագներ, գարնջուր մշակելու և պահելու անոթներ, գավաթ-ծխամաններ, հաց թխելու և բույսեր տապակելու սաջ-տապակարաններ և, վերջապես, բարձր արվեստով և շքեղությամբ պատրաստված սպասք: Պաշտամունքային, ծիսական արարողությունների ժամանակ լայնորեն օգտագործվում էին ճրտքավոր կոշիկների ձև ունեցող կավե գունազարդ գավաթները, մի քանի փողանի անոթները (կերնոսներ), շքեղ գավաթ-ծխամանները, «ասկոս» կոչվող թռչնաձև անոթները և այլն: Ընդ որում, կավանոթներ պատրաստելիս բրուտ վարպետները հաճախակի ընդօրինակում էին մետաղե անոթների ձևերը:

Թեյշեբահնիի նկուղներում բացվել են նրևք ընդարձակ սենյակներ, որոնք եղել են խնցեղենի պահեստներ: Դրանցից միայն մեկում գտնվել են 2-6 լ տարողությամբ 1036 միականթ սափորներ, մեծ քանակությամբ թասեր, ձիթածրագներ և ավելի քան 200 տարբեր ձևերի անոթներ (կճուճներ, գավաթներ, քրեղաններ): Խնցանոթների թվում մեծ տեղ են զբաղում կարասները, որոնք օգտագործվում էին գինի և հացահատիկ պահելու համար:

Կարմիր բլուրում գտնված խնցեղենը իր ձևով և նախշագարդումով բաժանվում է մի քանի խմբի: Առաջին խմբին են պատկանում կարմիր անոթքապատ, լավ փայլեցված անոթները: Խնցեղենի նրկրորդ՝ ոչ մեծ խումբն են կազմում գունազարդ անոթները: Երրորդ խումբը կազմում են սև փայլեցված անոթները: Այս խմբի նզակի նմուշներից է խոշոր չափի սև-փայլեցված անոթը: Այն ունի 50 սմ բարձրություն, որի ուսերին կան

ցլերի նրեր գլուխների քանդակներ:

Բացի խնցանոթներից, կարմիր բլուրի պեղումներից գտնվել են նաև կավե քանդակներ: Դրանց թվին են պատկանում 25-րդ պահեստային սրահում գտնված բազմազույն արձանիկները: Դրանք պատկերում են ձկնակերպ, մորուքավոր մարդկային ֆիգուրներ, որոնք առաջ մեկնած աջ ձեռքին պահում են հիզակներ կամ ճյուղեր: 28-րդ պահեստային սենյակի արձանները փոքր-ինչ կորված են: Նրանք ունեն կարիճի պոչ, դեմքերը ներկված են սպիտակ, աչքերը՝ կարմիր, մորուքը և մազերը՝ գորշ, իսկ գլխարկները՝ վառ կապույտ գույնով: Կարմիր բլուրի միջնաբերդի բակում գտնվել են ցլի և ձիու արձաններ:

17. Կարմիր բլուր, կացարաններից մեկը

Կարմիր բլուրի պեղումները ցույց են տալիս, որ այստեղ զարգացած է նեոլիտային քարի մշակումը: Ամրոցի պարիսպների և սենյակների հիմքերը շարվում էին ճեղքված բազալտից, որոնց զնտնախարհախնայների բարձրությունը հասնում էր 2 մ, իսկ առանձին դեպքերում՝ մինչև 4-5 մ: Քարե

շարվածքների վրա պատերը կառուցում էին հում աղյուսից, որոնք պատրաստվում էին հիմնականում ամռանը: Կավը դարմանի հետ խառնելուց հետո կաղապարներում լցնելով՝ ստանում էին անհրաժեշտ չափի (51,8x35x14 սմ, 51,8x51x14 սմ, 35x35x14 սմ) աղյուսներ: Հարկ է նշել, որ միայն միջնաբերդի կառուցման ընթացքում օգտագործվել են մի քանի միլիոն աղյուսներ, ինչը պահանջում էր զգալի չափով ժամանակ և աշխատուժ: Շինարարության ընթացքում, բացի հիմքից և գետնախարիսխներից, նրկորոդ հարկի տանիքի և առաջին հարկի հարթակների վրա տնդադրում էին հղկված բազալտե քիվեր: Քիվերը շարված էին լավ տաշված բազալտե խոշոր քարե ուղղանկյուն բլոկներով, իսկ հատուկ հարթակների վրա տնդադրված էին ոչ մեծ, նույն քարերից շարված աշտարակներ: Այս շինությունների արտաքին պատերը զարդարված էին բազմաթիվ խոշոր վահաններով, սաղավարտներով, կապարճներով:

Տարբեր քարատեսակներից պատրաստվում էին տաշտեր, կիսախողովակներ, տարբեր ձևի աղորիքներ, սանդեր ու սանդկոթեր, կոպիտ և լավ հղկված թասեր, սրոցաքարեր և այլն: Ներմուծված կամ տնդում պատրաստված քարե իրերի թվին կարելի է դասել կենդանիների գլուխները (նրախները բաց առյուծներ, գրիֆոններ, ձիեր), որոնք հայտնի են Թոփրաք քալնում, Կարմիր բլուրում և Ալթըն թեփնում: 1955 թ. Կարմիր բլուրում գտնվեցին ճարպաքարից պատրաստված նրկու շքատուփեր: Դրանցից մեկը գդալած և ելուստներով հարդարված, իսկ կափարիչին փորագրված են կենաց ծառի նրկու կողմերում կանգնած թևավոր ոգիների պատկերներ, որոնք ունեն թռչնի գլուխներ: Ծառի վրա պատկերված է արևի սկավառակը: Կափարիչի նյութի վրա պահպանվել է պատկած կենդանու պատկեր: Կարմիր բլուրում գտնված նրկորոդ քարե տուփն ունի ոչ բարձր գլանաձև անոթի տեսք: Նրա կողերը զարդարված են որսի տեսարաններով, ուր պատկերված են հեծյալ, կանգնած զինվոր, ծնկաչոք աղնդնավոր, այծ, առյուծ, թռչուն և նղջերու: Կափարիչի վրա կան նստած առյուծի, ցլի և նղջերվի պատկերներ:

Կարմիր բլուրում գտնվել են քարե բազմաթիվ կոնաձև և գլանաձև կնիքներ, որոնց վրա փորագրված են մարդկանց, թռչունների, առյուծներ-

րի, ձիերի, այծերի, աստղերի կամ կիսալուսինների առասպելական պատկերներ:

Թեյշեքահնիում տարածված արհեստներից էր փայտամշակումը: Ամբոցի և քաղաքի շենքերի կառուցողների ամենաաղժվարին խնդիրներից մեկն Արարատյան դաշտում ծածկի համար անհրաժեշտ փայտի հայթայթումն էր: Անտառանյութը, հավանաբար, բերվում էր Սադիզամիշի և Կաղզվանի անտառներից: Փայտի մնացորդները վկայում են, որ այստեղ օգտագործվել են սոճի, բարդի, կաղնի և հաճարենի: Ստացված զերաններով ծածկվում էին տանիքները, տախտակներից պատրաստվում էին պատուհաններ և դռներ: Փայտը լայնորեն օգտագործվում էր սայլերի, մարտակառքերի, գուլթանի, արորի և այլ գյուղատնտեսական գործիքների պատրաստման համար: Բացի ատաղձագործներից, կային նաև հյուսներ, որոնք զբաղվում էին կահույք և այլ իրեր պատրաստելով: Գտնվել են կահույքի մնացորդներ, որոնց մի մասը զարդարվել է ոսկրե ներդիրներով, գդալներ, շերեփներ, սափորներ: Պեղվել են բազմաթիվ մետաղե կացիներ, ուրագներ, դուրեր, սղոցներ, որոնք վկայում են զարգացած փայտամշակման մասին:

Արվեստի փայլուն նմուշներ են վահանները և սաղավարտները: Արգիշտի I-ի արձանագրությամբ բրոնզե վահանի (որը պատրաստված է եղել Էրևբունի քաղաքի համար) կենտրոնական կոնաձև ելուստի վրա նրեք շարքերով պատկերված են աշյուծների և ցլերի պատկերներ: Ստորին գոտում կա 28 աշյուծ, միջին գոտում՝ 20 ցուլ, իսկ վերին՝ նեղացող մասում՝ 8 աշյուծ: Ելուստի վերին հատվածը զարդարված է 38 ծաղկաթերթերից կազմված վարդյակով: Նույն Արգիշտի I-ի արձանագրությամբ բրոնզե սաղավարտի ճակատային մասը զարդարված է 11 կենաց ծառերի պատկերներով, որոնք տեղադրված են երկու շարքով: Ծառերում՝ ծառերի կողմերում, մեկը մեկ կանգնած են երկու տարբեր աստվածներ: Առաջինները պատկերված են եղջերավոր սաղավարտներով և թևերով զգեստներով: Ծառերի մոտ կանգնած մյուս աստվածները, ի տարբերություն նախորդների, ունեն մորուքներ և խոշոր թևեր: Բոլորի աջ ձեռքերը վեր են բարձրացված, իսկ ձախում փոքրիկ դույլեր կան: Ծառե-

րը շրջագծված են առյուծի գլուխներ ունեցող չորսական վիշապօձերի պատկերներով: Սաղավարտի քունքի և ծոծրակի մասերը զարդարված են մարտականքների և հեծյալների նրկչարք պատկերներով:

Թեյշնեբախնիի միջնաբերդից դուրս՝ դեպի հարավ և արևմուտք գտնվող շուրջ 150 հա տարածքով բնակատեղիի պեղումները իրականացրել են Վ. Սորոկինը, Կ. Հովհաննիսյանը և Ն. Մարտիրոսյանը: Այն կառուցված էր մեկ միասնական նախագծով, հստակ ընդգծված հրապարակով, փողոցներով և տարբեր թաղամասերով: Զաղաքը պաշտպանված էր հզոր, նրևք մետր հաստությամբ պարիսպներով և որմնահեցերով: Զաղաքի պեղված առանձին թաղամասերը վերականգնում են նրա ընդհանուր պատկերը:

Հատուկ նախագծով կառուցվել են քաղաքի կենտրոնական թաղամասի շինությունները: Այստեղ բացվել են նրևք փողոցներ: Դրանցից մեկը, որն ունի 5,57 մ լայնություն, սկիզբ առնելով միջնաբերդի առջև ընկած լայն հրապարակից, ձգվում է մոտ 200 մ դեպի արևմուտք՝ Իլդարունի (Հրագդան) գետի ուղղությամբ: Մյուս փողոցը կառուցված էր առաջինին զուգահեռ: Երրորդ փողոցը՝ 9,46 մ լայնությամբ, հատում էր նշված նրկու փողոցները:

1948-1950 թթ. պեղումների ընթացքում բացվեցին գլխավոր փողոցի նրկու կողմերում ընկած թաղամասերը՝ բաղկացած իրար հարող մի քանի շենքերից, սենյակներից և մեկ բակից: Այս կացարաններում չեն գտնվել սննդամթերքի պաշարներ և կենդանիներ պահելու համար առանձին շինություններ: Այստեղ բնակվել են զինվորներ, որոնք չեն ունեցել սեփական տնտեսություն և ապրել են պետության հատկացումներով:

1956 թ. գլխավոր փողոցի հարավային կողմում բացվեց մի մեծ շինություն, որն ուներ 400 մ² մակերեսով բնակելի և ընդարձակ տնտեսական կառույցներ: Բնակելի նրևք սենյակները կառուցված էին գլխավոր փողոցին զուգահեռ, նրանց կցված էին տնտեսական շինություններ և բակ: Տղնտնական սենյակներում բացվեցին խոշոր կարասներ, սիգարաձև անոթներ և բազմաթիվ թասեր: Մենյակի հատակին պեղվեցին հացահատիկի հորեր: Բացի պահեստային սենյակներից, շենքը ուներ գոմ, ուր կա-

րնլի էր պահել 15-18 խոշոր նղջերավոր անասուն: Ինչպես նրևում է, այս-
տեղ բնակվել է քաղաքի հարուստ բնակիչներից մեկը:

Հնտագա պեղումներից պարզվեց, որ այս հարուստ տնտեսություն
ունեցող տունը իր բնույթով միակը չէ: Նրանցից ոչ հեռու բացվեցին նրեք
առանձին շինություններ, որոնք իրենց առանձնահատկություններով
նման էին «հարուստ ուրարտացու» տանը՝ տարբերվելով միայն հատա-
կագծով և սենյակների քանակով: Այս շինություններում գտնվել են քարե
օջախներ, տանիքները պահող սյուների խարիսխներ, բազալտե խոշոր
աղորիքներ, տարբեր չափի կարասներ և խնցղեղն: Գտնվել են նաև շան,
խոյի, խոզի, այծի, ձիու ոսկորներ: Ընքերի հետնամասում հայտնաբեր-
վել են պահեստային շինություններ:

Այս ունևոր բնակիչների թաղամասից ոչ հեռու բացվեցին մի քանի
այլ շենքեր, որոնք իրենց նախագծով և շինարարական տեխնիկայով
խիստ տարբերվում էին վերոհիշյալ կառույցներից: Դրանց պատերը շար-
ված էին մանր գնտաքարերով: Այստեղ ապրել են չքավոր խավերը:

Հնտաքրքիր ճարտարապետական հուշարձաններ հայտնաբերվե-
ցին քաղաքի հարավարևմտյան թաղամասում, որը մյուսներից բաժան-
վում էր պարսպով և ոչ խորը ձորակով: Այստեղ նկատվել են վեց խոշոր շի-
նությունների հետքեր, որոնք խիստ տարբերվում էին քաղաքի մյուս շինու-
թյուններից: Այդ շինություններից պեղվել է միայն մեկ խոշոր շենք՝ 2000
մ² ընդհանուր տարածքով: Նրա արտաքին խուլ պատերը զարդարված
էին որմնահեցերով և անկյունային փոքր աշտարակներով: Հ. Մարտի-
րոսյանը նշել է, որ այս կառույցը, ինչպես և ամբողջ թաղամասը, պատ-
կանել է քաղաքի ռազմավարչական բարձր խափին:

Գրականություն: Пиотровский 1950; Пиотровский 1952; Пиотровский
1955; Оганесян 1955; Сорокин 1958; Пиотровский 1959; Мартиросян 1961;
Мартиросян 1964; Есаян 1969; Пиотровский 1970; Рувинштейн 1975; Salvini 1979

Նկարներ: 15, 16, 17, 31, 34

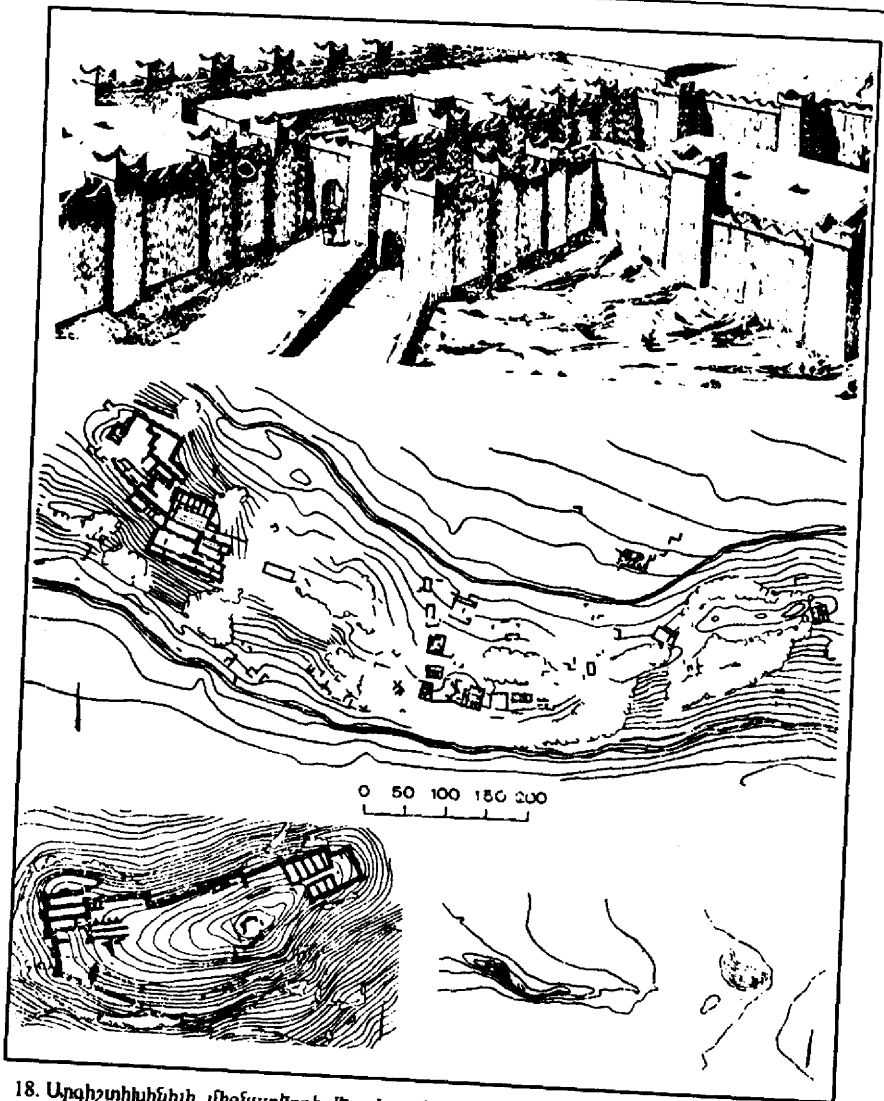
ԱՐԳԻՇՏԻՆԻՆԻԼԻ (ԱՐՄԱՎԻՐ)

Արգիշտիխինիլի ուսումնասիրության պատմությունը սերտորեն կապված է հնտագայում նրա տարածքում կառուցված Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաք Արմավիրի հետ: Մ. Խորենացին հաղորդում է Հայկի թոռան՝ Արամայիսի կողմից Արմավիրի կառուցման մասին. «Արամայիսը իր բնակչության համար տուն է շինում գետի ափին՝ մի բլրի վրա, և իր անունով կոչում է Արմավիր, իսկ գետը կոչում է Երասխ՝ իր թոռան՝ Երաստի անունով»:

Խորենացու մոտ պահպանված ավանդությունները Արմավիրի մասին հնտաքրքրություն են առաջացնում նվրոպական գիտնականների մոտ: Արդեն XIX դ. առաջին կեսին Արմավիրով հնտաքրքրվում են կերպորտները, Ժ. Սեն-Մարտենը, իսկ ավելի ուշ՝ Ա. Շանտրը: Արմավիրի ուսումնասիրության գործում մեծ դեր են խաղացել նաև Էջմիածնի վանական գիտնականները: Նրանց հետ է կապված այստեղ գտնված սևագիր արձանագրությունների հրատարակումը և Արգիշտիխինիլի հայտնագործումը: Այդ գործում հատկապես մեծ է Մ. Սմբատյանի դերը, հավաքելով սևագիր արձանագրությունները, հրատարակում էր դրանց պատճենները:

Այս նյութերը, ինչպես նաև Խորենացու հիշատակությունը Արմավիրում կառուցված հեթանոսական տաճարների և նրանց մեջ կանգնեցված հոյակապ արձանների մասին, հիմք ծառայեցին, որպեսզի Թիֆլիսում կայացած 5-րդ հնագիտական համագումարի համար նյութեր նախապատրաստելու նպատակով 1880 թ. հնտախուզական պեղումներ կատարվեն Արմավիրում: Արշավախումբը, Ա. Երիզյանի և Ա. Ուվարովի գլխավորությամբ, հնտագոտեց տարբեր ժամանակներին վերաբերող մի քանի դամբարաններ և մասնակի պեղումներ կատարեց բլրի գագաթին ու ստորոտին:

Արգիշտիխինիլի-Արմավիրի պեղումները վերակալեցին միայն 1962 թ.: Նոր Արմավիրում Հ. Մարտիրոսյանը սկսեց ուսումնասիրել Արգիշտիխինիլին, իսկ Արմավիրում Բ. Առաքելյանը հնտագոտում էր հին Արմավիրը: Հնտագայում արշավախումբը ղեկավարեց Գ. Տիրացյանը:

18. Արգիշտիխնիլի, միջնաբերդի վերակազմությունը (ա), ընդհանուր հատակագիծը (բ), միջնաբերդի հատակագիծը (գ), սիտուացիոն հատակագիծը (դ)

Ըստ Խորխոսյան տարեգրության և Վանի Սուրբ Մահակ եկեղեցու պատին պահպանված նրա կրկնօրինակի՝ Արգիշտի I-ը կառուցել է Արգիշտիխնիլին իր կառավարման 11-րդ տարում՝ Բ.ա. 776 թ., տվել է նրան իր անունը և Արաքսից ջրանցք է տարել քաղաքի համար: Քաղաքի հիմնադրման պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի Արամվիրից ոչ հեռու գտնված մի այլ արձանագրություն, որում Արգիշտի I-ը հաղորդում է, որ ինքը հզոր ամրոց է կառուցել, տվել է

նրան Արգիշտիխինիլի անունը, գևտից չորս ջրանցք է տարել և այգի է հիմնել: Ոչ պակաս մեծ աշխատանքներ են կատարվել ամրոցի և քաղաքի կառուցման համար:

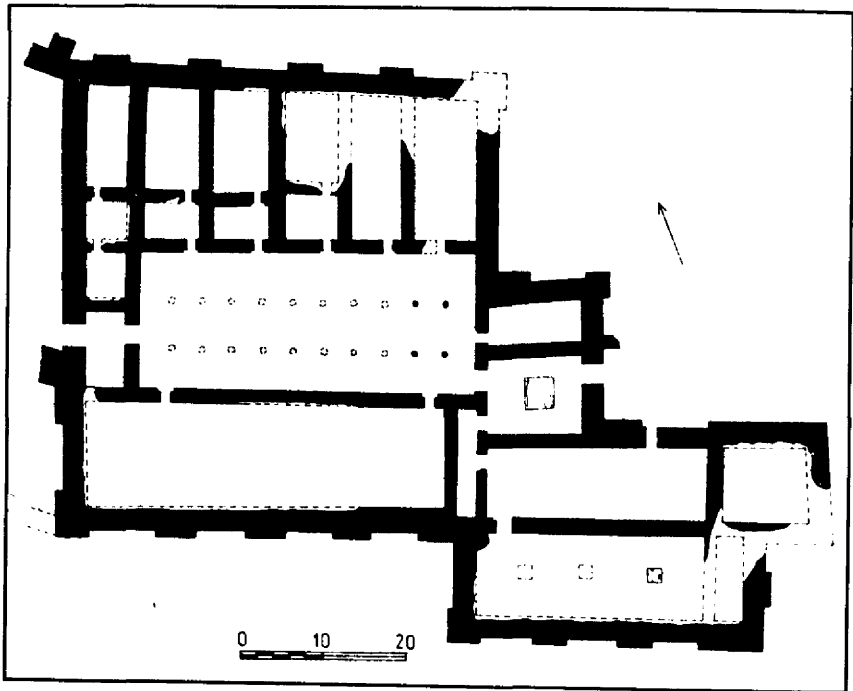
Սարդուրի II-ի, Ռուսա I-ի և Ռուսա III-ի օրոք շարունակվում են քաղաքի կառուցապատման աշխատանքները: Հատկապես հետաքրքիր են Սարդուրի II-ի արձանագրությունները, ուր նա հաղորդում է Մուսի տաճարի և «Լնալոյան դարպասների» կառուցման մասին: Նույն թագավորի այլ արձանագրություններում խոսվում է արքայական և տաճարային տնտեսությունների կազմակերպման, խաղողի և պտղատու ծառերի, այգիների հիմնման և այլ աշխատանքների մասին:

Արգիշտիխինիլի բնակչությունը կազմված էր տեղացի և նվաճված բազմաթիվ նրկրներից վերաբնակեցված մարդկանցից: Տնտեսական կյանքը աշխույժ զարգացել է քաղաքի ամբողջ գոյատևման ընթացքում:

Պեղումների ժամանակ ուսումնասիրվել է արևմտյան ամրոցը, որը գտնվում է արևելյանից 3400 մ հեռավորության վրա: Արևմտյան ամրոցը կառուցվել է «Դավթի բլրի» վրա՝ 52 մ բարձրանալով հարթավայրից: Ամրոցը 2 հա է: Այն ամրացված է քարե հիմնապատ ունեցող հում աղյուսաշար պարսպով: Պարսպի ուղիղ տարածքները ամրացված են որմնահեցերով և անկյունային աշտարակներով: Բլրի բնական թույլ պաշտպանված հատվածները ամրացվել են հյուսիսային կողմից նաշարք, իսկ հարավային կողմից նրկչարք պարիսպներով: Հիմնապատի բարձրությունը տեղ-տեղ հասնում էր 3-4 մ, իսկ լայնությունը տատանվում էր 2-5 մ միջև:

Քաղաքի հետ ամրոցը հաղորդակցվում էր նրեք դարպասների միջոցով, որոնցից նրկուսը կառուցված էին հյուսիսային, իսկ մեկը՝ արևմտյան ուղղություններում: Բոլոր դարպասները լավ պահպանված էին հզոր անկյունային աշտարակներով:

Արգիշտի I-ի օրոք ամրոցը զբաղեցնում էր 1 հա տարածք և պաշտպանված էր մեկ շարք պարիսպներով, իսկ Սարդուրի II-ի ժամանակ կառուցվում են մյուս պարսպապատերը:

19. Արմավիր, արևմտյան ամրոցի սյունազարդ դահլիճը

Արգիշտի I-ի կողմից Արևմտյան ամրոցում կառուցված ամենախոշոր շինությունը արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ պալատական շենքն էր՝ 3000 մ² տարածքով: Հանդիսավոր մուտքը կառուցված է արևմտյան արտաքին պարսպի մեջ և պաշտպանված է նրկու հզոր աշտարակներով, իսկ արևմտյանը տանում է դեպի ընդարձակ բակը: Պալատը վեր է խոյանում իրար միացող նրնք աստիճանաձև ժայռնուստների վրա և կազմված է 19 ընդարձակ, տարբեր նշանակության կացարաններից: Նրա հիմնական շինությունը մի ընդարձակ դահլիճ է, որի ծածկը կրում են քսան փայտե սյուներ: Սյուների բազալտե խարիսխների վրա պահպանվել են Արգիշտի I-ի սեպագիր արձանագրությունները՝ «Մալդի աստծո մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, այս տունը կառուցեց» բովանդակությամբ:

Դահլիճից դեպի հյուսիս կառուցվել էին բնակելի սենյակները, իսկ դեպի հարավ՝ ընդարձակ մառանները, ուր պահպանվել են 1000 և տարողության մոտ 200 կարասներ: Պալատի արևելյան հատվածում բացվել

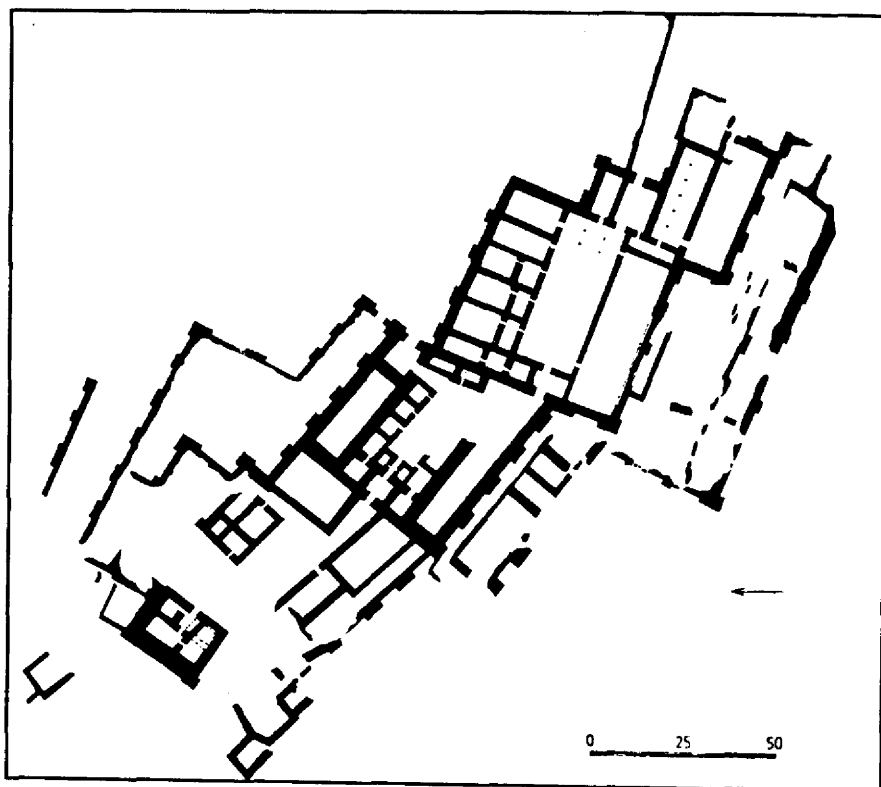
են ընդարձակ հանդիսավոր դահլիճներ և դրանց կից սենյակներ՝ նախատեսված հյուրընկալության համար: Պալատի այունագարդ դահլիճը հետագայում վեր է ածվել գինու մաքանի, ուր տեղադրվել են 35 խոշոր կարասներ:

Պալատից դուրս՝ բակի հյուսիսային մասում, կառուցվել են ընդարձակ շտեմարաններ, որոնց հատակը ծածկված է եղել այրված ցորենով: Այս շինությունների մեջ էր գտնվում բակը, որն ուներ 700 մ² տարածք և կապված էր ամրոցի հյուսիսային դարպասների հետ: Արևմտյան կողմում բակը միջնաբերդի արևմտյան հատվածից սահմանազատված էր հիմնական պատով, որի կենտրոնում պահպանվել է ընդարձակ մուտքը: Դիմացի հրապարակի պարագծով կառուցվել են երեք տաճարներ: Նրանցից երկուսը կազմված էին մեկ կամ երկու դահլիճներից՝ յուրաքանչյուրը 200 մ² մակերեսով: Պահպանվել են այունաշարի առանձին խարխսխները, իսկ պատերը ծածկված են եղել բազմագույն որմնանկարներով: Տաճարային համալիրի նրբորդ շինությունը 400 մ² մակերես ունեցող խոշոր շենք է, որի հզոր պատերի հիմնաշարերն ունեն 2,5 մ, իսկ պարիսպներին հարող հատվածում՝ 5 մ հաստություն: Խնամքով շարված դռան բացվածքները հարդարված են քարերով:

Բացի պալատական համալիրներից, արևմտյան ամրոցի մյուս հատվածներում բացվել են բազմաթիվ բնակելի, պահեստային ու տնտեսական շինություններ, որոնք իրենց կառուցողական տեխնիկայով և հորինվածքով բնորոշ են ուրարտական ճարտարապետությանը:

1973 թ. պեղումների ընթացքում առաջին անգամ հետազոտվեց ջրավազանը: Այն ուղղանկյուն շինություն է, որի պատերի հաստությունը 3,3 մ է և ունի ձազարի տեսք: Հիմքի չափերն են 5,5x3,2 մ, իսկ վերին մասում՝ 6,75x5 մ: Տարողությունն ավելի քան 80000 լ է: Կարելի է ենթադրել, որ այն կառուցվել է Սարդուրի II-ի օրոք:

Արևելյան ամրոցի պեղումներն աչքի են ընկնում ուրարտական և վաղ հայկական շինություններով: Արգիշտիխինիլի արևելյան ամրոցը մեծ չէ, ունի 2 հատարածք: Հատակագծում այն ուղանկյուն է՝ ամրացված ոչ մեծ աշտարակներով և կոնտրֆորսներով:

20. Արնավիր, արևմտյան ամրոցի հատակագիծը

Հնտաքրքիր կառույցներ են պնդվել նաև քաղաքի առանձին հատվածներում: Երկրորդ տնդամասում բացված տունը պատկանել է քարտաշ վարպետին: Այն կազմված է 6 պահպանված և մի քանի ավերված սենյակներից՝ 450 մ² ընդհանուր տարածքով: Պատերը շարված են խոշոր բազալտե քարերից, որոնք ներսի կողմից սվաղված են կավով: Պատերի վերին հատվածները շարված են հում աղյուսով: Դռան շեմքերը շարված են տուֆե սալերով: Գտնվել են բազալտե դռան կրունկներ: Սենյակների հատակները սվաղված են: Ընդարձակ բնակելի սենյակների շուրջ տնդադրված էին ավելի փոքր՝ տնտեսական նշանակության շինություններ: Հյուսիսարևելյան անկյունի կացարանում բացվել է գինու ընդարձակ մառան, ուր տնդադրված էին 8 մետ և 3 միջին չափի կարասներ, որոնց ընդհանուր տարողությունը հասնում էր 12-13 հազար լ: Հակառակ

անկյունում տնդադրված էր գունը, ուր կարող էր պահվել 30-40 գլուխ մանր նոջներավոր անասուն: Գոմի հատակը ծածկված էր քարե սալերով, որոնց վրա տնդադրված էին կնրի համար նախատեսված մի քանի քարե տաշտեր: Կենտրոնական սենյակներում գտնվել են խնցանոթներ, քարե տափակ տապականեր, բազալտե թասեր, տուֆե սալեր և քարտաշի նրկաթից պատրաստված կացիներ:

Նույն տնդամասում պնդված նրկրորդ տունը պատկանում է քաղաքի բարձր աստիճանավորներից մեկին՝ կնիքագործին կամ «կնիք պահողին», որի պաշտոնը վկայված է սնպագրերում: Ծննքի արտաքին խոշոր պատերը ամրացված են հենապատերով: Նրա ընդհանուր տարածքը կազմում է 614 մ²: Տան շքամուտքը գտնվում է հյուսիսարևմտյան անկյունում: Ծննքը ուղղանկյուն է՝ 77 մ² տարածք ունեցող կենտրոնական դահլիճով, որը մյուս սենյակների հետ կապվում է 6 դռներով: Դահլիճի կենտրոնում պահպանվել են նրկու քարե խարիսխներ: Դահլիճը ծառայել է որպես մեծ ընտանիքների հավաքատնդի:

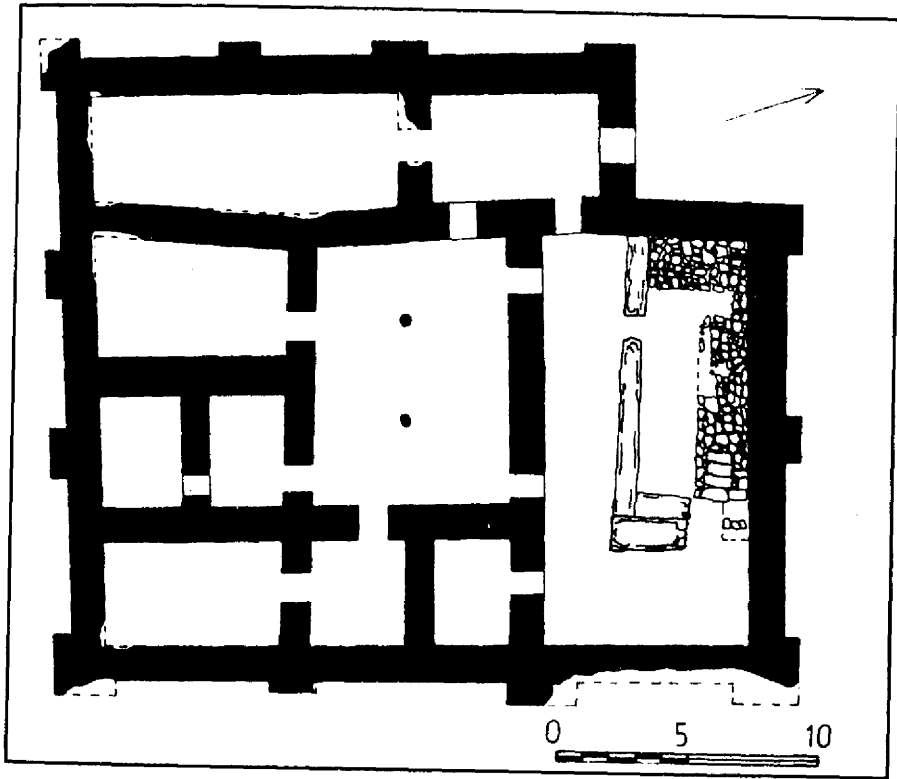
Դահլիճից հյուսիս պնդվել է մի ընդարձակ բնակելի սենյակ, որը չորս դուռ ուներ: Ընդարձակ սենյակի շուրջը խմբավորված էին 9 այլ սենյակներ՝ գյուղատնտեսական մթերքներ պահելու և տնտեսական այլ նպատակների համար: Սենյակներից մեկում գտնվեցին հացահատիկ պահելու 5 մեծ կարասներ, կավե տաշտ, թոնիր, ջրի անոթներ և օջախ: Բացի քարե և կավե տարբեր ձևերի անոթներից, այստեղ գտնվել է նորնգաքարե (օնիքս) կնիք, որի վրա պատկերված է մի նոջերու: Մեկ այլ կնիքի վրա փորագրված է ձիու գլուխ:

Ներկայացվող տունը պատկանում է քաղաքի ոչ շատ հարուստ մի բնակչի: Նա զբաղվում էր քարե իրեր պատրաստելով և դրանց փորագրությամբ: Այս տունն ուներ 250 մ² ընդհանուր մակերես և կազմված էր մի քանի սենյակներից: Դրանցից առաջինը, որը տնդադրված էր հարավարևմտյան անկյունում, ուներ օջախ և չորս պոչներով կոնաձև ծածկ: Այստեղ բացվեցին կավից պատրաստված բարձր նստարան-հարթակ և քարից պատրաստված մեծաքանակ իրեր, որոնք, ըստ նրկույթին, ուրարտական կոնաձև կնիքների և հմայիլների պատրաստուկ են հանդիսացել:

Քաղաքում պնդված տներից առավել հետաքրքիր է նրորոդ թաղամասում բազված քուրմ-բժշկի տունը: Այն կառուցված է մի բարձր հրաբխային կոնի գագաթին: Համալիրը զբաղեցնում է 400 մ² տարածք և ունի ուղղանկյուն հատակագիծ: Այն կազմված էր տարբեր նշանակություն ունեցող ինը սենյակներից, որոնք ունեին բնակելի, ծառայողական և պահեստային գործառույթ: Այս տունը քաղաքի գրավման ընթացքում հարյուրավոր այլ տների հետ հրդեհվել և թալանվել էր: Փլված տանիքի տակ գտնվեցին մի կնոջ, ինչպես նաև տարբեր կենդանիների կմախքներ, բազմաթիվ խնցանդթների բնկորներ: Դրանց մեջ ուշադրության են արժանի նրբազեղ անգոբապատված, փայլեցված 2-7 սմ-ոց անդթները (թասներ, կճուճներ, մեկկանթանի սափորներ, նրկկանթ գավաթներ): Բնականաբար, այս փոքրիկ անդթները խոհանոցային կամ սպասքի պարագաներ չեն: Դրանք օգտագործվել են տարբեր օժանելիքների, անուշահոտ յուղերի, բուժախոտների ոչ մեծ դեղաքանակների պատրաստման և պահպանման համար:

Այստեղ գտնված կենդանիների մնացորդները վկայում են, որ տանը պատրաստվել են տարբեր բուժիչ դեղամիջոցներ: Ս. Մեծլուսյանի բնորոշմամբ՝ գտնվել են մուֆլոնի, նիջերվի, աղվեսի, գայլի ձագի, նապաստակի, կուղբի, ոգնու և այլ կենդանիների առանձին օրգաններն ու մարմնի որոշակի մասերը, որոնք լայնորեն օգտագործվում են ժողովրդական բժշկության մեջ: Այսպես, կրիայի արյունը, գինու հետ խառնված վիճակում, օգնում է հազի, ականջացավի և խոցի բուժմանը: Հետաքրքիր բուժիչ հատկություն ունի ոգնին: Նրա այրված ասեղները բուժում են աչքերը, իսկ միան օգտագործվում է նրիկամների, օձի կծածի, հողերի բուժման ժամանակ:

Արգիշտիլիսինիլի պնդումների շնորհիվ գտնվեց հսկայական հնագիտական նյութ: Չարգացած մետաղագործության մասին են վկայում ոչ միայն նյութական մշակույթի առարկաները, այլ նաև դարբնի արհեստանոցը: Այն պնդվել է միջնաբերդի արևելյան մուտքի նրկու աշտարակների միջև գտնված աստիճանավանդակի տեղում: Այստեղ գտնվել է տուֆից տաշտ, որի հատակին կար անցք: Այն քարն խողովակով միանում էր

21. Արիսափր, “Կնիթակրի տան” հատակագիծը

Ժայռերի մեջ փորված խոր հորի հետ: Այս կառույցը, ըստ նրկույթին, ծառայել է հանքաքարի մանրացման, լվացման և հարստացման նպատակների համար: Կացարանի հատակին գտնվել են մետաղե խարամի մեծաքանակ կտորներ: Գտնվել է տուֆից պատրաստված մարդու ոճավորված արձան: Այն ունի խոշոր, կլոր աչքեր, նրկար, ուղիղ քիթ, ձվաձև բերան և քառակուսի մորուք: Կրծքին խաչված ձեռքերի տակ ոչ խորը գծիկներով պատկերված է մարդակերպ էակ, որն իր ձևով նմանվում է ժայռապատկերներում հանդիպող նմուսածիզներին: Այս պատկերները կրկնում են զոդիակի նշաններից Աղնդնավորին, որը հայ դիցաբանության մեջ նույնանում է նրկնային դարբնին: Արգիշտիխնիլի արևնյան ամրոցում բացվել է նրկրորդ դարբնոցը, ուր գտնվել են գնդան և մշակված նրկաթի խոշոր բեկորներ: Այս՝ հալոցներով և կաղապարներով արհեստանոցում, դարբնի վառարանի հնոցում վարպետները պատրաս-

տում էին տարբեր չափերի և ձևերի մուրճեր, հատիչներ, արցաններ, զենքեր ու զարդեր:

Հնտաքրքիր են ամրոցում գտնված, հյուսածո ճաղերից գործված և կաշվով պատված վահանի մնացորդները: Մովորաբար այսպիսի վահանների կենտրոնում ամրացվում էին կոնաձև սրածայր ումթոններ: Սպառազինության նմուշներից են թեփուկավոր գրահի թիթեղները, նիզակը, նրկար ակինակը, նշաձև և տերևաձև երկաթե նետալարքները:

Մետաղե իրերի վերջին խմբին են վերաբերում զարդերը: Այս խմբի մեջ աչքի են ընկնում տարբեր ձևերի շքասնդները, շիզդերը (Ֆիբուլաներ), որոնք հիմնականում ձուլված են և ունեն նեղ կամ ձգված աղեղների ձև: Ոչ մեծ թվով հանդիպում են կլոր լարից պատրաստված ականջօղեր: Ավելի շատ են ապարանջանները (հատկապես օձագլուխ): Գտնվել են միջին չափերի ճարմանդներ և կոճակներ:

Արգիշտիխինիլի պեղումներից հայտնաբերվել են մեծ թվով խեցանոթներ: Քաղաքի պեղումների ժամանակ բացվել է նաև բրուտի տունը, ուր գտնվել են բրուտի դազգահի երեք կավե անիվներ: Տան մոտ բացվել է տուֆից պատրաստված մարդու քանդակ: Խնցեղեն նյութերի մեջ աչքի են ընկնում կարասները, որոնք զարդարված են հյուսածո, նախնային, կամարաձև, ուղղանկյունաձև նախշերով և հարթ գոտիներով: Այս անոթները հիմնականում օգտագործվել են զինի և ձեթ պահելու համար: Հանդիպում են նաև կարասներ, որոնց մեջ պահվել է հացահատիկ: Մեծ թիվ են կազմում սիզարաձև անոթները, որոնք օգտագործվել են կորնկից և գարուց զարնջուր ստանալու ու պահելու համար: Արգիշտիխինիլում օգտագործվում էին կաթնամթերք պատրաստելու (մածուց, յուղ, պահիր) և պահելու համար նախատեսված տաշտեր, չաներ: Առանձին բազմաձևությամբ աչքի են ընկնում տարբեր երանգների կճուճները: Նրանք ունեն ուռուցիկ, գնդաձև, ձվաձև իրան, լայն վզեր: Կարմրավուն կճուճներից մեկի ուրը զարդարված է մարտակառքի գծապատկերով, մյուսները՝ ձիու, կենաց ծառերի պատկերներով: Որոշ անոթների վրա դաջված են առյուծների և այծերի պատկերներ: Մեծ խումբ են կազմում միակամթ սափորները: Նրանցից ամենախոշորներն ունեն մոտ 20 լ, ամենափոք-

րները՝ 15-20 գրամ տարողություն: Գտնվել են քրնդաններ, թասներ, սկահակներ, սկուտնդներ, ծորակներով սափորներ, գավաթներ և այլն: Դրանցից շատերի վրա կան վարպետների տարբեր նշաններ:

Արգիշտիխինիլում տարածված արհեստներից էր քարի մշակումը: Բացի շինարարական աշխատանքների համար օգտագործվող քարի հսկայական ծավալներից, որի համար պահանջվում էին քար կտրող և մշակող վարպետներ ու պատշարներ, այն օգտագործվում էր նաև բազմաթիվ այլ կարիքների համար: Բազալտից պատրաստվում էին տարբեր ձևերի և չափերի աղորիքներ, տրորիչներ, սանդեր ու սանդկոթներ, մուրճեր: Լայնորեն օգտագործվում էին նաև տուֆը և պեմզաքարը, որոնցից պատրաստվում էին ամենաբազմազան ձևերի տրորիչներ, կտրիչներ: Տուֆից պատրաստվում էին անասուններին կերակրելու համար նախատեսված տաշտեր, ձուլման կաղապարներ, բրուտի անիվներ: Աստվածների արձանները, ինչպես նաև սրբազան անկյուններում տնդադրված հենակները, նույնպես կերտում էին քարից: Հատկապես լայն տարածում ունեն կենցաղային իրերի արտադրանքը: Այս իրերի մեջ հանդիպում են ինչպես կոպիտ տնայնագործական, այնպես էլ բարձր վարպետությանը պատրաստված բարակ, գերազանց հղկված պատերով թասներ և սկահակներ: Հմուտ վարպետները արտադրում էին ամենաբազմազան ձևերի ուլունքներ և նուրբ փորագրություն ունեցող կնիքներ:

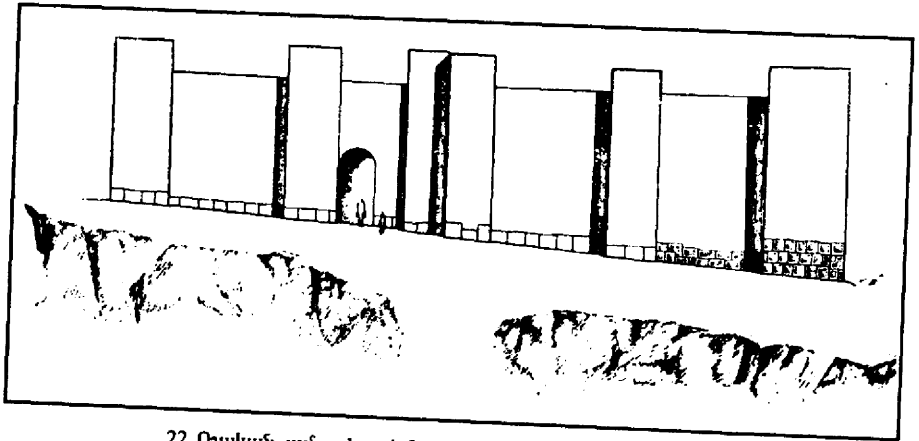
Արգիշտիխինիլի պեղումները բացահայտեցին քաղաքի անկման պատճառները և ժամանակը: Արգիշտիխինիլին, ինչպես և Թեյշեբահինին, ընկել է մարա-սկյութական հրոսակախամբերի հարվածների հետևանքով:

Գրականություն: Ղաֆադարյան 1984; Մարտիրոսյան, Թորոսյան 1986; Мартиросян 1967; Мартиросян 1974; Тирациян 1978б; Тирациян 1988

Նկարներ: 18, 19, 20, 21, 31, 34

ՕՇԱԿԱՆ

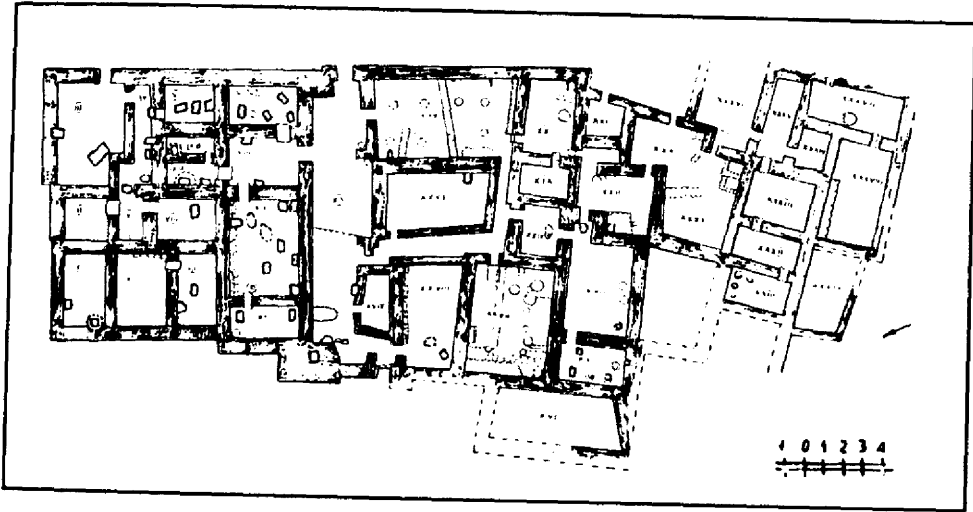
Օշականում պեղումներ են իրականացվել 1971-1983 թթ. Ս. Եսայանի և Ա. Քալանթարյանի, իսկ 1984-1991 թթ.՝ Ս. Եսայանի կողմից: Աշխատանքները տարվել են նրեր ուղղությամբ՝ Դիդի կոնդի մեծ բլրի գագաթին գտնվող ամրոցում, նույնանուն փոքր բլրի հյուսիսային լանջին գտնվող պալատական համալիրների տարածքում և դամբարանադաշտում: 2002 թ. պեղումները շարունակվեցին ամրոցում՝ Ա. Քալանթարյանի ղեկավարությամբ:

22. Օշական, ամրոցի արևմտյան պարսպի վերակազմությունը

Այստեղ XX դ. սկզբին պեղումներ է կատարել Խ. Դադյանը, իսկ 1920-ական թթ. հուշարձանով հետաքրքրվել է Թ. Թորամանյանը: Ամրոցն ունի հզոր արտաքին պարիսպներ, որոնց հաստությունը հասնում է 2,5-2,65 մ: Ի տարբերություն շատ հուշարձանների՝ նրա պարիսպները շարված են լավ տաշված տուֆե խոշոր քարերից, որոնք միաժամանակ հանդիսանում էին ներքին շինությունների պատերը: Արտաքուստ այդ պարիսպները ամրացված էին որմնահեցներով և ոչ մեծ անկյունային աշտարակներով: Պարիսպների արտաքին քարերի նզրները մշակված են ժապավենաձև, իսկ կենտրոնական հատվածները՝ ուռուցիկ հարդարումով: Ամրոցն ունի մի փոքր շնորհմով ուղղանկյուն հատակագիծ՝ հյուսիս-հարավ ուղղված անկյունագծով: Ընդհանուր մակերեսը կազմում է մոտ 0,23 հա: Բացվել են ամրոցի հյուսիսային, արևելյան և արևմտյան պարսպապատերը, արևելյան «բակի» հարավային հատվածը, կենտրո-

նական փորրիկ կացարանները, արևելյան պարսպապատին կից ուրարտական տաճարը: Արտաքինից պարսպապատներն ունեն նրճրական որմնահեցեր:

23. Օշական, պալատական համալիրների հատակագիծը

Ամրոցի ներքին հատակագիծը լուծված է հետաքրքիր ձևով. հզոր պատի շնորհիվ այն բաժանվում է արևելյան և արևմտյան թևերի: Արևելյան թևի հյուսիսային մասում տեղադրված էր մի ընդարձակ՝ մոտ 260 մ² տարածք ունեցող դահլիճ, որից պահպանվել էին պատերի հիմնաքարերը: Նրա հատակը կազմված էր հարթնցված հրաբխային խարամից: Այս դահլիճի հյուսիսային հատվածում՝ ոչ բարձր ժայռաբլրի վրա, պահպանվել է միջնադարյան մի մատուռ: Անմիջապես ժայռի մոտ բացվեց ոչ մեծ մի շինություն, որը կցված էր սրահի հարավարևմտյան պատին: Այդ շինությունը, որից նույնպես պահպանվել էին հիմնաքարերը, կազմված էր նրկու ոչ մեծ, իրար միացող սենյակներից: Արևելյան թևի հարավային հատվածը զբաղեցնում էր մի նրկհարկանի կառույց: Այս շինության առաջին հարկը տեղադրված էր արտաքին պարսպի ու ժայռերի միջև և գուրկ էր դռներից ու պատուհաններից: Նրա հարավարևելյան անկյունում կառուցվել էր 3-րդ սենյակը, որն ուներ 7,4 մ նրկարություն և 2,6 մ լայնություն: Սենյակից 13,5 մ դեպի արևելք բացվել է 7-րդ նույնանման սենյակը: Այս սենյակների միջև ընկած տարածքն անհա-

վասար է: 3-րդ և 7-րդ սենյակները, ըստ նրկույթին, ծառայել են իբրև պահեստներ: Այս շինությունների վրա կառուցվել է նրկրորդ հարկը, որն ունեցել է մոտ 140 մ² մակերես:

Ամրոցի արևմտյան հատվածում պնդվեց խոշոր մի հոր, որը, հավանաբար, ծառայել է որպես ջրավազան: Պաշտպանական կառույց լինելուց բացի, ամրոցն ունեցել է նաև պաշտամունքային նշանակություն: Բացվել է տաճարային շինության հիմնապատկերը: Այն հատակագծում քառակուսի է՝ ամրացված անկյունային աշտարակներով: Ծարված է լավ մշակված տուֆն քարաբեկորներից: Իր հատակագծով և հորինվածքի ծավալատարածական լուծումներով այն ուրարտական ճարտարապետության բացառիկ օրինակներից է:

Պնդումների ընթացքում գտնվել է սակավաթիվ խեցեղեն, որը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու որ ամրոցը պիտի հիմնադրված լիներ Բ.ա. VII դ.:

Օշականի պալատական համալիրում կատարված պնդումները բացահայտեցին նոր, մինչև այժմ անհայտ ուրարտական քաղաքացիական ճարտարապետության մոնումենտալ հուշարձաններ: Այս պալատական շինությունները, որոնք տեղադրված են փոքր բլրի հյուսիսային լանջերին, բաղկացած են հինգ համալիրներից, որոնցից 1-ինը, 2-րդը և 3-րդը տեղադրված են հյուսիս-հարավ առանցքով (փոքր-ինչ շեղված դեպի արևելք), իսկ 4-րդը և 5-րդը՝ դրանց ուղղահայաց: Առաջին համալիրը կազմված է 14 կացարաններից, իսկ նրկրորդը՝ 26: Դրանք միանում են միմյանց ընդարձակ բակով: Այս նրկու համալիրները, ինչպես ցույց են տալիս շերտագրական դիտարկումները, անկասկած կառուցվել են Բ.ա. VII դ. առաջին կեսին: Երկրորդ համալիրը, դատելով բակին նայող «հյուսիսային ճակատի» տեսքից, կառուցվել է առաջինից ավելի ուշ: Համալիրների պատերն ունեն 0,6-1 մ լայնություն, իսկ պահպանված ամենաբարձր հատվածները հասնում են 2,5 մ: Եթե առաջին համալիրը կառուցված է համեմատաբար հարթ տարածքում, ապա նրկրորդը, ձգվելով դեպի բլրի լանջերը, ունեցել է աստիճանաձև տեսք: Այս նրկու հսկայական կառույցներն ունեցել են ընդհանուր, բայց մասնակի թեքությանը տա-

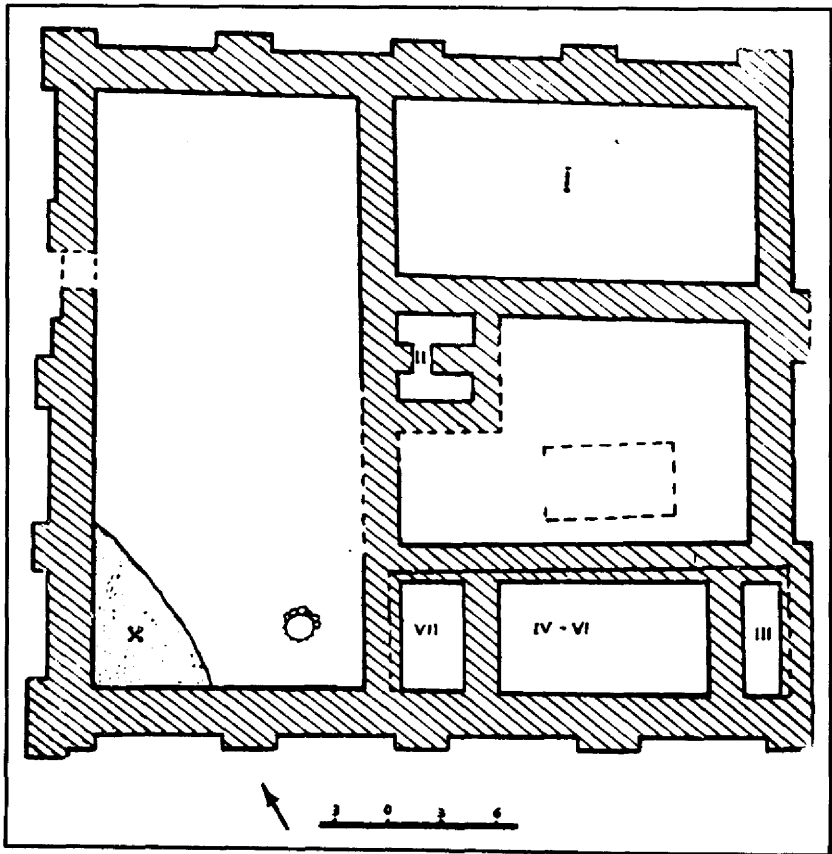
նիք: Փոքր թռիչք ունեցող սենյակները ծածկվել են հարթ գերանաձև ծածկով ու եղնագնով և սվաղվել են կավով, ինչի մասին են վկայում փայտածխի և եղնգնի մոխրի բազմաթիվ հետքերը: Խոշոր սրահների տանիքները կառուցված են կեղծ թաղով, որոնք լուսավորվում էին երդիկների և տանիքի տակ տեղադրված փոքր պատուհանների միջոցով: Ինչ վերաբերում է ներսի սենյակներին, ապա նրանք զուրկ էին բնական լույսից և լուսավորվում էին դրսից ընկնող լույսով կամ ճրագներով:

Յուրահատուկ կերպով էր լուծվում դռան բացվածքների խնդիրը: Առաջին համալիրում դռանց ամբողջ լայնությամբ դրված էին 1-2 խոշոր տուֆե սալեր, որոնց առջև նրբեման առկա էին նույն քարերից աստիճաններ: Երկրորդ համալիրի դռան բացվածքի տարածքը շարված էր մանր քարերով և սվաղված կավով: Երկու համալիրներում էլ գտնվել են դռան բազմաթիվ կրունկներ, որոնք վկայում են, որ դռները ամրացվել են շարժական առանցքներին:

Խոշոր դահլիճների պատերի տակ հանդիպում են քարից շարված նստարան-մաստաբաներ: Այս համալիրների պեղումներից բացված կացարաններից հատկապես հետաքրքիր են խոշոր սրահները, որոնք միաժամանակ սրբարաններ են հանդիսացել: Առաջին համալիրում ամենախոշոր դահլիճի պատերի պահպանված բարձրությունը հասնում է 1 մ: Երկու դռներով այն միանում է 9-րդ և 13-րդ սենյակներին: Այս ընդարձակ սրահի տարածքը կազմում էր մոտ 80 մ², ինչը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ այն ծառայել է հանդիսավոր հավաքների և ծիսական արարողությունների համար: Այդ մասին է վկայում նաև 10 մ նստարանը, որը կառուցվել է հյուսիսային պատի տակ, մանր քարերից և սվաղվել է կավով: 25-րդ կացարանը ամենախոշոր սրահն է, որի տարածքը 150 մ² է (15,5x9,5 մ): Այն չորս դռներով կապված է նրնք այլ սենյակների և բակի հետ: Գտնված քարե խարիսխները վկայում են, որ այն ունեցել է 8 սյուն և եղել է սյունազարդ դահլիճ: Այստեղ բացվել է օջախ և գոհասեղան: Ութսյունանոց դահլիճ է եղել նաև 27-րդ շինությունը, որի տարածքը 100 մ² է: Նրա կենտրոնում, արևելք-արևմուտք առանցքով, բացվեցին երկու շարքով տեղադրված տուֆե ութ խարիսխներ: Այս սրահի հատակում

պնդվեցին չորս հոր, որոնք ծածկված էին տուֆն սալերով: Դրանք բոլորն էլ լցված էին մոխրով և խոշոր ու մանր ևնջերավոր անասունների ոսկորներով և խնցանոթների բեկորներով: Հասակին գտնվեցին ֆալոսներ ու քարե կուռքեր: Տարվորություն է ստեղծվում, որ այս սրահը հիշյալ համալիրների սրբարանն է եղել, ուր օջախի առջև գոհաբերություններ են կատարվել, իսկ կենդանիների ոսկորները և մոխիրը չի թափվել, այլ լցվել է հորերի մեջ:

Երրորդ համալիրի պնդումները սկսվեցին նրկրորդ համալիրից մոտ 200 մ դեպի արևելք ընկած տեղամասում: Այստեղ բազմվեցին նրկու կիսազնտնափոր, ընդարձակ սրահներ՝ 165 մ² ընդհանուր տարածքով:

24. Օջական, ամրոցի հատակագիծը

Առաջին սրահը (41-րդ կացարան) իրենից ներկայացնում է արևելքից արևմուտք ուղղված մի ընդարձակ դահլիճ՝ 95 մ² տարածությամբ: Մուտքը տնդադրված է արևմտյան պատի հարավային մասում և օժտրված է դեպի վեր տանող եռաստիճան սանդուղքով: Մուտքի արտաքին կողմից՝ աստիճանների դիմաց, բացվեց մի փոքրիկ հարթակ՝ մոտ 3 մ² մակերեսով: Երկրորդ սրահը (42-րդ կացարան) առաջինին կից է և ունի 75 մ² տարածություն: Երկու կացարանները իրար են միանում ընդարձակ դռնով (բացվածքը 1,5 մ է): Այս կացարանի նրկրորդ մուտքի հետքերը նկատվում էին նրա արևելյան մասում, որը տանում էր դեպի չպեղված նրորդ կացարանը: Այս կացարանի սալապատ հատակը ծածկված էր ածխի և մոխրի հաստ շերտով, ինչը վկայում է հրդեհի և ընկած տանիքի մասին: Այս սրահի արևելյան մասում բացվեցին չորս գլանաձև վերգեկնայա օջախներ, որոնց բարձրությունը և տրամագիծը հասնում էր 45-50 սմ: Նման օջախներ հայտնի են Կարմիր բլուրի բակում կառուցված ժամանակավոր տներում:

Չորրորդ համալիրը ընկած է 2-րդ և 3-րդ համալիրների միջև, ուր պեղվել են յոթ խոշոր կացարաններ (43-46 և 49-51): Այս կացարաններից 43-46-րդը ուղղված են արևելքից արևմուտք և իրար են միանում դռներով: 49-51-րդ կացարանները սրանց կից են հյուսիսային կողմից և իրենց հերթին միանում են մեկը մյուսին: Այս համալիրի պեղված տարածքը կազմում է մոտ 400 մ²: Բոլոր կացարանների պատերը, որոնց բարձրությունը հասնում է մինչև 2 մ, շարված են տուֆե խոշոր քարերով և ներսից սվաղված են կավով: Դռան բացվածքների շեմերը (լայնությունը 1,1-1,4 մ) շարված են խոշոր, կոպիտ տաշված քարերով և սալերով, որոնց մի քանիսի վրա գտնվել են դռան տուֆե կրունկներ, իսկ մի քանիսի առջև կան տուֆե աստիճաններ: 43-րդ կացարանի հյուսիսարևելյան անկյունում բացվեց 1,1 մ խորությամբ և 1մ տրամագծով կլոր հոր, ուր գտնվեցին ջարդված օջախների բեկորների՝ փայտածխի, մոխրի և խոշոր ու մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորների ուղեկցությամբ: Նույն կացարանի հարավարևմտյան անկյունում բացվեց ցածր եզրերով, 63 սմ տրամագիծ ունեցող կլոր օջախ, որի ներսը լի էր փայտածխով և մոխրով: Նման

կոտրված օջախ գտնվել է նաև 44-րդ կացարանում:

Պնդումների ընթացքում փորձ արվեց միացնելու երկրորդ և չորրորդ համալիրները, և այդ նպատակով մաքրվեց նրանց միջև ընկած տարածքը: Այստեղ բացվեց մի ընդարձակ (մոտ 400 մ²) հարթակ:

Հինգերորդ համալիրն ունի 400 մ² մակերես, կազմված է մի քանի կացարաններից (47, 52-62-րդ սենյակներ): Այս համալիրը կից է 1-ին և 2-րդ համալիրների արևելյան հատվածին: Համալիրի պատերը համեմատաբար վատ են պահպանվել, նրանց բարձրությունը տատանվում է 0,4-0,9 մ, իսկ լայնությունը 1,1 մ: Բոլոր կացարանները միացված են դռներով, որոնց բացվածքը 1,1-1,2 մ է կազմում: Դռան շեմերը շարված են խոշոր անմշակ քարերով: Որոշ մուտքերի առջև կան տուֆե սալերից պատրաստված աստիճաններ: Բոլոր կացարանների հատակների առանձին հատվածներում երևում են բնական ժայռեր, որոնց անհարթությունները ծածկված են քարերի և տոփանված հողի շերտով: Հատակների մեծ մասի վրա նկատվում են այրված տանիքի հետքեր՝ փայտածխի, մոխրի և եղեգնի մնացորդների ձևով: Այս կացարանների մեծ մասի ծածկը հարթ է եղել:

Պնդումների ընթացքում գտնվել է հնագիտական հսկայական նյութ, որը հիմնականում կազմված է խեցանոթների բեկորներից: Գտնվել են նաև մետաղե և քարե իրեր:

Գրականություն: Есаян, Калантарян 1976; Есаян 1981; Есаян 1985; Есаян, Калантарян 1988; Калантарян и др. 2003

Նկարներ: 22, 23, 24

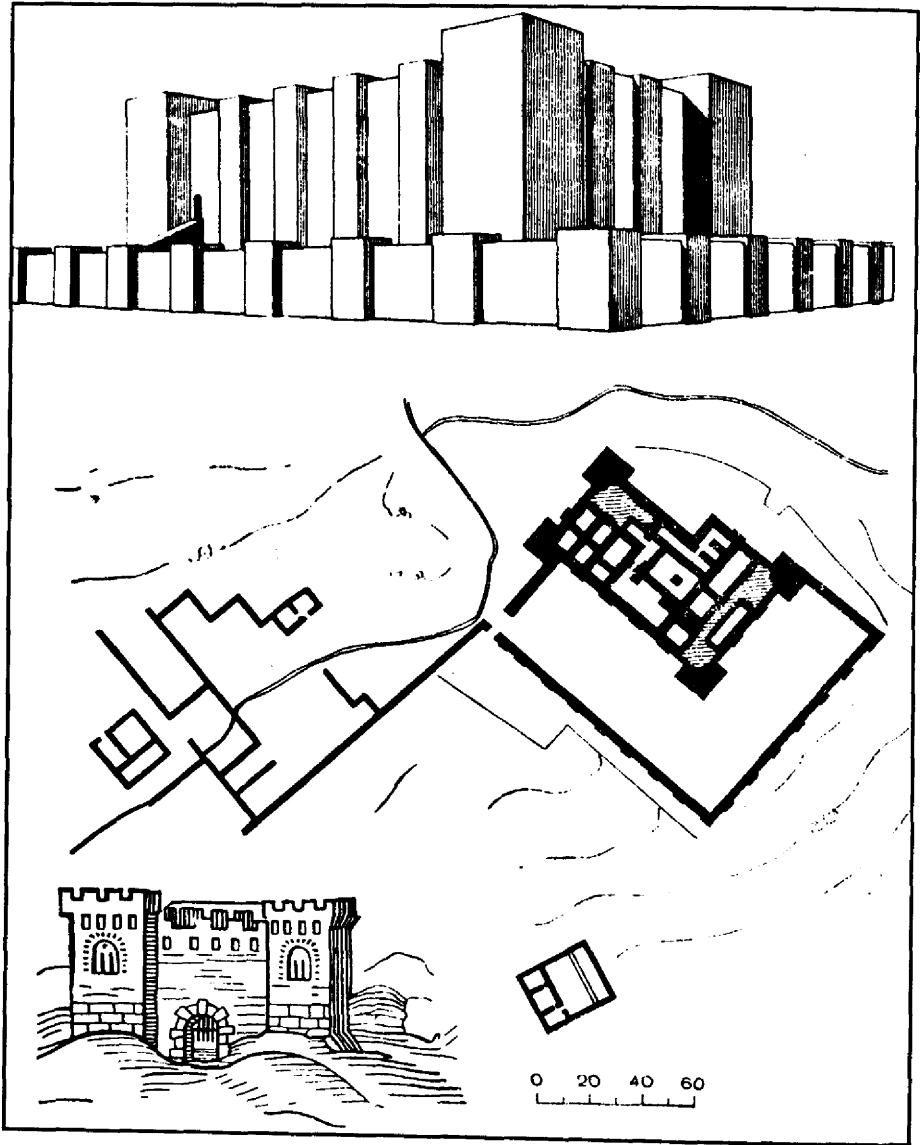
Լուսանկարներ: 31-32

ԱՐԱԳԱԾ

Արագած ամրոցը տնդադրված է Էջմիածին քաղաքից ոչ շատ հեռու գտնվող Արագած գյուղի հարավային ծայրամասում: Ամրոցի միջնաբերդը՝ շուրջ 1500 մ² տարածքով, գտնվում է 15 մ բարձրությամբ ժայռոտ ոչ մեծ բլրի վրա: Այն հատակագծում ուղղանկյուն, չորս անկյունային աշտարակներից և որմնահեկներից բաղկացած շինություն է: Ամրոցի կառուցման համար բազալտե ելուստավոր ժայռաբեկորները կտրտվել և հավասարեցվել են՝ ստեղծելով աստիճանաձև հարթակներ, իսկ բեկուտված ժայռաբեկորներն օգտագործվել են պատեր կառուցելու համար: Հստակ ընդգծվող հարթեցված ժայռերի մնացորդները յուրօրինակ հիմք են հանդիսացել միջնաբերդը և նրանում ընդգրկված շինությունները կառուցելու համար: Բլրի թեք հատվածում, ժայռը հարթեցնելուց բացի, փորվել են աստիճանատիպ իջվածքներ, որոնք ապահովել են պատերը սողանքի ենթարկվելուց: Միջնաբերդի պատերը շարված են տարբեր մեծության, կոպիտ մշակված քարաբեկորներով: Ուղղազիծ շարվածքը պայմանավորել է միջնաբերդի հատակագծի ուղղանկյուն ձևը:

Արտաքին ամրոցի և միջնաբերդի պարիսպներն օժտված են որմնահեկներով, որոնք նույնպես տնդադրվել են ճեղքված, հարթեցված ժայռահարթակների վրա: Խաղալով ամրապատի դեր՝ վերջիններս ապահովում են հզոր պարիսպները փլուզումից: Այս փաստը ակնառու է հատկապես միջնաբերդի արևմտյան թևում: Միջնաբերդի պատերը շարված են երկկողմանի քարե շարվածքով, որի միջուկը կազմված է մանր քարերով լցված կավի շաղախից: Սրա վրայից բարձրացել է աղյուսե շարը, որը բնորոշ է ուրարտական շինարարական տեխնիկային:

Արագածի ամրոցը հատակագծում ուղղանկյուն է՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշումով: Դիտարկումները ցույց տվեցին, որ առաջին՝ արտաքին պարսպապատը հյուսիսից հարավ ձգվում է 114 մ, իսկ արևելքից արևմուտք՝ 82 մ: Այսպիսով, նախնական տարածքը կազմում է շուրջ 0,93 հա: Նշված պարսպապատի հարավային հատվածում հստակ ընդգծվում են 3 մ երկարությամբ, 0,85 մ լայնությամբ, իրարից 6,4 մ հեռավորությամբ տնդադրված երկու որմնահեկները:

25. Արագած, միջնաբերդի ընդհանուր տեսքը (վերակազմություն) (ա), միջնաբերդի հատակագիծը (բ), հին վերակազմությունը (գ)

Երկրորդ պարսպապատը նույնպես պահպանվել է մասամբ և ունի նույն կառուցողական հատկանիշները, որոնք բնորոշ են առաջինին: Պարսպապատների միջև հեռավորությունը 12 մ է: Այստեղ պահպանվել են առանձին շինությունների մնացորդներ, ինչպես նաև ազատ տարածություններ, որոնք բակի դեր են խաղացել: Պարսպապատերը, որպես կա-

նոն, ունեն 2,6 մ հաստություն և համապատասխանում են ուրարտական ստանդարտին:

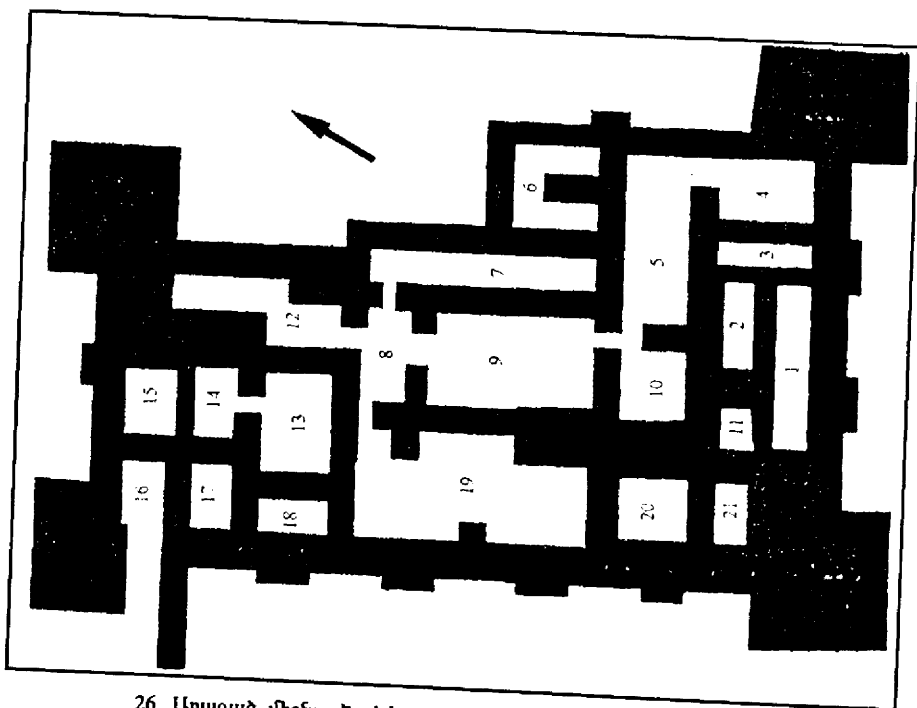
Հաջորդ պարիսպը անմիջականորեն օղակում է միջնաբերդը, ուր ավելաց և ուսումնասիրվեց 21 կացարան, որոնք իրենց բնույթով նկուղներ են և պահեստ-մթերանոցներ: Միջնաբերդի նրկորդ հարկը չի պահպանվել: Բուն միջնաբերդը, ամրոցի նման, կրկնում է տեղանքի գծագրությունը: Այս ուղղանկյուն, հյուսիսից հարավ ձգվող շինությունն ամրացվել և պաշտպանվել է անկյունային չորս հզոր աշտարակներով:

Միջնաբերդի արևմտյան պարսպապատը 48 մ երկարությամբ ձրգվում է հյուսիսարևմտյան անկյունային աշտարակից դեպի հարավարևմտյանը: 4,2 մ հաստությամբ այս հզոր պարսպապատը (պահպանված բարձրությունը՝ մինչև 3 մ) ամրացված է 4 որմնահեցերով: Վերջիններիս երկարությունը 3-4 մ է, որոնք առաջ են գալիս 1 մ և իրարից հեռու են 4-5 մ: Միջնաբերդի հարավային պարսպապատը՝ 26,5 մ երկարությամբ ընկած է արևմտյան և արևելյան անկյունային աշտարակների միջև: Այն իր 4 մ հաստությամբ կրկնում է վերոհիշյալ արևմտյան պարսպապատի շինարարական կառուցվածքը: Մեկ մետր առաջ նկող նրկու հզոր, 4 մ երկարությամբ որմնահեցերն ամրացնում են պարսպապատը: Որմնահեցերի միջև հեռավորությունը 6,5 մ է: Միջնաբերդի հյուսիսային պարսպապատը համեմատաբար փոքր է. 13 մ երկարությամբ և 3,5 մ հաստությամբ այս պարսպապատը ձգվում է հյուսիսարևմտյան և հարավարևելյան աշտարակների միջև: Ի տարբերություն վերոհիշյալ պարսպապատների՝ հյուսիսայինն ամրացված է երեքմետրանոց մեկ որմնահեցով, որը տեղադրված է պարսպապատի կենտրոնում՝ աշտարակներից հեռանալով 5 մ:

Միջնաբերդի արևելյան պարսպապատն ունի ավելի բարձր կառուցվածք: Տեղանքի գծագրությանը համապատասխան՝ այն բաժանված է երեք մասերի՝ 50 մ ընդհանուր երկարությամբ: Պարսպապատի առաջին հատվածը՝ 21 մ, ամրացված է 4 մ երկարությամբ որմնահեցերով: Այստեղից հայտնաբերվեց նրկթև «սկյութական» տիպի նետասլաք: Երկրորդ հատվածի երկարությունը 10,5 մ է, իսկ երրորդինը՝ 18,5 մ: Վերջին նրկու հատվածները զուրկ են որմնահեցերից, ինչը պայմանավորված է

տնդանքի առանձնահատկություններով:

Արագածի պաշտպանական համակարգի կարևորագույն շինություններից է մուտքը, որն ունի բավականին յուրօրինակ կառուցվածք: Տեղադրված լինելով ամրոցի հյուսիսարևմտյան հատվածում՝ այն ապահովում է միջնաբերդի անվտանգությունը: Ինքնատիպ այս շինությունը բաղկացած է երկու հատվածից: Առաջինը 16 մ երկարությամբ, 3 մ լայնքով, դնալի միջնաբերդի պարսպապատը ձգվող թերության վրա տեղադրված միջանցք է, որն ավարտվում է հյուսիսարևմտյան աշտարակի հատվածում: Հենց այստեղ էլ բացվում է «դարպասի» տարածքը, որով ամբողջաբնում է այս ինքնատիպ համակարգը:

26. Արագած, միջնաբերդի կացարանների տեղադրության սխեման

Արագածի միջնաբերդի պաշտպանական կառույցների մեջ հատկապես առանձնանում են անկյունային չորս աշտարակները: Դրանք շարված են զանգվածով, կիսակուստատաշ քարաբեկորներից և տեղադրված են տարբեր հարթությունների վրա: Վերջիններս շարված են բլրի ժայռոտ ելուստների վրա: Աշտարակների պահպանված բարձրությունը

տնդ-տնդ հասնում է 2,5 մ: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ այդ աշտարակների սկզբնական բարձրությունը պետք է հասներ 10 մ-ի:

Աշտարակներից նրեքը հատակագծում ուղղանկյուն են, իսկ մեկը՝ հյուսիսարևելյանը՝ քառակուսի: Դրանք միջնաբերդի պարսպապատերին համապատասխանաբար կից կառուցված շինություններ են: Հարավարևմտյան աշտարակը նրկայնական առանցքով ուղղված է հյուսիսից հարավ: Այն հատակագծում ուղղանկյուն, 10x9 մ չափերով, պարսպապատերից 4 մ առաջ եկող, 1,8 մ պահպանված բարձրությամբ շինություն է: Հարավարևելյան աշտարակը պարսպապատերից հեռանում է 4 մ: Այն ունի արևմուտքից արևելք կողմնորոշում, հատակագծում ուղղանկյուն է՝ 10x7 մ չափերով և 2,2 մ պահպանված բարձրությամբ: Վերջին՝ հյուսիսարևելյան աշտարակը հատակագծում քառակուսի է՝ 100 մ²: Հնտաբրքի է, որ հյուսիսային կողմով այն միջնաբերդի պարսպապատից հեռանում է 4 մ, իսկ արևելյան թռիչքը 5,5 մ է: Ներկայացված աշտարակի պահպանված բարձրությունը 1,3 մ է:

Միջնաբերդի կառուցողական հատկանիշների և տնդանքի ծավալատարածական առանձնահատկությունից ելնելով՝ կացարանները բաժանվում են միմյանց հաղորդակից նրեք համալիրների միջև: Միջնաբերդի առաջին համալիրը ներկայացված է վեց շինություններով (N 1, 2, 3, 4, 11, 21), որոնք ընկած են միջնաբերդի հարավարևմտյան հատվածում: Երկրորդ համալիրը պնդված է 1-3-րդ համալիրների միջև՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշումով, և ներկայացված է 8 շինություններով (N 5, 6, 7, 8, 9, 10, 19, 20): Երկրորդ համալիրը տնդադրված է հյուսիսային հատվածում և ներկայացված է N 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 կացարաններով:

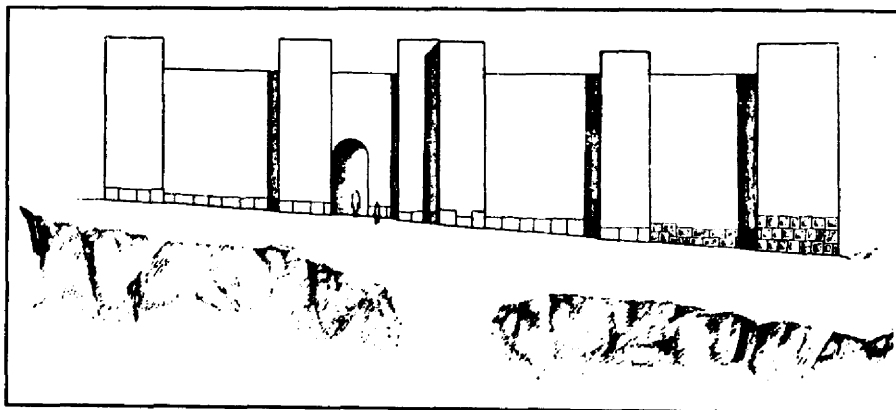
Պնդումներից գտնվել են մետաղե և քարե առարկաներ, խնցեղեն:

Գրականություն: Ավետիսյան 1996; Ավետիսյան 2001; Ավետիսյան 2002; Ավետիսյան, Ավետիսյան 2006; Оганесян 1958

Նկարներ: 25, 26

ՕՇԱԿԱՆ

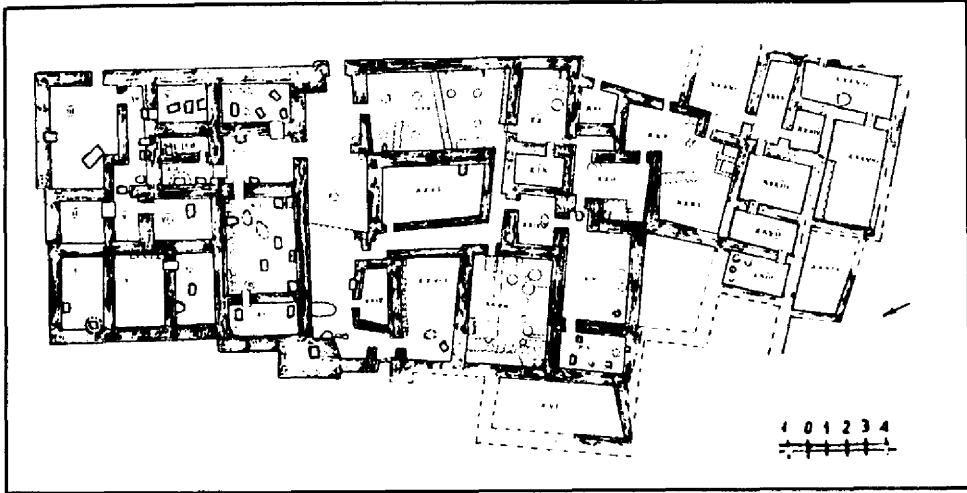
Օշականում պեղումներ են իրականացվել 1971-1983 թթ.՝ Ս. Եսայանի և Ա. Քալանթարյանի, իսկ 1984-1991 թթ.՝ Ս. Եսայանի կողմից: Աշխատանքները տարվել են նրեք ուղղությամբ՝ Դիդի կոնդի մեծ բլրի գագաթին գտնվող ամրոցում, նույնանուն փոքր բլրի հյուսիսային լանջին գտնվող պալատական համալիրների տարածքում և դամբարանադաշտում: 2002 թ. պեղումները շարունակվեցին ամրոցում՝ Ա. Քալանթարյանի ղեկավարությամբ:

22. Օշական, ամրոցի արևմտյան պարսպի վերակազմությունը

Այստեղ XX դ. սկզբին պեղումներ է կատարել Խ. Դադյանը, իսկ 1920-ական թթ. հուշարձանով հետաքրքրվել է Թ. Թորամանյանը: Ամրոցն ունի հզոր արտաքին պարիսպներ, որոնց հաստությունը հասնում է 2,5-2,65 մ: Ի տարբերություն շատ հուշարձանների՝ նրա պարիսպները շարված են լավ տաշված տուֆե խոշոր քարերից, որոնք միաժամանակ հանդիսանում էին ներքին շինությունների պատերը: Արտաքուստ այդ պարիսպները ամրացված էին որմնահեցերով և ոչ մեծ անկյունային աշտարակներով: Պարիսպների արտաքին քարերի եզրերը մշակված են ժապավենաձև, իսկ կենտրոնական հատվածները՝ ուռուցիկ հարդարումով: Ամրոցն ունի մի փոքր շնորհմով ուղղանկյուն հատակագիծ՝ հյուսիս-հարավ ուղղված անկյունագծով: Ընդհանուր մակերեսը կազմում է մոտ 0,23 հա: Բացվել են ամրոցի հյուսիսային, արևելյան և արևմտյան պարսպապատերը, արևելյան «բակի» հարավային հատվածը, կենտրո-

նական փոքրիկ կացարանները, արևելյան պարսպապատին կից ուրարտական տաճարը: Արտաքինից պարսպապատներն ունեն ներքական որմնահեցեր:

23. Օշական, պալատական համալիրների հատակագիծը

Ամրոցի ներքին հատակագիծը լուծված է հետաքրքիր ձևով. հզոր պատի շնորհիվ այն բաժանվում է արևելյան և արևմտյան թևերի: Արևմտյան թևի հյուսիսային մասում տեղադրված էր մի ընդարձակ՝ մոտ 260 մ² տարածք ունեցող դահլիճ, որից պահպանվել էին պատերի հիմնաքարերը: Նրա հատակը կազմված էր հարթեցված հրաբխային խարամից: Այս դահլիճի հյուսիսային հատվածում՝ ոչ բարձր ժայռաբլրի վրա, պահպանվել է միջնադարյան մի մատուռ: Անմիջապես ժայռի մոտ բացվեց ոչ մեծ մի շինություն, որը կցված էր սրահի հարավարևմտյան պատին: Այդ շինությունը, որից նույնպես պահպանվել էին հիմնաքարերը, կազմված էր նրկու ոչ մեծ, իրար միացող սենյակներից: Արևելյան թևի հարավային հատվածը զբաղեցնում էր մի նրկհարկանի կառույց: Այս շինության առաջին հարկը տեղադրված էր արտաքին պարսպի ու ժայռերի միջև և զուրկ էր դռներից ու պատուհաններից: Նրա հարավարևմտյան անկյունում կառուցվել էր 3-րդ սենյակը, որն ուներ 7,4 մ նրկարություն և 2,6 մ լայնություն: Սենյակից 13,5 մ դեպի արևելք բացվել է 7-րդ նույնանման սենյակը: Այս սենյակների միջև ընկած տարածքն անհա-

վասար է: 3-րդ և 7-րդ սենյակները, ըստ նրկույթին, ծառայել են իբրև պահեստներ: Այս շինությունների վրա կառուցվել է նրկրորդ հարկը, որն ունեցել է մոտ 140 մ² մակերես:

Ամրոցի արևմտյան հատվածում պեղվեց խոշոր մի հոր, որը, հավանաբար, ծառայել է որպես ջրավազան: Պաշտպանական կառույց լինելուց բացի, ամրոցն ունեցել է նաև պաշտամունքային նշանակություն: Բացվել է տաճարային շինության հիմնապատկերը: Այն հատակագծում քառակուսի է՝ ամրացված անկյունային աշտարակներով: Ծարված է լավ մշակված տուֆե քարաբեկորներից: Իր հատակագծով և հորինվածքի ծավալատարածական լուծումներով այն ուրարտական ճարտարապետության բացառիկ օրինակներից է:

Պեղումների ընթացքում գտնվել է սակավաթիվ խեցեղեն, որը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու որ ամրոցը պիտի հիմնադրված լիներ Բ.ա. VII դ.:

Օշականի պալատական համալիրում կատարված պեղումները բացահայտեցին նոր, մինչև այժմ անհայտ ուրարտական քաղաքացիական ճարտարապետության մոնումենտալ հուշարձաններ: Այս պալատական շինությունները, որոնք տեղադրված են փոքր բլրի հյուսիսային լանջերին, բաղկացած են հինգ համալիրներից, որոնցից 1-ինը, 2-րդը և 3-րդը տեղադրված են հյուսիս-հարավ առանցքով (փոքր-ինչ շեղված դեպի արևելք), իսկ 4-րդը և 5-րդը՝ դրանց ուղղահայաց: Առաջին համալիրը կազմված է 14 կացարաններից, իսկ նրկրորդը՝ 26: Դրանք միանում են միմյանց ընդարձակ բակով: Այս նրկու համալիրները, ինչպես ցույց են տալիս շերտագրական դիտարկումները, անկասկած կառուցվել են Բ.ա. VII դ. առաջին կեսին: Երկրորդ համալիրը, դատելով բակին նայող «հյուսիսային ճակատի» տեսքից, կառուցվել է առաջինից ավելի ուշ: Համալիրների պատերն ունեն 0,6-1 մ լայնություն, իսկ պահպանված ամենաբարձր հատվածները հասնում են 2,5 մ: Եթե առաջին համալիրը կառուցված է համեմատաբար հարթ տարածքում, ապա նրկրորդը, ձգվելով դեպի բլրի լանջերը, ունեցել է աստիճանաձև տեսք: Այս նրկու հսկայական կառույցներն ունեցել են ընդհանուր, բայց մասնակի թևքությամբ տա-

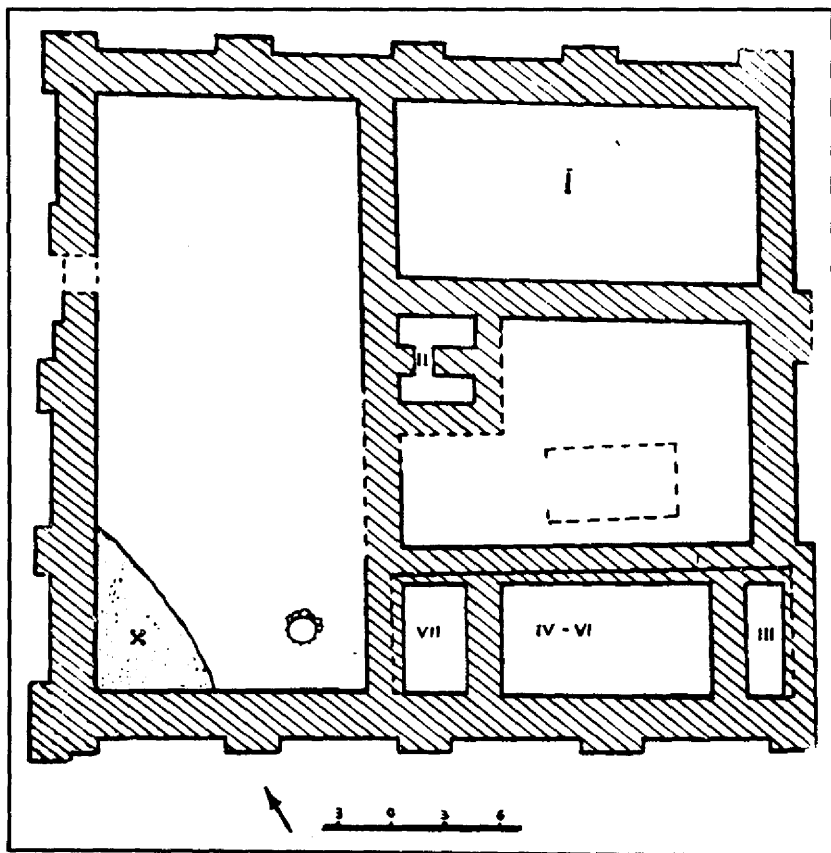
նիք: Փոքր թռիչք ունեցող սննյակները ծածկվել են հարթ գերանածածկով ու եղևզնով և սվաղվել են կավով, ինչի մասին են վկայում փայտածխի և եղևզնի մոխրի բազմաթիվ հետքերը: Խոշոր սրահների տանիքները կառուցված են կեղծ թաղով, որոնք լուսավորվում էին երդիկների և տանիքի տակ տնդադրված փոքր պատուհանների միջոցով: Ինչ վերաբերում է ներսի սննյակներին, ապա նրանք զուրկ էին բնական լույսից և լուսավորվում էին դրսից ընկնող լույսով կամ ճրագներով:

Յուրահատուկ կերպով էր լուծվում դռան բացվածքների խնդիրը: Առաջին համալիրում դռանց ամբողջ լայնությամբ դրված էին 1-2 խոշոր տուֆե սալեր, որոնց առջև նրբեմն առկա էին նույն քարերից աստիճաններ: Երկրորդ համալիրի դռան բացվածքի տարածքը շարված էր մանր քարերով և սվաղված կավով: Երկու համալիրներում էլ գտնվել են դռան բազմաթիվ կրունկներ, որոնք վկայում են, որ դռները ամրացվել են շարժական առանցքներին:

Խոշոր դահլիճների պատերի տակ հանդիպում են քարից շարված նստարան-մաստաբաներ: Այս համալիրների պնդումներից բացված կացարաններից հատկապես հետաքրքիր են խոշոր սրահները, որոնք միաժամանակ սրբարաններ են հանդիսացել: Առաջին համալիրում ամենախոշոր դահլիճի պատերի պահպանված բարձրությունը հասնում է 1 մ: Երկու դռներով այն միանում է 9-րդ և 13-րդ սննյակներին: Այս ընդարձակ սրահի տարածքը կազմում էր մոտ 80 մ², ինչը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ այն ծառայել է հանդիսավոր հավաքների և ծիսական արարողությունների համար: Այդ մասին է վկայում նաև 10 մ նստարանը, որը կառուցվել է հյուսիսային պատի տակ, մանր քարերից և սվաղվել է կավով: 25-րդ կացարանը ամենախոշոր սրահն է, որի տարածքը 150 մ² է (15,5x9,5 մ): Այն չորս դռներով կապված է երեք այլ սննյակների և բակի հետ: Գտնված քարե խարիսխները վկայում են, որ այն ունեցել է 8 սյուն և նդլ է սյունազարդ դահլիճ: Այստեղ բացվել է օջախ և զոհասևղան: Ութսյունանոց դահլիճ է եղել նաև 27-րդ շինությունը, որի տարածքը 100 մ² է: Նրա կենտրոնում, արևելք-արևմուտք առանցքով, բացվեցին երկու շարքով տնդադրված տուֆե ութ խարիսխներ: Այս սրահի հատակում

պնդվեցին չորս հոր, որոնք ծածկված էին տուֆե սալերով: Դրանք բոլորն էլ լցված էին մոխրով և խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներով և խնցանոթների բեկորներով: Հատակին գտնվեցին ֆալոսներ ու քարե կուռքեր: Տափարություն է ստեղծվում, որ այս սրահը հիշյալ համալիրների սրբարանն է եղել, ուր օջախի առջև գոհաբերություններ են կատարվել, իսկ կենդանիների ոսկորները և մոխիրը չի թափվել, այլ լցվել է հորերի մեջ:

Երրորդ համալիրի պեղումները սկսվեցին երկրորդ համալիրից մոտ 200 մ դեպի արևելք ընկած տեղամասում: Այստեղ բացվեցին երկու կիսազետնափոր, ընդարձակ սրահներ՝ 165 մ² ընդհանուր տարածքով:

24. Օշական, ամրոցի հատակագիծը

Առաջին սրահը (41-րդ կացարան) իրենից ներկայացնում է արևելքից արևմուտք ուղղված մի ընդարձակ դահլիճ՝ 95 մ² տարածությամբ: Մուտքը տեղադրված է արևմտյան պատի հարավային մասում և օժտված է դեպի վեր տանող նռաստիճան սանդուղքով: Մուտքի արտաքին կողմից՝ աստիճանների դիմաց, բացվեց մի փոքրիկ հարթակ՝ մոտ 3 մ² մակերեսով: Երկրորդ սրահը (42-րդ կացարան) առաջինին կից է և ունի 75 մ² տարածություն: Երկու կացարանները իրար են միանում ընդարձակ դռնով (բացվածքը 1,5 մ է): Այս կացարանի ներքորդ մուտքի հետքերը նկատվում էին նրա արևելյան մասում, որը տանում էր դեպի չպնդված նրորդ կացարանը: Այս կացարանի սալապատ հատակը ծածկված էր ածխի և մոխրի հաստ շերտով, ինչը վկայում է հրդեհի և ընկած տանիքի մասին: Այս սրահի արևելյան մասում բացվեցին չորս գլանաձև վերգնոնյա օջախներ, որոնց բարձրությունը և տրամագիծը հասնում էր 45-50 սմ: Նման օջախներ հայտնի են Կարմիր բլուրի բակում կառուցված ժամանակավոր տներում:

Չորրորդ համալիրը ընկած է 2-րդ և 3-րդ համալիրների միջև, ուր պնդվել են յոթ խոշոր կացարաններ (43-46 և 49-51): Այս կացարաններից 43-46-րդը ուղղված են արևելքից արևմուտք և իրար են միանում դռներով: 49-51-րդ կացարանները սրանց կից են հյուսիսային կողմից և իրենց հերթին միանում են մեկը մյուսին: Այս համալիրի պնդված տարածքը կազմում է մոտ 400 մ²: Բոլոր կացարանների պատերը, որոնց բարձրությունը հասնում է մինչև 2 մ, շարված են տուֆե խոշոր քարերով և ներսից սվաղված են կավով: Դռան բացվածքների շեմերը (լայնությունը 1,1-1,4 մ) շարված են խոշոր, կռափտ տաշված քարերով և սալերով, որոնց մի քանիսի վրա գտնվել են դռան տուֆե կրունկներ, իսկ մի քանիսի առջև կան տուֆե աստիճաններ: 43-րդ կացարանի հյուսիսարևելյան անկյունում բացվեց 1,1 մ խորությամբ և 1մ տրամագծով կլոր հոր, ուր գտնվեցին ջարդված օջախների բեկորներ՝ փայտածխի, մոխրի և խոշոր ու մանր նիջերավոր կենդանիների ոսկորների ուղեկցությամբ: Նույն կացարանի հարավարևմտյան անկյունում բացվեց ցածր եզրերով, 63 սմ տրամագիծ ունեցող կլոր օջախ, որի ներսը լի էր փայտածխով և մոխրով: Նման

կոտրված օջախ գտնվել է նաև 44-րդ կացարանում:

Պնդումների ընթացքում փորձ արվեց միացնելու երկրորդ և չորրորդ համալիրները, և այդ նպատակով մաքրվեց նրանց միջև ընկած տարածքը: Այստեղ բացվեց մի ընդարձակ (մոտ 400 մ²) հարթակ:

Հինգերորդ համալիրն ունի 400 մ² մակերես, կազմված է մի քանի կացարաններից (47, 52-62-րդ սենյակներ): Այս համալիրը կից է 1-ին և 2-րդ համալիրների արևելյան հատվածին: Համալիրի պատերը համեմատաբար վատ են պահպանվել, նրանց բարձրությունը տատանվում է 0,4-0,9 մ, իսկ լայնությունը 1,1 մ: Բոլոր կացարանները միացված են դռներով, որոնց բացվածքը 1,1-1,2 մ է կազմում: Դռան շեմերը շարված են խոշոր անմշակ քարերով: Որոշ մուտքերի առջև կան տուֆե սալերից պատրաստված աստիճաններ: Բոլոր կացարանների հատակների առանձին հատվածներում երևում են բնական ժայռեր, որոնց անհարթությունները ծածկված են քարերի և տուֆանված հողի շերտով: Հատակների մեծ մասի վրա նկատվում են այրված տանիքի հետքեր՝ փայտածխի, մոխրի և եղևգնի մնացորդների ձևով: Այս կացարանների մեծ մասի ծածկը հարթ է եղել:

Պնդումների ընթացքում գտնվել է հնագիտական հսկայական նյութ, որը հիմնականում կազմված է խնցանոթների բեկորներից: Գտնվել են նաև մետաղե և քարե իրեր:

Գրականություն: Есаян, Калантарян 1976; Есаян 1981; Есаян 1985; Есаян, Калантарян 1988; Калантарян и др. 2003

Նկարներ: 22, 23, 24

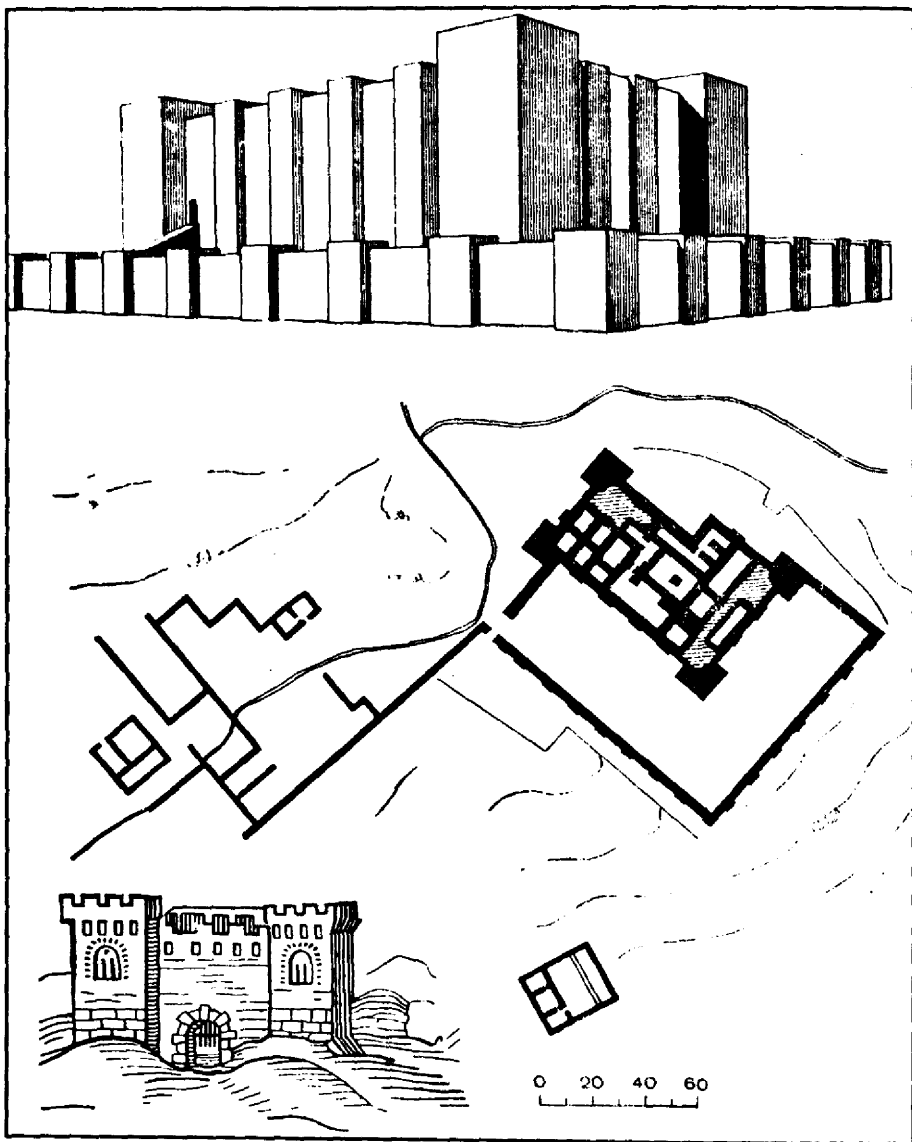
Լուսանկարներ: 31-32

ԱՐԱԳԱԾ

Արագած ամրոցը տեղադրված է Էջմիածին քաղաքից ոչ շատ հեռու գտնվող Արագած գյուղի հարավային ծայրամասում: Ամրոցի միջնաբերդը՝ շուրջ 1500 մ² տարածքով, գտնվում է 15 մ բարձրությամբ ժայռոտ ոչ մեծ բլրի վրա: Այն հատակագծում ուղղանկյուն, չորս անկյունային աշտարակներից և որմնահեցներից բաղկացած շինություն է: Ամրոցի կառուցման համար բազալտե ելուստավոր ժայռաբեկորները կտրտվել և հավասարեցվել են՝ ստեղծելով աստիճանաձև հարթակներ, իսկ բեկուտված ժայռաբեկորներն օգտագործվել են պատեր կառուցելու համար: Հստակ ընդգծվող հարթեցված ժայռերի մնացորդները յուրօրինակ հիմք են հանդիսացել միջնաբերդը և նրանում ընդգրկված շինությունները կառուցելու համար: Բլրի թեք հատվածում, ժայռ հարթեցնելուց բացի, փորվել են աստիճանատիպ իջվածքներ, որոնք ապահովել են պատերը սողանքի ենթարկվելուց: Միջնաբերդի պատերը շարված են տարբեր մեծության, կոպիտ մշակված քարաբեկորներով: Ուղղազիծ շարվածքը պայմանավորել է միջնաբերդի հատակագծի ուղղանկյուն ձևը:

Արտաքին ամրոցի և միջնաբերդի պարիսպներն օժտված են որմնահեցերով, որոնք նույնպես տեղադրվել են ճեղքված, հարթեցված ժայռահարթակների վրա: Խաղալով ամրապատի դեր՝ վերջիններս ապահովում են հզոր պարիսպները փլուզումից: Այս փաստը ակնառու է հատկապես միջնաբերդի արևմտյան թևում: Միջնաբերդի պատերը շարված են նրկկողմանի քարե շարվածքով, որի միջուկը կազմված է մանր քարերով լցված կավե շաղախից: Սրա վրայից բարձրացել է աղյուսե շարը, որը բնորոշ է ուրարտական շինարարական տեխնիկային:

Արագածի ամրոցը հատակագծում ուղղանկյուն է՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշումով: Դիտարկումները ցույց տվեցին, որ առաջին՝ արտաքին պարսպապատը հյուսիսից հարավ ձգվում է 114 մ, իսկ արևելքից արևմուտք՝ 82 մ: Այսպիսով, նախնական տարածքը կազմում է շուրջ 0,93 հա: Նշված պարսպապատի հարավային հատվածում հստակ ընդգծվում են 3 մ նրկարությամբ, 0,85 մ լայնությամբ, իրարից 6,4 մ հեռավորությամբ տեղադրված երկու որմնահեցերը:

25. Արագած, միջնաբերդի ընդհանուր տեսքը (վերակազմություն) (ա), միջնաբերդի հատակագիծը (բ), հին վերակազմությունը (գ)

Երկրորդ պարսպապատը նույնպես պահպանվել է մասամբ և ունի նույն կառուցողական հատկանիշները, որոնք բնորոշ են առաջինին: Պարսպապատների միջև հեռավորությունը 12 մ է: Այստեղ պահպանվել են առանձին շինությունների մնացորդներ, ինչպես նաև ազատ տարածություններ, որոնք բակի դեր են խաղացել: Պարսպապատները, որպես կա-

նոն, ունեն 2,6 մ հաստություն և համապատասխանում են ուրարտական ստանդարտին:

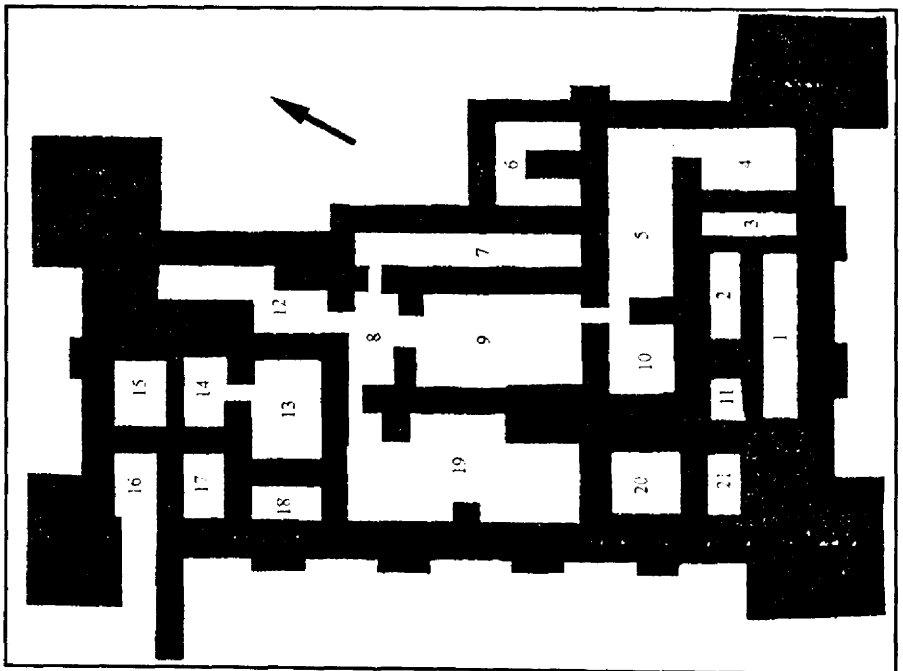
Տաջորդ պարիսպը անմիջականորեն օղակում է միջնաբերդը, ուր պնդվեց և ուսումնասիրվեց 21 կացարան, որոնք իրենց բնույթով նկուղներ են և պահեստ-մթերանոցներ: Միջնաբերդի նրկրորդ հարկը չի պահպանվել: Բուն միջնաբերդը, ամրոցի նման, կրկնում է տնդանքի գծագրությունը: Այս ուղղանկյուն, հյուսիսից հարավ ձգվող շինությունն ամրացվել և պաշտպանվել է անկյունային չորս հզոր աշտարակներով:

Միջնաբերդի արևմտյան պարսպապատը 48 մ նրկարությամբ ձրգվում է հյուսիսարևմտյան անկյունային աշտարակից դեպի հարավարևմտյանը: 4,2 մ հաստությամբ այս հզոր պարսպապատը (պահպանված բարձրությունը՝ մինչև 3 մ) ամրացված է 4 որմնահեցներով: Վերջիններիս նրկարությունը 3-4 մ է, որոնք առաջ են գալիս 1 մ և իրարից հեռու են 4-5 մ: Միջնաբերդի հարավային պարսպապատը՝ 26,5 մ նրկարությամբ ընկած է արևմտյան և արևելյան անկյունային աշտարակների միջև: Այն իր 4 մ հաստությամբ կրկնում է վերոհիշյալ արևմտյան պարսպապատի շինարարական կառուցվածքը: Մեկ մետր առաջ եկող նրկու հզոր, 4 մ նրկարությամբ որմնահեցներն ամրացնում են պարսպապատը: Որմնահեցների միջև հեռավորությունը 6,5 մ է: Միջնաբերդի հյուսիսային պարսպապատը համեմատաբար փոքր է. 13 մ նրկարությամբ և 3,5 մ հաստությամբ այս պարսպապատը ձգվում է հյուսիսարևմտյան և հարավարևելյան աշտարակների միջև: Ի տարբերություն վերոհիշյալ պարսպապատների՝ հյուսիսայինն ամրացված է նրնքմետրանոց մեկ որմնահեցով, որը տնդադրված է պարսպապատի կենտրոնում՝ աշտարակներից հեռանալով 5 մ:

Միջնաբերդի արևելյան պարսպապատն ունի ավելի բարդ կառուցվածք: Տնդանքի գծագրությանը համապատասխան՝ այն բաժանված է նրնք մասերի՝ 50 մ ընդհանուր նրկարությամբ: Պարսպապատի առաջին հատվածը՝ 21 մ, ամրացված է 4 մ նրկարությամբ որմնահեցներով: Այստեղից հայտնաբերվեց նրկթև «սկյութական» տիպի նետասլաք: Երկրորդ հատվածի նրկարությունը 10,5 մ է, իսկ երրորդինը՝ 18,5 մ: Վերջին նրկու հատվածները գուրկ են որմնահեցներից, ինչը պայմանավորված է

տնդանքի առանձնահատկություններով:

Արագածի պաշտպանական համակարգի կարևորագույն շինություններից է մուտքը, որն ունի բավականին յուրօրինակ կառուցվածք: Տեղադրված լինելով ամրոցի հյուսիսարևմտյան հատվածում՝ այն ապահովում է միջնաբերդի անվտանգությունը: Ի նքնատիպ այս շինությունը բաղկացած է նրկու հատվածից: Առաջինը 16 մ նրկարությանբ, 3 մ լայնքով, դնալի միջնաբերդի պարսպապատը ձգվող թերթության վրա տնդադրված միջանցք է, որն ավարտվում է հյուսիսարևմտյան աշտարակի հատվածում: Հենց այստեղ էլ բացվում է «դարպասի» տարածքը, որով ամբողջաՆում է այս ինքնատիպ համակարգը:

26. Արագած, միջնաբերդի կացարանների տնդադրության սխեման

Արագածի միջնաբերդի պաշտպանական կառույցների մեջ հատկապես առանձնանում են անկյունային չորս աշտարակները: Դրանք շարված են զանգվածեղ, կիսակոպտատաշ քարաբնկորներից և տնդադրված են տարբեր հարթությունների վրա: Վերջիններս շարված են բլրի ժայռտ նյուստների վրա: Աշտարակների պահպանված բարձրությունը

տնդ-տնդ հասնում է 2,5 մ: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ այդ աշտարակների սկզբնական բարձրությունը պետք է հասներ 10 մ-ի:

Աշտարակներից նրենքը հատակագծում ուղղանկյուն են, իսկ մեկը՝ հյուսիսարևելյանը՝ քառակուսի: Դրանք միջնաբերդի պարսպապատերին համապատասխանաբար կից կառուցված շինություններ են: Հարավարևմտյան աշտարակը նրկայնական առանցքով ուղղված է հյուսիսից հարավ: Այն հատակագծում ուղղանկյուն, 10x9 մ չափերով, պարսպապատերից 4 մ առաջ եկող, 1,8 մ պահպանված բարձրությամբ շինություն է: Հարավարևելյան աշտարակը պարսպապատերից հեռանում է 4 մ: Այն ունի արևմուտքից արևելք կողմնորոշում, հատակագծում ուղղանկյուն է՝ 10x7 մ չափերով և 2,2 մ պահպանված բարձրությամբ: Վերջին՝ հյուսիսարևելյան աշտարակը հատակագծում քառակուսի է՝ 100 մ²: Ննտաքքիք է, որ հյուսիսային կողմով այն միջնաբերդի պարսպապատից հեռանում է 4 մ, իսկ արևելյան թռիչքը 5,5 մ է: Ներկայացված աշտարակի պահպանված բարձրությունը 1,3 մ է:

Միջնաբերդի կառուցողական հատկանիշների և տնդանքի ծավալատարածական առանձնահատկությունից ելնելով՝ կացարանները բաժանվում են միմյանց հաղորդակից նրենք համալիրների միջև: Միջնաբերդի առաջին համալիրը ներկայացված է վեց շինություններով (N 1, 2, 3, 4, 11, 21), որոնք ընկած են միջնաբերդի հարավարևմտյան հատվածում: Երկրորդ համալիրը պետք է 1-3-րդ համալիրների միջև՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշումով, և ներկայացված է 8 շինություններով (N 5, 6, 7, 8, 9, 10, 19, 20): Երկրորդ համալիրը տնդադրված է հյուսիսային հատվածում և ներկայացված է N 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 կացարաններով:

Պնդումներից գտնվել են մետաղե և քարե առարկաներ, խնցղեղեն:

Գրականություն: Ավետիսյան 1996; Ավետիսյան 2001; Ավետիսյան 2002; Ավետիսյան, Ավետիսյան 2006; Оганесян 1958

Նկարներ: 25, 26

ԱՅԼ ԱՄՐՈՑՆԵՐ ԵՎ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ

Արծկե (Աղիջեղավազ) եւ Քեֆ քաղեսի (Burney, Lawson 1958; Bilgiç, Ögün 1964; Bilgiç, Ögün 1965; Bilgiç, Ögün 1967; Bilgiç, Ögün 1967b; Ögün 1967; Işık 1984; Salvini 2004)

Բասպաւ (Kleiss 1973b; Kleiss 1974; Kleiss 1975; Kleiss 1976; Kleiss 1979; Kleiss 1979c; Kleiss 1988b; Kleiss 1996)

Պիրայա (Çilingiroğlu 1987; Çilingiroğlu 1988b; Çilingiroğlu 1991)

Քիյիմլի (Հիւրկանիս) (Erzen 1973; Erzen 1974)

Պաթնու (Balkan 1961; Orthmann 1966)

Զեռնակի թեփե (Nylander 1966; Sevin 1975)

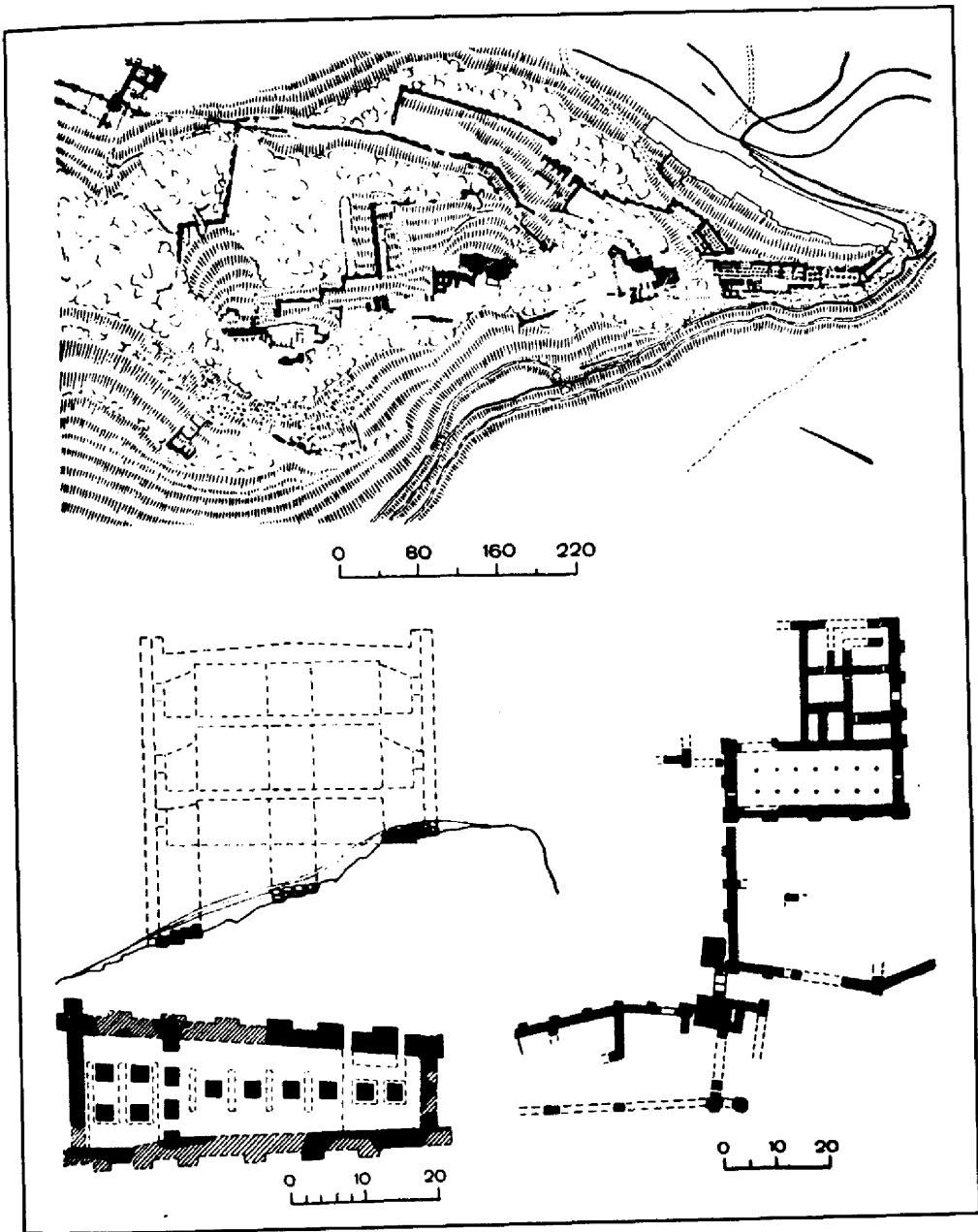
Մուասսիր (Boehmer 1973; Boehmer, Fenner 1973)

Արամուս (Ավնտիսյան 2001; Ավնտիսյան 2005; Avetisyan, Allinger-Csollich 2006)

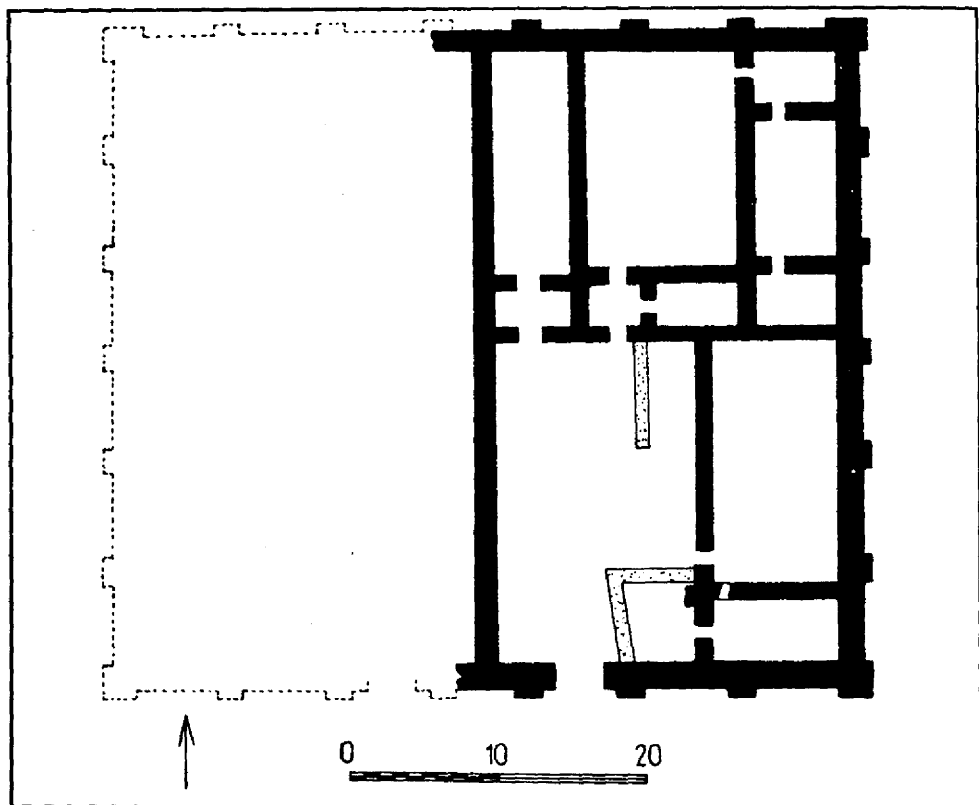
Դովրի (Հմայակյան 2005)

Նկարներ: 27, 28, 29, 30, 31, 32

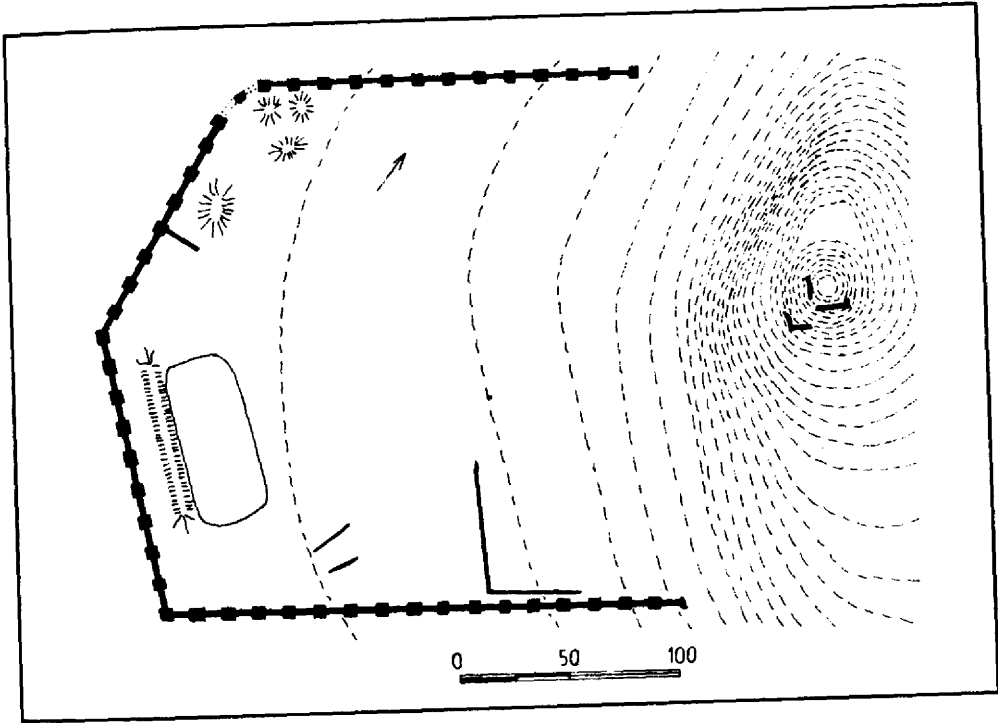
Լուսանկարներ: 29-30

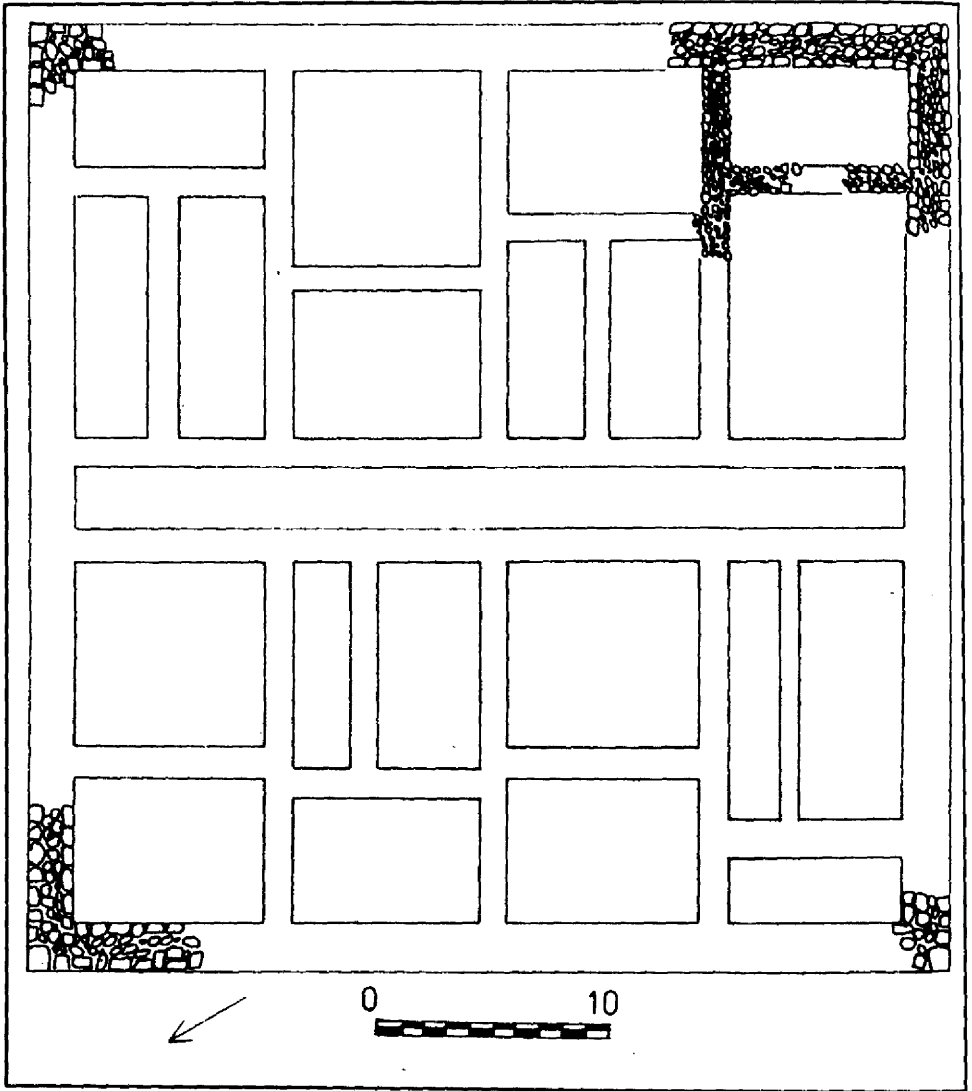
27. Բաստամ, ամրոցի ընդհանուր հատակագիծը (ա), մուտքի հատակագիծը (բ), սյունազարդ դահլիճի համալիրը (գ)

28. Բաստամ, հյուսիսային շինությունը

29. Ագնափոր թնփն, ամրոցի հատակագիծը

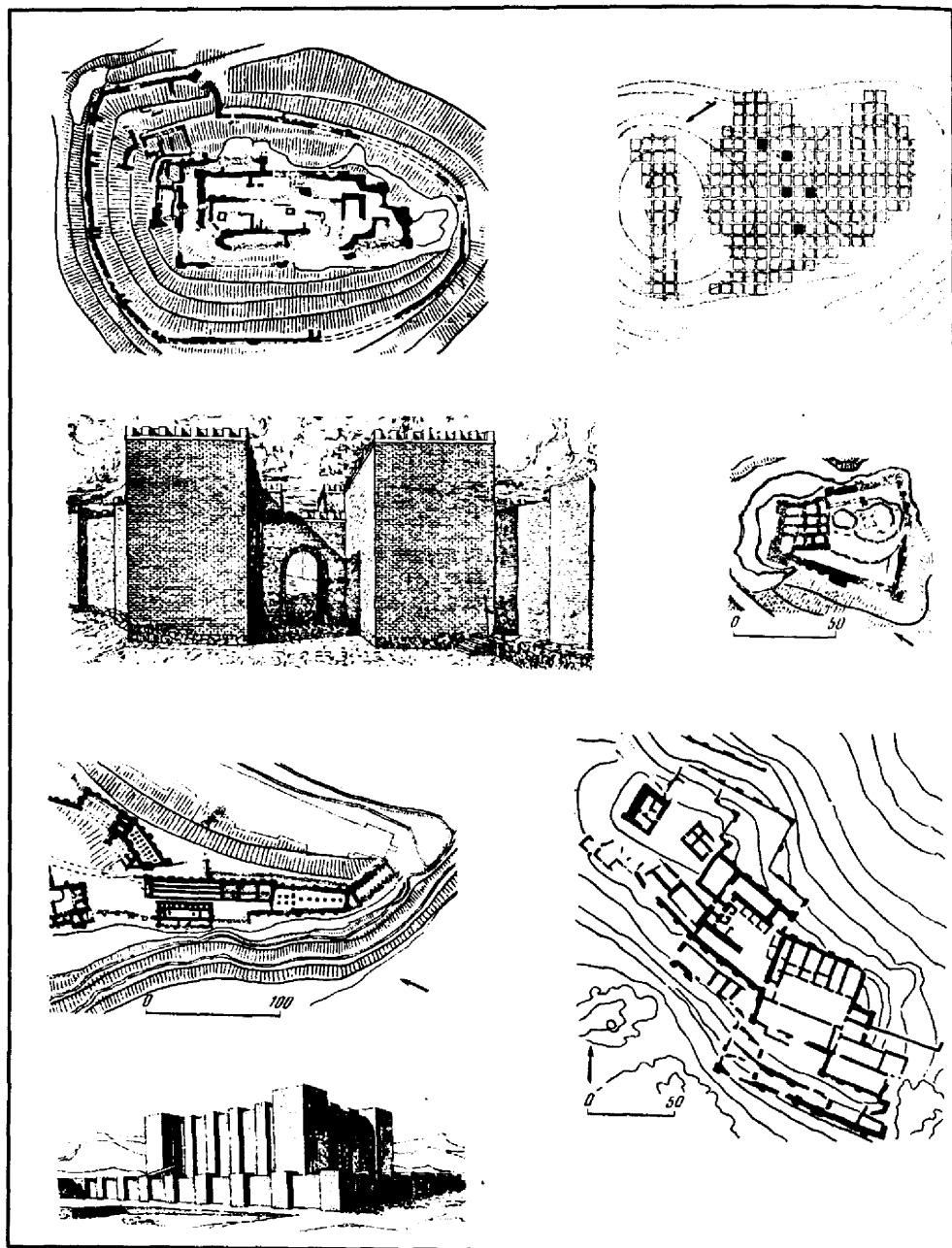
30. Ջննակի թևին, տան հատակագիծ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԿՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌՄԵՆՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վերոհիշյալ, ինչպես նաև մի շարք այլ հուշարձանների հնագիտական նյութը հնարավորություն է ընձեռում համակարգելու մեր գիտելիքները ուրարտական ճարտարապետության, քաղաքաշինական աշխարհայացքի, բնակարանային, մոնումենտալ, վիմափոր, ջրամատակարարման կառույցների և շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկությունների մասին: Այդ առանձնահատկությունները տարիների ընթացքում ընդհանրացրել են հիմնականում նրանք մասնագետներ՝ Կ. Հովհաննիսյանը, Վ. Քլայսը և Տ. Ֆորբսը:

Քաղաքաշինություն: Ուրարտական քաղաքները հիմնականում փրված էին բարձր բլուրների ստորոտներում, որոնց գագաթներին վեր էին խոյանում նրանց պարսպապատ միջնաբերդերը: Միջնաբերդի իշխող բարձր դիրքը իրենց առաջ փռված հարթավայրերի նկատմամբ նպատակ ուներ տնտեսապես պահելու այն ճանապարհները, որոնք տանում էին դեպի տվյալ բնակավայրը: Մյուս կողմից, բլուրների գագաթները պարփակող պարիսպները բնակավայրերի պաշտպանության նրաշիխն էին: Բերդերի հետագա հզորացումն արտահայտվում էր մի քանի շարք արտաքին պաշտպանական պարիսպների կառուցումով:

Ուրարտական քաղաքները ուրարտական և ասորեստանյան սնայագիր արձանագրություններում նշվում են URU գաղափարագրով (ուրարտ. patari): URU-ն նշանակում էր «բնակավայր»՝ անկախ նրա մեծությունից և բնույթից: Միայն այսպես կարելի է հասկանալ ուրարտական արքաների կողմից մեծաքանակ URU-ների գրավման հանգամանքը: Այսպես, օրինակ, Սարգուրի II-ը հաղորդում է, որ ինքը մեկ օրում Իգանի նրկրում գրավել է 200 քաղաք և 35 բերդ: Ինչպես նրևում է նշված թվերից, ավելի քիչ թվով բերդեր էին գրավվում, քան քաղաքներ, հետևապես միշտ չէ, որ քաղաքներն ունեին բերդեր: Բերդերը կազմում էին այն միջուկը, որոնց շուրջը փռված էին քաղաքները: Այդ հաստատվում է բազմաթիվ բերդերի, մասնավորապես Անիաշտանիա բերդի օրինակով, որն իր շուրջն ուներ 17 քաղաք:

31. Ուրարտական ամրոցների հատակագծեր, Քիչ քալեսի (Ուրմիայի մոտ) (ա), Ձմռնակի թնփն (բ), Թեյշերահնի, հարավային դարպասների վերակազմությունը (գ), Դավալու (դ), Հաստամ (ե), Արգիշտիխնիլի, արևմտյան միջնաբերդը (զ), Արագած (է)

Մակայն, բացի քաղաքներից, նրանց տարածքում էին գտնվում նաև ռոտգման ջրանցքներ, մշակվող դաշտեր, այգիներ, անտառներ, որոնք կազմում էին գյուղատնտեսական խոշոր միավորումներ: Նրանցում ամրացված էր միայն կենտրոնական քաղաքն իր բերդով (E.GAL): Այդ ամբողջ տարածքը կոչվում էր, ըստ նրևույթին, asuni, որը հայերեն մոտավորապես կարելի է թարգմանել որպես «մարզ»: Մման միավորումն արտահայտում էր թերևս տնտեսական մի ամբողջ համակարգ: Տարածական առումով այն պատկերում էր կենտրոնական ամրացված քաղաք՝ իր E.GAL-ով, որի շրջակա տարածքներում փռված էին URU-ները կամ գյուղական այն միավորումները, որոնք կազմում էին այդ համակարգի տնտեսական հիմքը:

Միայն այդ կենտրոնական քաղաքների մակերեսները, պեղումների տվյալների համաձայն, կազմում էին 100-200 հա: Արտակարգ մեծ չափերի էր հասնել Արգիշտիխիսիսին՝ 400-500 հա տարածքով, որի սահմանների մեջ են մտնլ նաև քաղաքի մոտակա գյուղական բնակավայրերը:

Քաղաքների տարածքները արտահայտում են նաև քաղաքների ազգաբնակչության քանակը: Թեյշեբահինին, օրինակ, իր կառուցապատման խտությամբ, նթն այն համեմատելու լինենք համանման քաղաքների հետ, պետք է ունենար մոտ 20 հազար բնակիչ:

Ուրարտական քաղաքների պատմական կազմավորումը, մասնավորապես նրանց տեղի ընտրության տեսակետից, համաձայն ասորեստանյան աղբյուրների, պայմանավորված էր քաղաքների այնպիսի փոխադարձ դասավորությամբ, որոնք իրար առնչվում էին տեսողական կապով: Ռազմական կամ այլ վտանգի դեպքում քաղաքների բարձր բլուրների վրա գտնվող միջնաբերդներից, որոնք պահպանում էին տեսողական այդ կապը, վտանգն ազդարարվում էր խարույկներից բարձրացող կրակի պայմանական նշաններով, որով փոխադարձաբար համաձայնեցվում էին քաղաքների անհրաժեշտ ռազմական գործողությունները: Մարդուրի II-ի մի արձանագրությունից երևում է, որ ուրարտական ամրացված վայրերը, այդ ձևով կապակցվելով իրար հետ, կազմում էին մեկ շղթայաձև համակարգ: Այսպիսով, ուրարտական քաղաքաշինական ծրագիրը թելա-

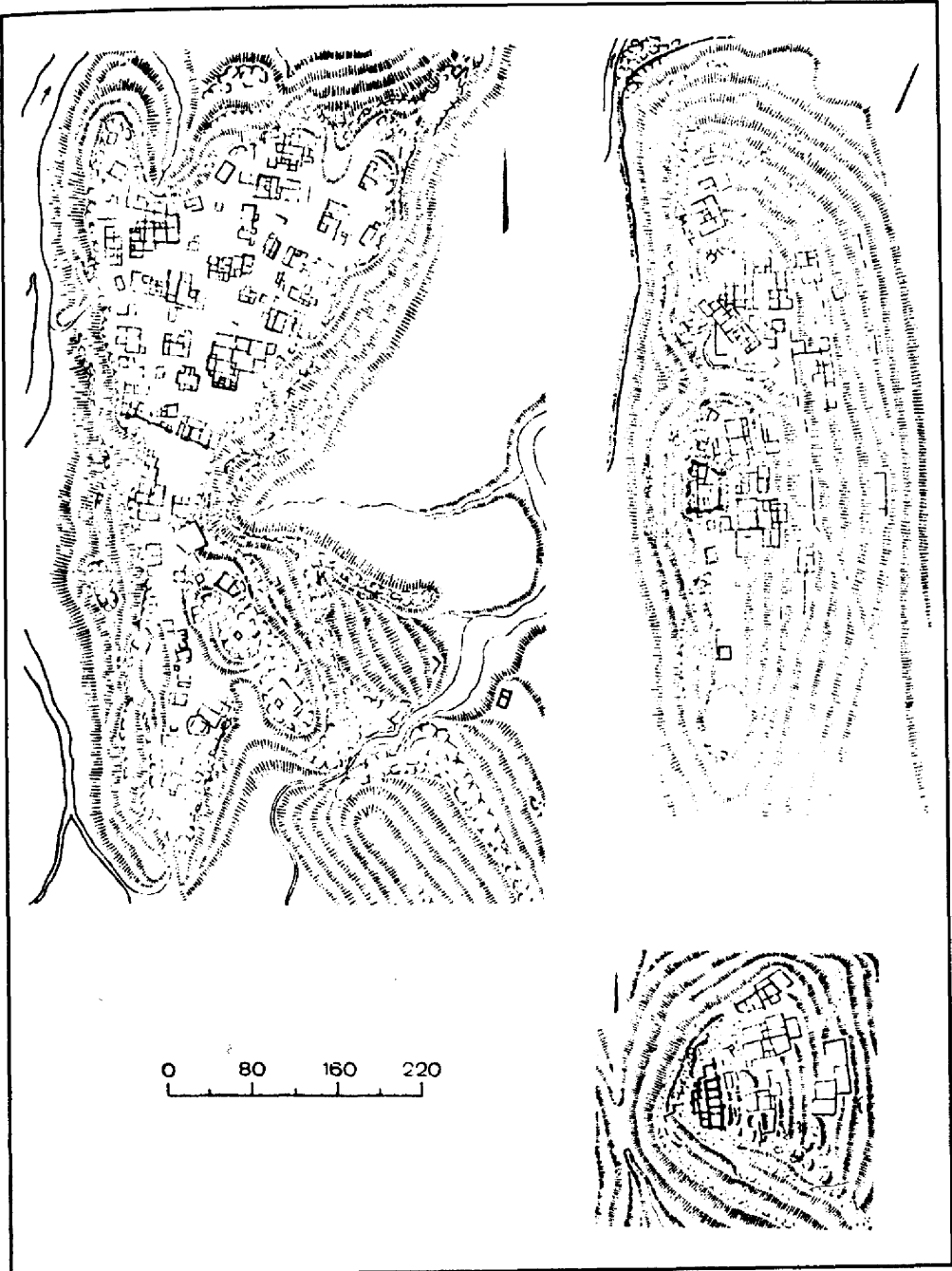
դրվում ու պայմանավորվում էր հիմնադրվող քաղաքների ոչ միայն տարածքների արժեքավորման տեղային հանգամանքներով, այլև տվյալ տարածքի համակարգում նրանց ռազմավարական դիրքով:

Մակայն ամեն դեպքում չէ, որ հնարավոր էր քաղաքների միջև տնտեսական կապ ստեղծել: Նման դեպքերի համար, որպես կապակցող անհրաժեշտ օղակներ քաղաքների միջև, վեր էին խոյանում աշտարակաձև կառույցներ՝ սահմանափակ ներքին տարածությամբ, ինչպիսիք էին Ագրաթ թեփեն (Իրան), կամ սովորական աշտարակներ, որոնք պատկերված են ուրարտական արվեստի տարբեր նմուշների վրա՝ նրանց վեր խոյացող և կրակ պատկերող նիզականման նշանով:

Ռազմական միջոցառումներ ձեռնարկվում էին նաև քաղաքների ներքին տարածքներն ապահովելու համար, նթն այնտեղ ներխուժելին թշնամու զորաբանակները: Այդ դեպքերի համար է, որ քաղաքների հատվածները բաժանվում էին հզոր պարիսպներով, որոնց նպատակն էր խափանել քաղաք ներխուժած թշնամու ազատ տեղաշարժերը և դրանով ստիպել ծանր մարտեր մղել ամեն մի թաղամասի համար:

Եթե դիտարկենք ուրարտական քաղաքների թաղամասերի կամ առանձին շենքերի հատակագծերը, չափերը, սենյակների քանակը, ինչպես նաև շենքերի դիրքը փողոցների նկատմամբ, կարելի է պատկերացում կազմել սոցիալական տարբեր խավերի տեղաբաշխման սկզբունքների մասին այդ քաղաքներում: Այս հարցի մասին հատկապես առատ նյութ են տալիս Թեյշեբահինիի պեղումները: Այնտեղ վերնախավի բնակելի տները կառուցված են սնկցիոն սկզբունքով, բավական ընդարձակ ներքին տարածություններով ու սյունազարդ սենյակներով և դրանով իսկ որոշակիորեն արտահայտում են իրենց պատկանելությունը:

Պեղումները սպառիչ պատկերացում չեն տալիս քաղաքների բարեկարգման մակարդակի մասին: Առանձին տեղեկություններից կարելի է միայն ենթադրել, որ նրանցում եղել են ջրմուղներ, ջրամբարներ, կամուրջներ, զբոսայգիներ ու բաղնիքներ: Պահպանվել են նաև ասորեստանյան արքաների ուղղակի վկայությունները ուրարտական քաղաքների հրապարակներում վեր խոյացող արձանների մասին:

32. Գյոլենդրի հատակագծեր, Ղուչգազի (ա), Քուրքի թնփն (բ), Բալն քամանա (գ)

Ուրարտուում կային թագավորանիստ, վարչատնտեսական, ռազմական, ինչպես նաև պաշտամունքային նշանակության քաղաքներ: Թագավորանիստ քաղաքների թվին են պատկանում նրկրի մայրաքաղաքները՝ Արծաշկուն, Տուշպան, Ռուսախիսիլին (Թոփրաք քալեն): Տուշպան նդնլ է ուրարտական պետության կենտրոնը այդ պետության գարգացման գրնթն ողջ ժամանակաշրջանում: Կա տնսակնտ, ըստ որի՝ Ռուսայի օրոք Տուշպային, որպես նրկրի կենտրոնի, փոխարիննլ էր Ռուսախիսիլին:

Վարչատնտեսական նշանակության քաղաքները կազմում էին նրկրի քաղաքների հիմնական մասը: Այդպիսի քաղաքներն իրենց միջնաբերդի շուրջն ուննին մի միասնական տնտեսական միավորում կազմող բազմաթիվ բնակատնդիններ: Նման միավորումն ուննր նաև դաշտների արհեստական ոռոգման համար անհրաժեշտ համակարգ: Այդ համակարգի կազմի մնջ էին մտնում նաև ջրանցքները, թուննլնները, ինչպես նաև արհեստական մնծ ջրամբարները: Մթնրքների զգալի մասը սովորաբար վնրամշակվում էր տնդնրում, ուր այդ նպատակի համար գոյություն ուննին համապատասխան արհեստանոցներ, որից հնտո արտադրանքը տնդափոխվում էր մայրաքաղաք Տուշպա: Կարմիր բլուրի միջնաբերդում հայտնաբերված են ձիթհան և մաշան: Արհեստանոցների գարգացմանը նպաստում էր նրկրում հայտնի բոլոր անհրաժեշտ նյութների առկայությունը (փայտ, քար, կավ, մետաղ): Ուրարտական վարչատնտեսական խոշոր քաղաքներն էին Արգիշտիխիսիլին, Թնյշնբախնին, Ալթրն թնփնն, Օշականը և մյուսները, որոնք իրենց պարսպապատված միջնաբերդերով, շրջակա բազմաթիվ գյուղական ավաններով կազմում էին գյուղատնտեսական հզոր համակարգեր՝ ստնդծնլով քաղաքաշինական առումով տարածական միասնական համակարգ:

Ռազմական հննակնտ քաղաքները ևս կարևոր նշանակություն ուննին ուրարտական քաղաքաշինական համակարգում: Ուրարտացիները ստնդծնցին յուրահատուկ կառույցներ՝ գորանոցներ, ախոռներ, մըրցադաշտներ, լճակներ (ռազմական ձիներին լողացնլու համար), բերդեր, ռազմական ճամբարներ ու քաղաքներ: Ռազմաստրատեգիական բոլոր

կառույցներն իրենց տեխնիկական մակարդակով միանգամայն համապատասխանում էին հարակից նրկրների նույնատիպ կառույցների բոլոր սկզբունքներին: Ուրարտական հենակետ քաղաքները սպառազինված էին բավականաչափ լավ, ինչի մասին կարելի է եզրակացնել Սարգոն II-ի տարեգրություններից, ուր նա հայտնում է, թե Ուրարտում տեսել է հզոր ու գեղեցիկ բերդեր՝ 120 շերտ աղյուս ունեցող պատերի բարձրությամբ (կազմում է շուրջ 18 մ): Բերդերն ունեին 2-3 շարք պարիսպներ՝ իրենց աշտարակներով ու որմնահեցերով և տեղ-տեղ էլ իրենց առջևում փորված խրամատներով: Այդպիսիք են Ուայախ, Արգիշտիունա, Կալլանիա, Տարուի ու Տարմակիսու բերդերը: Ինչպես պարզում են Արին բերդի պեղումները, ուրարտական ամրոցները լավ էին հարմարեցված՝ երկարատև պաշարումներին դիմանալու համար, քանի որ նրանցում գտնվում էին ցորենի մեծ շտմարաններ և ջրավազաններ: Ուրարտական ամրոցները համարյա միշտ կանգնած էին բարձր բլուրների վրա կամ եզրագծված էին խոր ձորերի միջով հոսող գետերի ոլորապտույտներով և պաշտպանված էին անմատչելի, ուղղագիծ ապաստած ափերով: Այդպիսի ամրոցներից էին Էրեբունին, Բաստամը (Ռուսախինիլի), Չեռնակի թեփեն, Ագրաթ թեփեն ևն:

Պաշտամունքային քաղաքներից են ուրարտական դիցարանի գերագույն նրորոդության՝ Խալդիի, Թեյշեբայի ու Ծիվինիի պաշտամունքային կենտրոնները: Ուրարտական գերագույն աստվածության՝ Խալդիի պաշտամունքային կենտրոնը Մուսասիր քաղաքն էր կամ Արդինին, ինչպես այն անվանում են ուրարտացիները, որը գտնվում էր Ռևանդուգ քաղաքի շրջակայքում: Թեյշեբա աստվածության պաշտամունքի կենտրոնը Կումննու քաղաքն էր՝ Վանա լճից հարավ-արևելք, Վերին Չաբ գետի միջին հոսանքի շրջանում: Ծիվինիի պաշտամունքի կենտրոնը մայրաքաղաք Տուշպան էր:

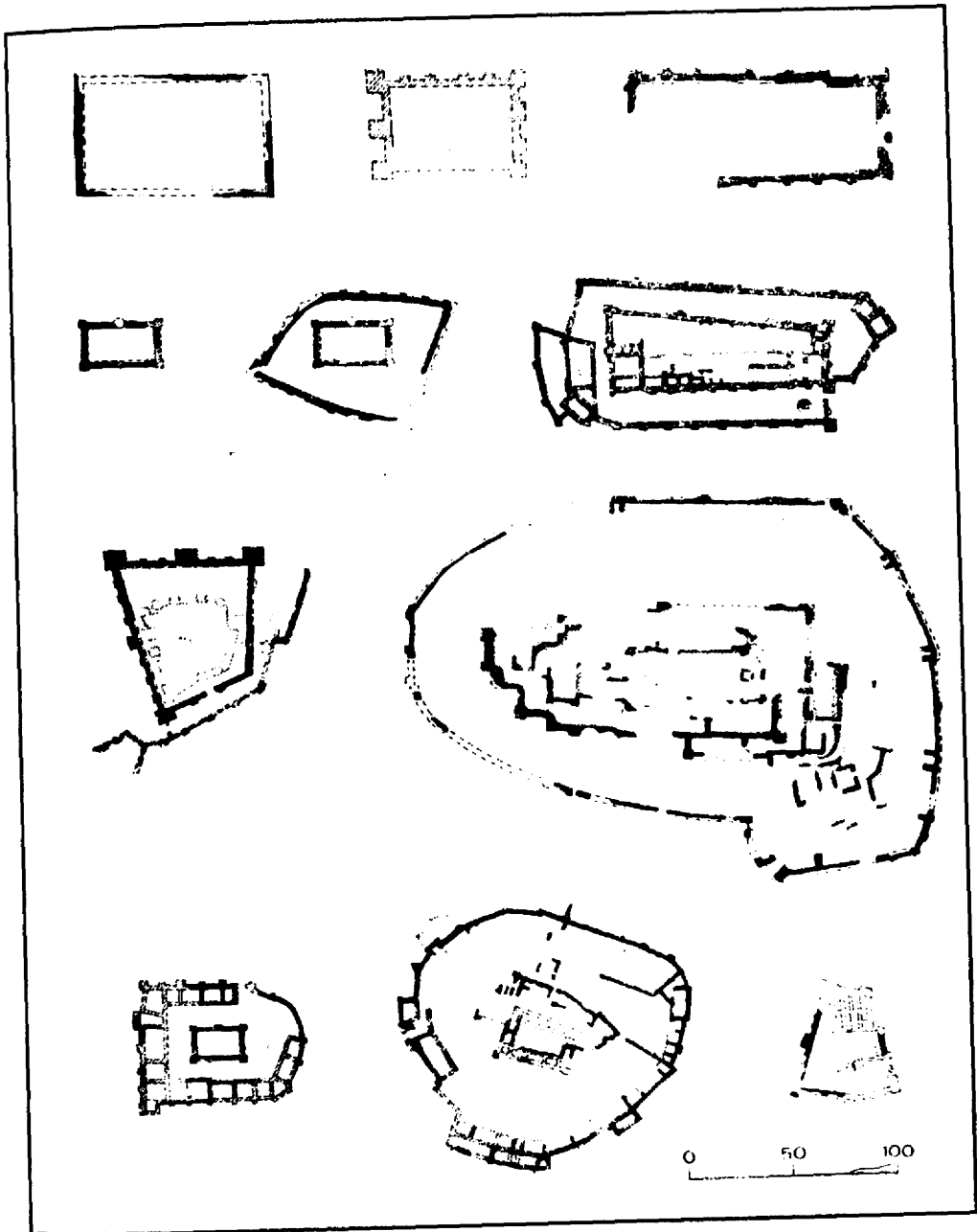
Ուրարտական քաղաքները հնարավոր է դասակարգել նաև ըստ հատակագծային հորինվածքի տարբերության: Դրանք են ազատ հատակագծումը, նրկրաչափական կանոնավոր ցանցի համակարգը, խառը կառուցապատումը և դարավանդային համակարգը: Ազատ հատակա-

զծման սկզբունքը ամենատարածվածն էր և զարգանում էր տարերայնորեն, որի հետևանքով բնակատեղիների փողոցները ստեղծվում էին տնամեջ տարածքներում: Տվյալ սկզբունքը հատկապես բնորոշ է գյուղական բնակատեղիների համար (Արագած, Թուրքի թեփն, Քալն քամանա): Կանոնավոր ցանցի համակարգի համար դասական օրինակ կարող է հանդիսանալ Ջերնակի թեփն: Սակայն ուրարտական քաղաքաշինությանը հատկապես բնորոշ էր խառը կառուցապատման սկզբունքը:

Յուրահատուկ է ուրարտական քաղաքների տեղադրությունը լեռնային շրջանների տեղանքի մեծ թեքությունների պայմաններում: Նման տարածքներում քաղաքներն ունեին իրենց կառույցների աստիճանաձև փոխանցումները, որոնք, ի վերջո, կարծես ստանալով տեսական հիմնավորում, դառնում էին քաղաքաշինական հաստատուն օրենքներ: Այսպիսին է Հայկաբերդը, որն ունի երեք արտաքին պարիսպներ՝ մեկը մյուսից բարձրադիր տեղում: Դրանց նտևի տարածությունները մինչև համապատասխան նիշը լցված էին հողով՝ ընդլայնելու համար բերդի օգտակար մակերևույթ: Այդպիսին է նդնլ Մուսասիր քաղաքի կառուցապատումը, որը նույնպես գտնվում էր լեռնային շրջանում:

Ուրարտական քաղաքներում առավել հրատապ էր հողային ֆոնդի խնայողաբար օգտագործման պրոբլեմը, որը բխում էր քաղաքների պաշտպանության ռազմավարական սկզբունքներից: Բազմահարկ բնակելի շենքերի առկայության հանգամանքը հավանաբար հողատարածությունների խնայողաբար օգտագործման սկզբունքի արգասիքն էր:

Բնակարանային ճարտարապետություն: Ուրարտում բնակելի տների կազմավորումը մի դեպքում որոշվում էր բնակիչների անհատական պահանջներով, մյուս դեպքում այդ կազմավորումը թելադրվում էր բնակիչների հասարակական կենցաղի ուրույն վիճակով: Վերջինս վերաբերում է այն դեպքերին, երբ բնակիչները զինվորական, ինչպես նաև վարչական մարմինների բարձրաստիճան գործիչներ էին, որոնք չունեին սևփական տնտեսություն և ննթակա էին պետական պարենավորման: Այս իրավիճակն Ուրարտում ստեղծեց բնակելի տան այնպիսի տիպեր, որոնք պետական իշխանության և նրա պահանջների արգասիքն էին:

33. Միջնաբերդերի հատակագծերի տեսակները (ա-ի)

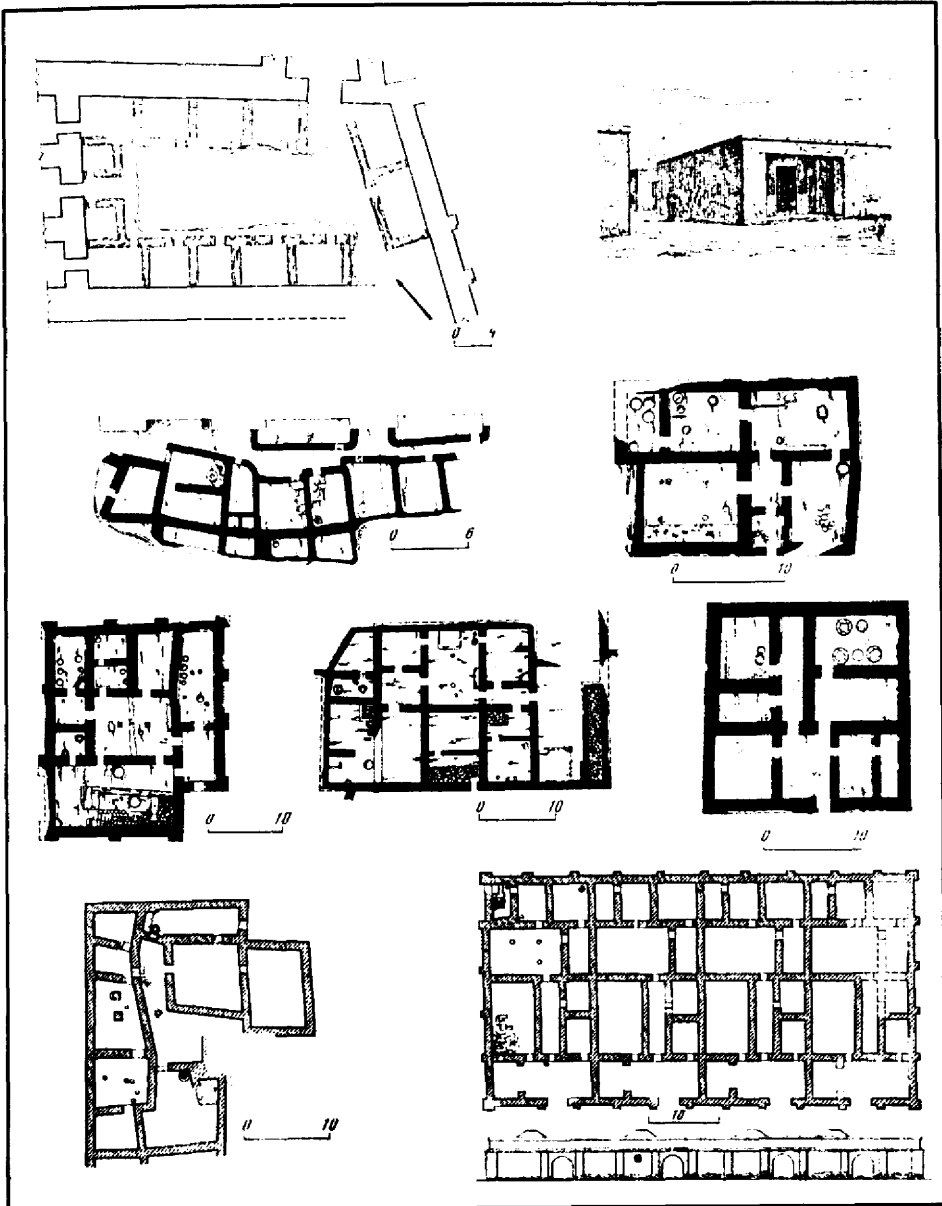
Մման բնակելի տների հատակագծային հորինվածքները խարսխվում էին ճարտարապետության բնագավառում առաջացող նոր, այն է՝ «տիպային» լուծումների սկզբունքների վրա, իսկ դրա հետ մեկտեղ առաջ էին գալիս նաև բազմաբաժանմունք ու բազմահարկ, ամեն առումներով խկական քաղաքատիպ բնակելի շենքեր:

Ուրարտուի բնակարանային ճարտարապետության մասին առաջին տեղեկությունները պահպանվել են Խորենացու մոտ և վերաբերում են Տուշպային: Վերջինս, ըստ պատմահոր հաղորդումների, բավական մեծ, բարեկարգ, անառիկ մի բնդաքաղաք էր՝ բազմաթիվ երկհարկ և նոսահարկ շենքերով: Վանի մոտ գտնվող Թոփրաք քալև քաղաքի պեղումներից հայտնաբերված բրոնզե հարթաքանդակը, ուր պատկերված է նոսահարկ բնակելի մի տուն, հաստատեց Խորենացու հայտնած տեղեկության հավաստիությունը: Ներկայումս, բացի տվյալ հարթաքանդակից, ուրարտական բազմահարկ շենքերն իրենց տեսանելի մնացորդների ձևերով հայտնի են Կարմիր բլուրի, Արագածի և Բաստամի միջնաբերդերում:

Ուրարտուի բնակելի ճարտարապետության մասին հայտնի տեղեկությունները պարզում են բնակելի տների հետևյալ նրեք դասերը՝ առանձնատներ, բնակելի տներ՝ խմբային կառուցապատումներով, և միահարկ ու բազմահարկ սեկցիոն տներ:

Առանձնատներն իրենց մեջ միավորում էին բնակելի, տնտեսական, պահեստային սենյակներ, ընտանի կենդանիների համար հատկացված համապատասխան հատվածներ և կառուցվում էին ավանդական՝ հում աղյուսի պատերով, քարե գետնախարիսխների վրա, հարթ ծածկերով, վերևի լուսավորությամբ, իսկ ամբողջությամբ վերցրած՝ ներկայացնում էին պարսպապատված ներքին տարածություններ՝ իրենց արտաքին միակ դռնով: Տան մեջ էր գտնվում նաև նրա պաշտամունքային անկյունն իր համապատասխան կուռքով: Հայտնի օրինակների թվին են պատկանում Արգիշտիխինիլի, Արագածի, Թեյշեբահինի մենատները:

Բնակելի տները՝ խմբային կառուցապատումներով, ունեցել են բազմաթիվ բնակելի, տնտեսական, պահեստային սենյակներ, դահլիճ, բակ՝ տնտեսական կարիքների և առանձին հատված՝ ընտանի կենդանիներ

34. Բնակելի տներ, Թեյշեբախնի, միջնաբերդի զինվորականների տները (ա), Թեյշեբախնի, քնակելի տների վերակազմությունը (բ), Արգիշտիխնիի, ուշ ուրարտական շրջանի աղբատների տներ (գ), Արգիշտիխնիի, առանձնատներ (դ-է), Ագնվական ուրարտացու» տունը (զ), Թեյշեբախնի, մեծ սեկցիոն շինությունը (թ)

պահելու համար: Այսպիսի տներն ունեին փայտյա հարթ ծածկ, քարե պատեր հում աղյուսի վերևի շարքերով, այսինքն՝ կառուցված էին ուրարտական ճարտարապետության ավանդական սկզբունքներով: Նման տների դասական օրինակները հայտնի են Թեյշեբահինիից և Բաստամից:

Ինչ վերաբերում է սեկցիոն բնակելի տներին, ապա սրանք ստեղծվել են բնակիչների կենցաղի անհատական պահանջների ընդհանրության հաշվառումով, ինչը պայմանավորված էր այնպիսի ապրելակերպով, նրբ բնակիչը չուներ մասնավոր տնտեսություն և ենթակա էր պետական պարենավորման: Ներկա դեպքում, հավանաբար, դրանք պետական ծառայության մեջ գտնվող ռազմիկներ էին: Սեկցիոն տների հատակագծային լուծումների տիպական սկզբունքները անակնկալ հորինվածքներ չեն Հին Արևելքի ճարտարապետության համար: Դրանք հիմնականում մի շարք միատիպ սենյակներից և մի քանի սեկցիաներից բաղկացած մեկ կամ մի քանի հարկանի համալիրներ են՝ համանման պայմաններում գտնվող բնակիչների (օր.՝ ռազմական հրամանատարների) համար: Հիմքեր կան ննթադրելու, որ սրանք գորանոցային շենքեր (ուրարտ. barzudibiduni) պիտի լինեին: Նմանատիպ ճարտարապետության նմուշներ հայտնի են Թեյշեբահինիից (պեղումներ), Թոփրաք քաղնից և Քեֆ քալնսիից (պատկերագրություն):

Մոնումենտալ կառույցներ: Մոնումենտալ կառույցները ուրարտներնում միջազնաքյան օրինակով տրվում են E.GAL գաղափարագրով: Այն նշանակում է «Մեծ տուն», որի տակ հասկացվում է հասարակական կամ հոգևոր շինություն: Այդ նույն գաղափարագիրը, որին կցվում էր «ամրացված» մականունը, միաժամանակ արտահայտում էր «ամբոց» կամ «միջնաբերդ» հասկացությունը: Մեպագիր արձանագրություններում պալատները հաճախ հիշատակվում են պաշտամունքային կառույցների հետ մեկտեղ: Ուրարտական E.GAL-ները իրենց նշանակությամբ, ինչպես հաստատում են վիմագրական ու հնագիտական նյութերով, բաժանվում են նրեք հիմնական խմբի՝ վարչատնտեսական, ռազմական ու պաշտամունքային:

Առաջիններում կառույցների հիմնական մասը ծառայում էր ներկա-

յացուցչական և արտադրական կարիքներին: Մրանցում գործում էին արհեստանոցներ: Այստեղ պահվում էին գյուղատնտեսական մթերքներ, որոնց զգալի մասը հավաքվում էր տեղի ազգաբնակչությունից՝ որպես տուրք, իսկ մյուս մասը հավաքվում էր պալատներին ենթակա մշակվող հողերից:

Ուրարտական պալատներն ու բերդերը իրենց մոտակա և հեռավոր մատույցներում ունեին նաև այնպիսի կառույցներ, որոնք, որպես նրանց ռազմական առաջակալներ, իրենցով պատնեշում էին այդ E.GAL-ները: Պալատների պաշտպանությանը մեծապես օժանդակում էր նաև լեռնային տեղանքը, որի հետևանքով այդ կառույցների հատակագծային հորինվածքները, ռազմունալ կերպով կապվելով տեղանքին, ստեղծում էին ճարտարապետական ծավալների մտածված փոխանցումներ և օգտագործման համապատասխան հնարավորություններ: Այդ են հաստատում նման ձևերով կառուցված միջնաբերդերը (Վանա ժայռ, Հայկաբերդ, Ալթըն թեփե, Բաստամ, Կարմիր բլուր ևն): Կառուցապատման համաձայն սկզբունքները հայտնի են դեռևս խնթական ճարտարապետությունից, իսկ նրանից խիստ տարբերվում են Միջագետքի՝ արհեստական հարթակների վրա վեր խոյացող մոնումենտալ շենքերի կառուցողական սկզբունքները:

Անդրադառնալով մոնումենտալ կառույցներով միջնաբերդերի տարածական ձևերի հորինվածքների ճարտարապետական արտահայտություններին՝ կարող ենք դրանք դասակարգել ըստ նրեք տիպերի՝

- 1) միջնաբերդ՝ առանձին կանգնած շենքերի համալիրային կառուցապատումով (Տուշաբա, Էրևբունի, Ալթըն թեփե, Քայալը դերե),
- 2) միջնաբերդ՝ կառուցապատված միասնական ծավալի ձևով (Արգիշտիխինի, Թեյշեբախինի, Արագած),
- 3) միջնաբերդ՝ եզրագծային կառուցապատումով և վեր խոյացող ծավալային միջուկով (Ներքին Անձավ, ուրմիական ամրոցներ):

Վերջին տասնամյակների պեղումները զգալիորեն ընդլայնեցին մեր պատկերացումները ուրարտական պալատների ճարտարապետության մասին: Պարզ դարձավ, որ ուրարտական պալատները մոնումեն-

տալ կառույցներ էին՝ հաճախ նրկհարկ, որմնանկարներով զարդարված ներքին տարածություններով, այունազարդ բակերով ու դահլիճներով, ինչպես նաև բազմաթիվ օժանդակ սենյակներով: Մեր այսօրվա գիտելիքները ուրարտական պալատների վերաբերյալ հնարավորություն են տալիս տարբերակելու նրկու տիպ՝

1) նրկու բակ ունեցող շինություններ, որոնց շուրջ տարածվում են տարբեր նշանակության սենյակներ: Ընդ որում, այդ բակերից մեկը պերիստիլ է, և նրա շուրջ խմբավորված են պալատի բոլոր ամենակարևոր սենյակները (Էրնբունի),

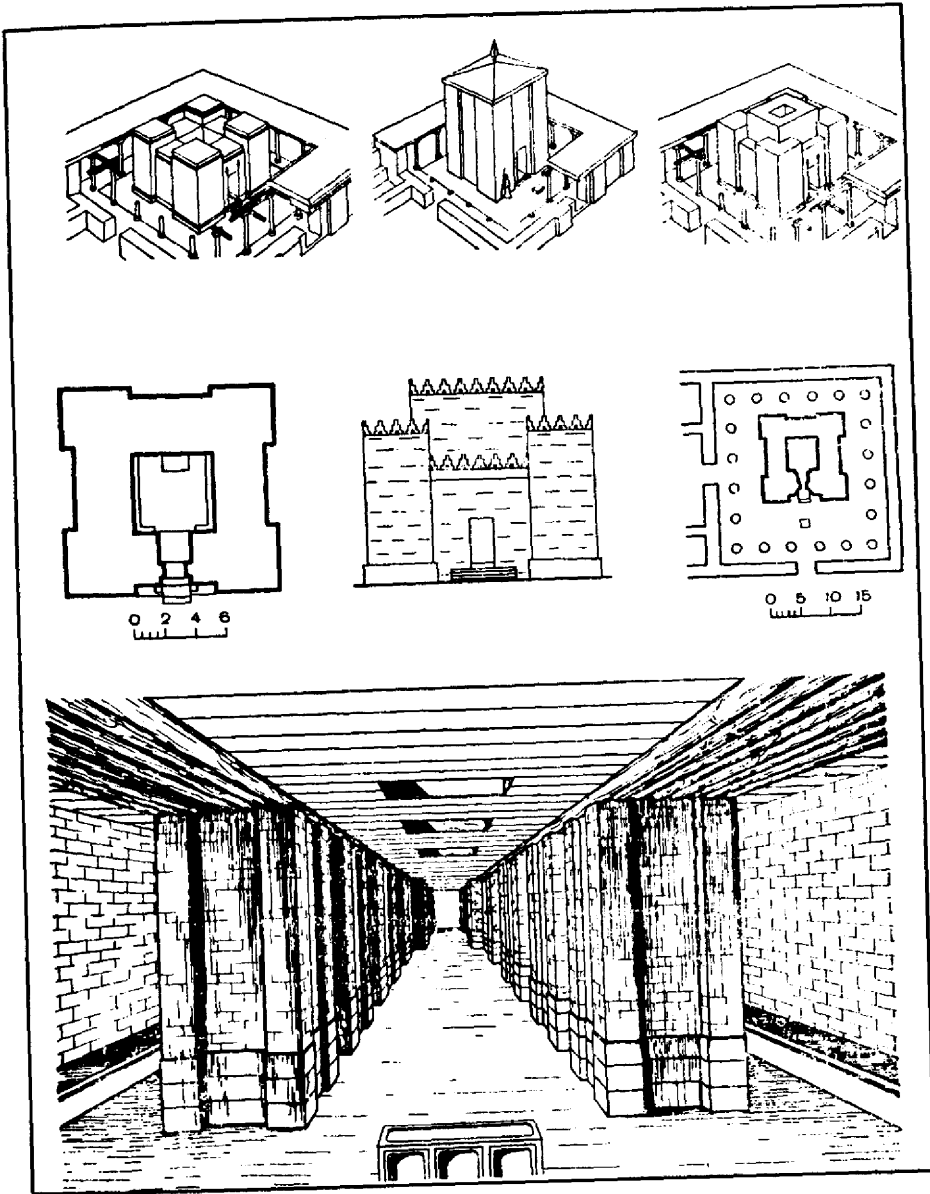
2) պալատական համալիր, որի միջուկը այունազարդ դահլիճն է (Արգիշտիխինիլի, Բաստամ, Ալթրն թեփն):

Միջնաբերդերի տարածքում, որպես պալատական համալիրի կարևոր տարր, հիմնականում գոյություն են ունեցել պահեստներ՝ իրենց մեծածավալ կարասներով հանդերձ, որոնք նախատեսված են նղնի գինու, հացահատիկի և այլ սննդամթերքի պահպանման համար:

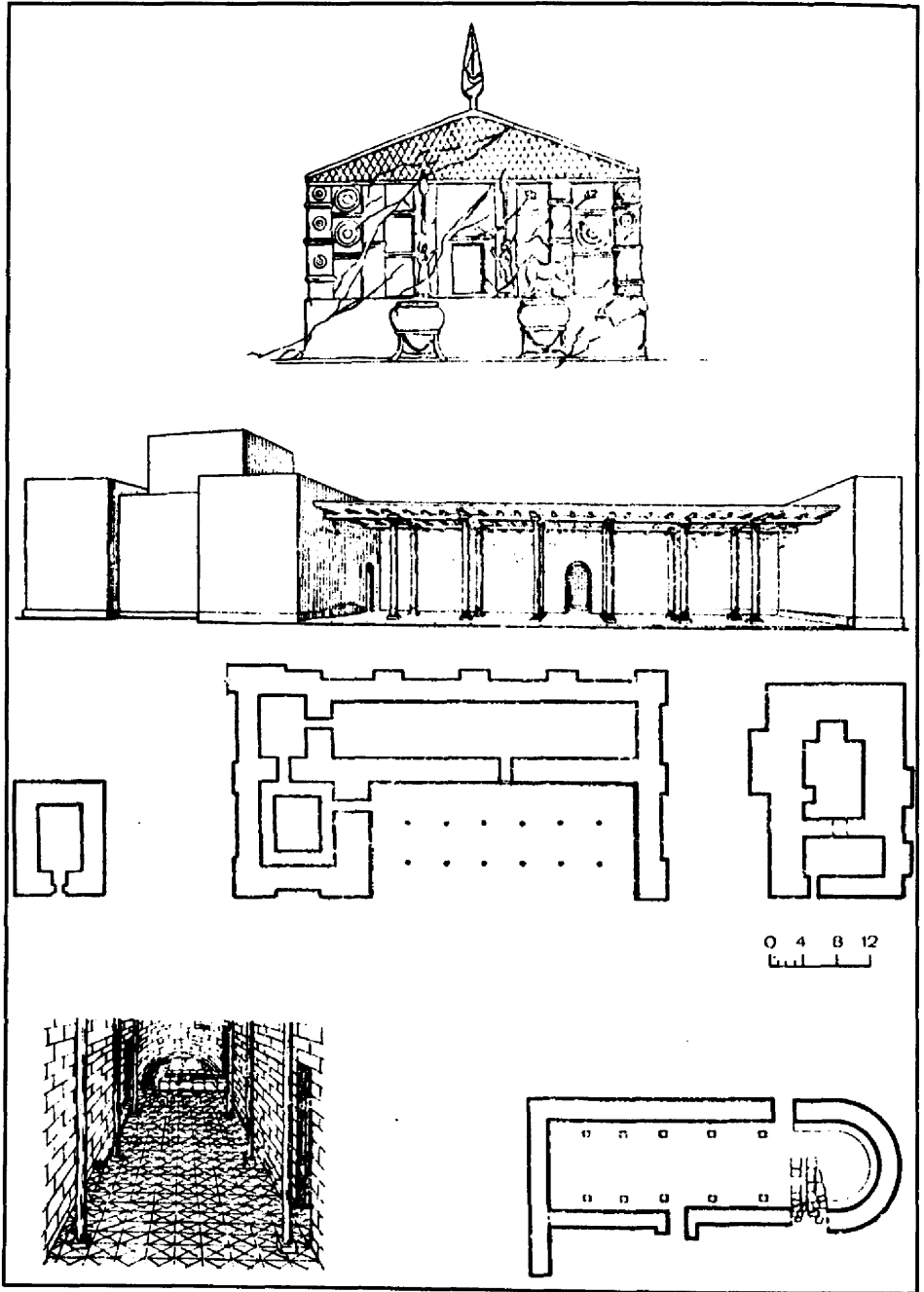
Ինչ վերաբերում է պաշտամունքային շինություններին, ապա ուրարտական խոշոր տաճարները հավանաբար ընդարձակ համալիրներ էին, որտեղ պաշտամունքային կառույցները միավորվում էին աշխարհիկ, տնտեսական, արտադրական ու պահեստային շենքերի հետ: Քրմերի գործունեությունը տաճարներում չէր սահմանափակվում միայն կրոնական ծիսակատարություններով: Տաճարներն էլ իրենց հերթին միայն նյութական արժեքներ չէին պարունակում իրենց մեջ, այլև հանդիսանում էին ռազմական հզոր կենտրոններ: Նրանցում գործում էին զենք պատրաստող արհեստանոցներ:

Այս իմաստով ուրարտական տաճարները լիովին նույնանում են հինարևելյան տաճարներին, որոնք ոչ միայն հոգևոր, այլև նյութական արժեքների շտեմարաններ էին, որտեղ գտնվում էին նաև արհեստանոցներ: Նման գործառույթներ են ունեցել նաև հետագայի՝ անտիկ և հելլենիստական ժամանակաշրջանների տաճարները:

Ուրարտական ճարտարապետությունը ստեղծել է տաճարային կառույցների մի շարք ձևեր, որոնք, բացի բազմաթիվ սեպագիր արձանա-

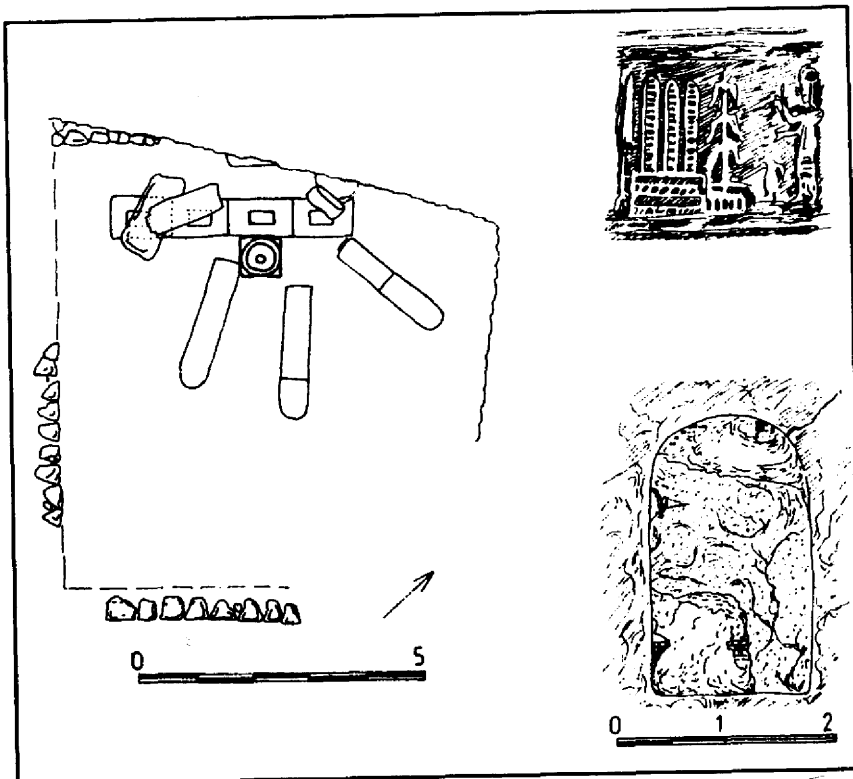

35. Տաճարներ, Ալթըն թեփն (վերակազմություն) (ա-գ), Քայալը դնրն, հատակագիծը (դ), Ալթըն թեփն, մուտքի վերակազմությունը (ն), Ալթըն թեփն, հատակագիծը (զ), Քեֆ քալնսի, ներքին տեսքը (վերակազմություն) (է)

36. Տաճարներ, Մուսասիր (ա), Էրմբունիի և Լալդիի տաճարի հատակագիծը և վերակազմությունը (բ), Էրմբունիի Մուսի տաճարի հատակագիծը (գ), Էրմբունիի հրո տաճարի հատակագիծը (դ), Թաշրուրուն, տաճարի ներքին տնայրը, վերակազմություն (ե), Թաշրուրուն, տաճարի հատակագիծը (զ)

գրություններից, հայտնի են նաև պնդումներից գտնված օրինակներով: Մնագրերում հիշատակվում են այդպիսի կառույցների հետևյալ տարբերակները՝ E - տուն (Աստծո) - տաճար, E.BAR - տաճար, iarani - մատուռ, šištile - աստվածների դարպաս: Պաշտամունքային է նդիլ նաև այն կառույցը, որը սնագրերում հիշատակվում է susi անունով: Հավանաբար նույն գործառույթն են ունենցել նաև sirihani և adunisini կառույցները, որոնք հիշատակվում են Կարմիր բլուրում հայտնաբերված սնագրերում: Պաշտամունքային կառույց էր նաև burgana-ն, որը տաճարներին կցված բուրգ էր. ընդ որում, դրանցից առաջինը կարող էր առնչվել նաև գինեգործությանը (Գ. Թումանյան):

37. Սրբարաններ, Ալթըն թեփն, քաջօթյա սրբարանը (ա), Թոփրաք քայն, կնիքի պատկեր կոթողի առջև կատարվող նվիրաբերման ծնուով (բ), որմնախորշ՝ արձանագրությանը՝ Ռեզայնիի և Ուշնույնիի միջև (գ)

Չնայած ուրարտական սնագրերում նշված են տաճարների մի շարք տեսակներ, սակայն դրանց հնագիտորեն ուրվագծված ձևերը իրենց

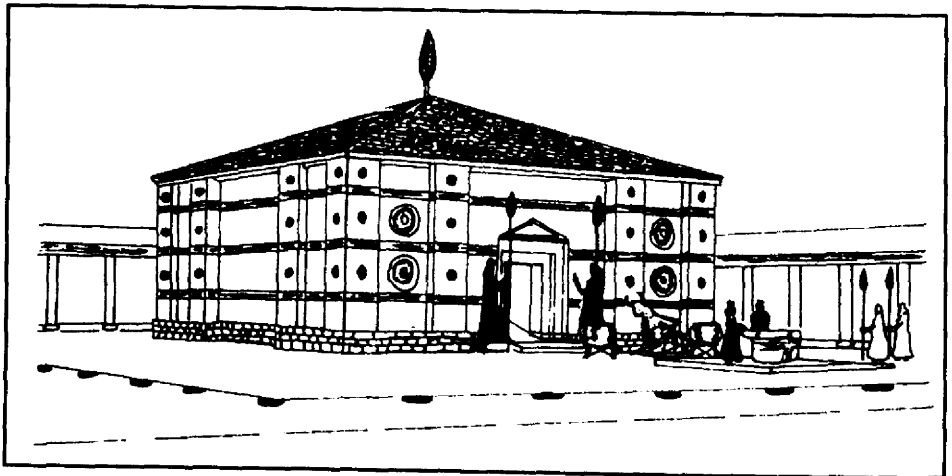
հատակագծային հորինվածքով երեքն են՝

1) քառակուսի հատակագծով տաճարներ (հիմնական ու տարածված ձևն է՝ Ալթըն թեփն, Թոփրաք քալն, Ագնավուր թեփն, Քայալը դերն, Վերախրամ, Դանաթլու կն),

2) ուղղանկյուն հատակագծով, երկայնական առանցքով տաճարներ (Էրնբունիի Սուսի տաճարը, Մուսասիր),

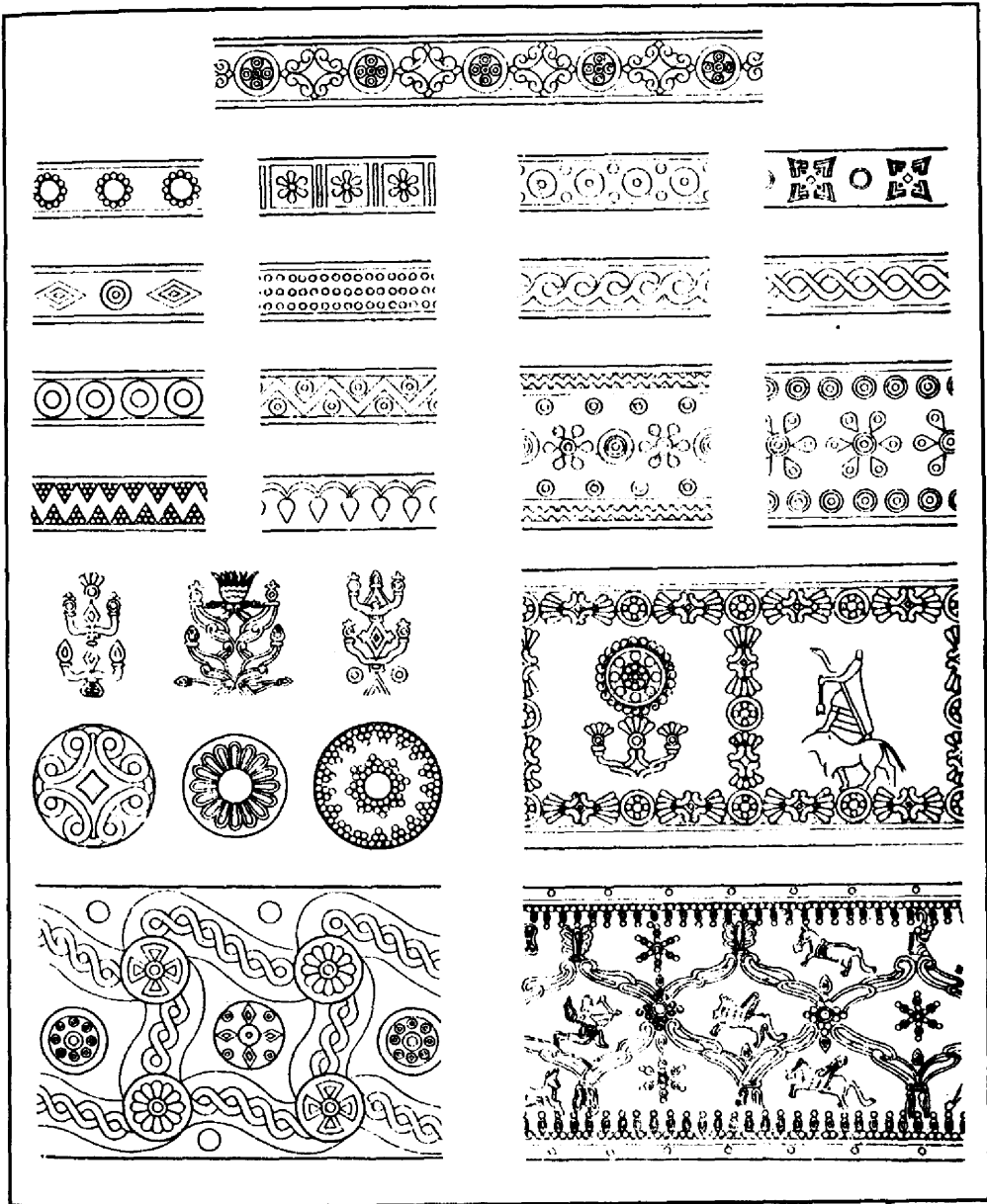
3) ուղղանկյուն հատակագծով, լայնական առանցքով տաճարներ (Էրնբունիի Խալդիի և Քնֆ քալնսիի տաճարները, նման են խուռի-խնթական աշխարհում տարածված բիթ-հիլանի կոչված շինություններին):

Վիմափոր կառույցներ: Ուրարտուն լեռնային երկիր էր, հետևապես վիմափոր կառույցները կազմում են նրա շինարվեստի մի զգալի մասը: Այդ կառույցներն ունեին նույնիսկ իրենց հովանավոր աստվածությունը՝ Աիրաինին: Դրանց թվին են պատկանում Ժայռափոր սանդուղքները, խորշերը, պաշտամունքային ու թաղման կարիքներին նվիրված արհեստական քարայրները, թունելները կն: Վիմափոր կառույցներում ուրարտացիները, հաղթահարելով ապառաժ լեռը, մշակել են այն՝ որպես երկրաչափական հստակ ձևերի ճարտարապետական դրսևորումներ:

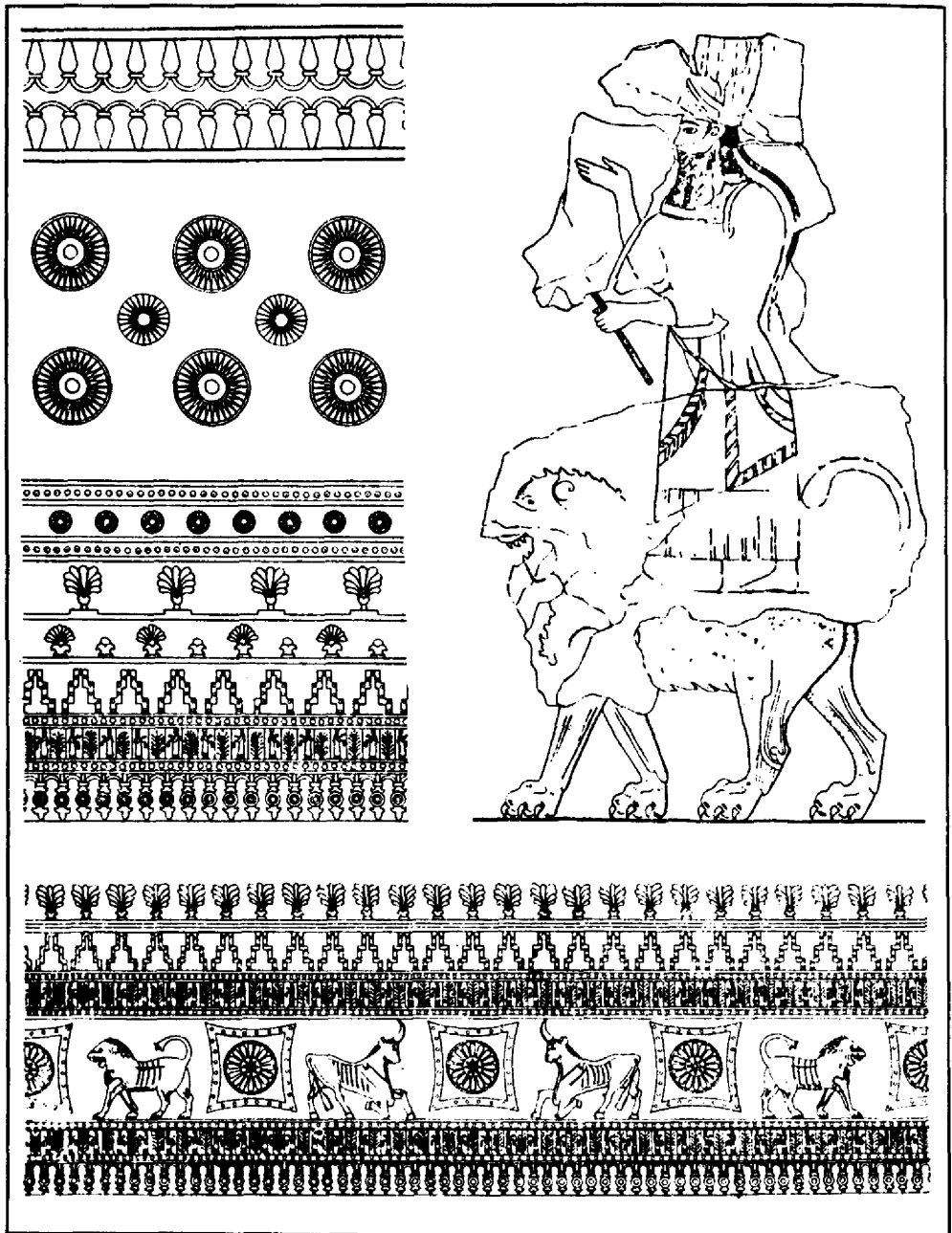

38. Մուսասիր, տաճարի վերակազմությունը՝ ըստ Վ. Քայսի

Ժայռային կառույցների ամենապարզ ձևերից են սանդուղքները, որոնք առնչվում են պաշտամունքային կամ աշխարհիկ նշանակության

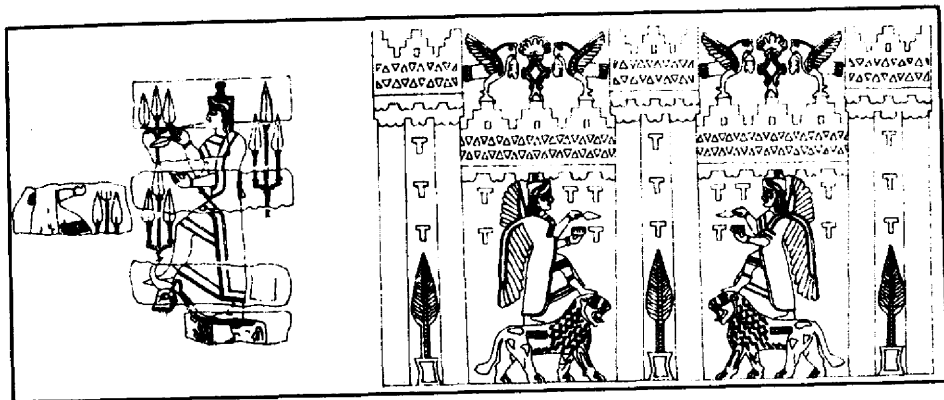

39. Ուրարտական զարդանկարներ, Էրմբունի (ա-ս)

40. Ուրարտական գարդանկարներ, Էրմբունի (ա-ն)

շինություններին: Վերերկրյա սանդուղքների առավել ուշագրավ օրինակները գտնվում են Տուշպայի, Վերին Անձամի, Բոստանկայայի միջնաբերդերում և այլուր: Ստորգնդայա սանդուղքների հետաքրքիր օրինակներ են հայտնի Թոփրաք քալեում, Միանդրաբում, Զալե Այդարում:

41. Բարձրաքանդակներ, Ադիջեմվազ (վերակազմություն) (ա), Բեֆ քալեսի (բ)

Ժայռային հաջորդ պարզ կառույցներն են խորշերը, որոնց առավել մշակված ձևերը ունեցել են պաշտամունքային նշանակություն և կոչվում են “Աստվածների դռներ”, ինչպիսիք են օրինակ Աշրութի դուռը՝ Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող Սալխանն (Աշոտակերտ) գյուղում, Մհերի դուռը, Բոստանկայայի դուռը և մյուսները: Բոստանկայայի խորշի առջև՝ ժայռի հարթեցված մակերեսի վրա, տնսանելի են բրոնզե գոհարանի ոտքերի հետքերը միայն, որով հաստատվում է այս կառույցների պաշտամունքային նշանակությունը:

Վիմափոր կառույցների առավել նշանակալից մասը գտնվում է Վան քաղաքի միջնաբերդի շրջակայքում: Այս կառույցները հավանաբար ունեին տարբեր գործառույթներ, այդ թվում՝ նաև պաշտամունքային: Այս իմաստով հետաքրքիր է ժայռի հյուսիսային կողմում գտնվող այն քարայրը, որը կրում է Մենուա արքայի արձանագրությունը, ուր հիշատակվում է ինչպես կոչված կառույցը, որտեղ պահվում էին գոհաբերությունների համար մատուցվող սրբազան կենդանիները: Դատելով կառույցի ձևից՝ համոզվում ենք, որ այն լիովին համապատասխանում է արձանագրության մեջ նրան վերագրվող նշանակությանը: Թերևս պաշտամունքային նպա-

տակի համար էր ծառայում մի այլ վիմափոր, որը գտնվում է Բայազնտում և բացառիկ է նրանով, որ նրկհարկանի է:

Վիմափոր կառույցների մի զգալի մասը նդնլ են դամբանային համալիրներ (Փոքր Խորխորյան վիմափորը, Բայալը դերնի դամբարանը, Ալթըն թնփնի դամբարանները ևն):

Ոռոգման ջրանցքներ: Ջրանցքաշինությունը Ուրարտուում գտնվում էր կենտրոնական իշխանության ձեռքում: Այս իմաստով հատկապես հիշարժան է Մենուա արքայի գահակալման ժամանակաշրջանը, որի թողած արձանագրություններից 14-ը վերաբերում են ջրանցքաշինությանը:

Ջրանցքները (ուրարտ. pili) նրկրում կազմում էին բավականին լայն ցանց: Բացի գետներից, ջրանցքներ էին նաև ջրային այն պաշարները, որոնք գոյանում էին լեռնային աղբյուրներից, լճակներից, ինչպես նաև լեռների ծալքերում մթնոլորտային տեղումներից կուտակված ջրերից: Ուրարտական ջրանցքները ճարտարապետական առումով կառույցների բավական զարգացած համակարգեր էին: Նրանք անցնում էին նրկրաբանական դժվար հաղթահարելի տեղանքներով, ուղղաձիգ ժայռերի ստորոտներով, թունելներով, նրբեմն էլ ստորգետնյա արհեստական ուղիներով կամ դաշտավայրերով:

Ուրարտական ջրանցքներից պահպանվել են բազմաթիվ, նույնիսկ առ այսօր գործող կառույցներ, որոնց թվում են Շամիրամի ջրանցքը, Մարանդի ջրանցքը, Խոտանալուի ջրանցքը, Հոկտեմբերյանի ջրաբաշխական ցանցը ևն: Ջրաբաշխական համալիրների մեջ մտնող առավել նշանակալից ջրամբարներից է Քեշիշ գյուղը:

Ուրարտական քաղաքներում խմելու ջրի մատակարարման գործը բավականին բարվոք վիճակում էր գտնվում: Այդ են հաստատում տարբեր տեղերում հնագիտական հետազոտությունների ընթացքում ջրատար խողովակների, ինչպես նաև տարբեր չափերի ջրամբարների մնացորդների հայտնաբերումները: Դրանցից է Ջիվիստանի ջրամբարտակը, որը կերտված է միջնաբերդի ժայռի խորության մեջ, կամ Արգիշտիխինիլի խոշոր ամբարտակը: Էրնբունիի միջնաբերդում է հայտնաբերվել

ուրարտական ջրատար համակարգի լավագույն օրինակը: Ջրամատակարարումն այստեղ իրացվում էր ինքնահոս ջրատարով, հետևապես ջուրը միջնաբերդ էր հասնում նրա նիշից շատ ավելի բարձր դիրքում գտնվող աղբյուրներից, որոնք մոտ 10 կմ հեռու էին գտնվում: Ջուրը քաղաք էր բերվում տուֆե խողովակներով, ստորգետնյա ճանապարհներով: Ուրարտական քաղաքներում ջրատար ցանցը, բացի քարե խողովակներից, ունեցել է նաև կավե խողովակներ (Քայալը դերե):

Շինարարական տեխնիկա: Ուրարտական կառույցների հիմնական շինանյութը, բացի քարից (քազալտ, տուֆ) ու փայտից (սոճի, կաղնի, հաճարենի, կաղամախի), նաև կավն էր ու ևղեգնը: Կավից էին պատրաստվում աղյուսները՝ փայտյա հատուկ կաղապարների մեջ և օգտագործվում էին ինչպես հում, այնպես էլ թրծած վիճակում: Աղյուսները նրկու տիպի էին՝ քառակուսի և ուղղանկյուն: Ուրարտում, ուր ավանդական շինանյութը քարն էր, մոնումենտալ կառույցներում կավի օգտագործումը Միջագետքից ներմուծված սկզբունք էր:

Ուրարտական ճարտարապետության մեջ կարելի է առանձնացնել քարակերտ, կավակերտ և փայտե կոնստրուկցիաներ:

Ուրարտական կառույցների որմածքում բազալտը և տուֆը օգտագործվում էին միաժամանակ, խառը ձևով: Սակայն տուֆը հիմնականում օգտագործվում էր հիմքերի, ինչպես նաև պատերի ներքևի շարքերի, գետնախարիսխաների ու աստիճանների համար: Տուֆն օգտագործվում էր նաև խարիսխաների, բարավորների, ջրատար խողովակների պատրաստման համար: Բազալտը կիրառվում էր սալաքարերի, խարիսխաների, կոթողային հուշայտյունների, դամբարանների, մոնումենտալ քանդակների, սեպագիր արձանագրությունների և տնային ամենատարբեր իրերի համար:

Շուրջ 3-4 մ բարձրությամբ պատերը շարվում էին կոպտատաշ քարերով, կավե շաղախով: Երբեմն գետնախարիսխաներ կազմող որմածքներն ամուր տուֆատեսակներից էին՝ շարված խորանարդաձև բնկորներից: Կան նաև մշակված ու կանոնավոր նրկրաչափական ձևերով քարե կոնստրուկցիաներ:

Կավակերտ կոնստրուկցիաներից ամենատարածվածը հում աղյուսի որմածքն էր: Քառակուսի և ուղղանկյուն աղյուսների օգտագործումով ապահովվում էր որմածքների շարքերի կապը: Հում աղյուսի պատերն ունեին 2,12-3,77 մ լայնություն: Չափերի հիմքում ընկած էր ուրարտական կանգունը (մոտ 50 սմ), որով և չափում էին պատերը (չորս, հինգ և յոթկանգունային պատեր): Հատակները ևս շարվում էին մի շերտ աղյուսով, ապա ծածկվում էին կավով: Կամարը ուրարտական ճարտարապետության մեջ հայտնի է վիմափոր կառույցներում, կառույցներ պատկերող հարթաքանդակների վրա: Հայտնի են նաև աղյուսներից շարված կամարներ:

Փայտը հիմնականում օգտագործվում էր պլանահեռային համակարգերի, միջհարկային և այլ տիպի ծածկերի, տանիքների (այդ թվում՝ նրկթեք), ինչպես նաև հակասնյամիկ գոտիների ու բարավորների համար: Փայտից պատրասվել են նաև դռներ և քիվեր: Էրեբունիի միջնաբերդի հում աղյուսի պատերի շարվածքը ամրացված էր փայտյա կապերով, որոնք ունեին հակասնյամիկ նշանակություն:

Այսպիսով, հնագիտական տվյալները, լրացվելով գրավոր աղբյուրներով, հնարավորություն են տալիս՝ ընդհանուր առմամբ վերականգնելու ուրարտական ճարտարապետության առանձնահատկությունները: Ուրարտական ճարտարապետությունը, շնորհիվ առաջավորասիական և լեռնաշխարհի բնիկ այլ մշակույթների հետ ունեցած սերտ առնչության, հասավ տեխնիկական այնպիսի մակարդակի, որին հավասարապես մոտ էին ինչպես լեռնային, այնպես էլ հարթավայրային ճարտարապետության սկզբունքները: Այդ ճարտարապետության բնորոշ հատկանիշն էր նաև այն, որ նրանում ինչպես քարե, այնպես էլ փայտյա կառուցողական յուրահատուկ տեկտոնիկ ձևերի արտահայտությունները դրսևորվում են ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ միահյուսված ձևերով:

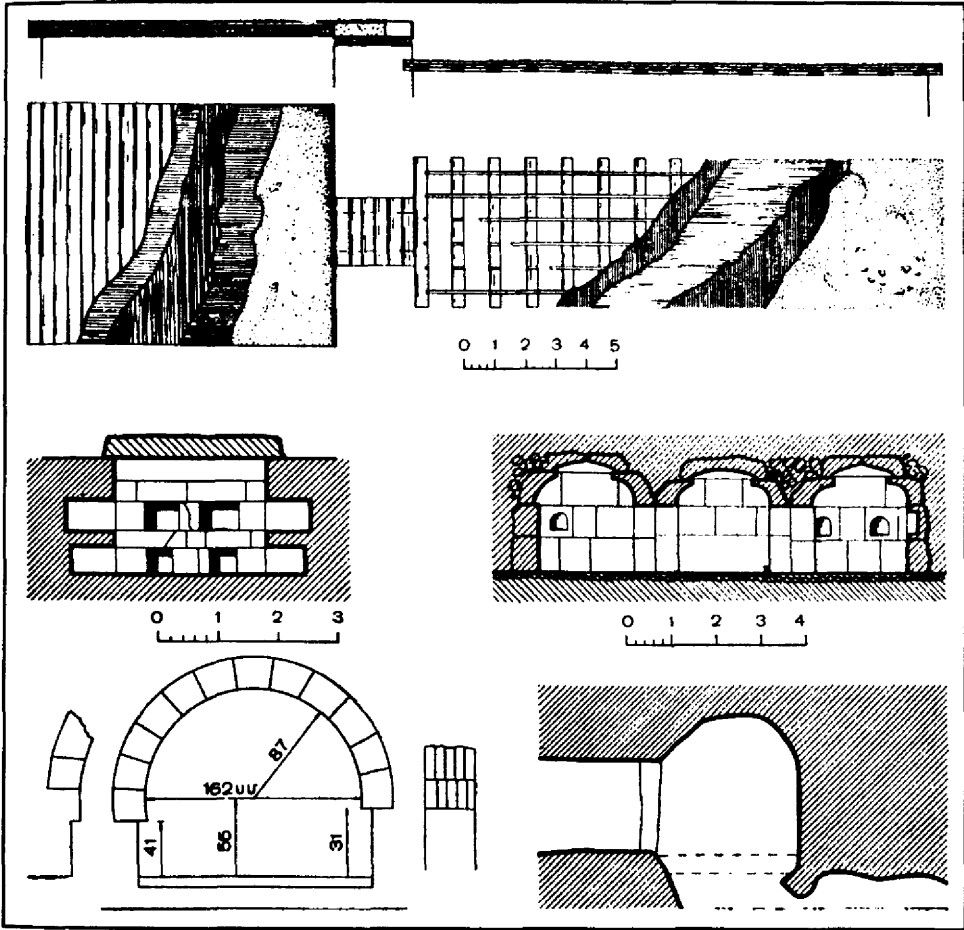
Ուրարտական ճարտարապետությունն ակնհայտ առնչություններ է ցույց տալիս մի կողմից խեթական աշխարհի լեռնային ճարտարապետության, մյուս կողմից՝ Միջագետքի հարթավայրային ճարտարապետության սկզբունքներին, ընդհուպ մինչև հում աղյուսի օգտագործումը:

Ուրարտական ճարտարապետությունը հնտագայում մեծ ազդեցություն ունեցավ ոչ միայն հայ, այլև փոքրասիական, բայց հատկապես իրանական (աքեմենյան) մշակույթների կառուցողական ավանդույթների վրա:

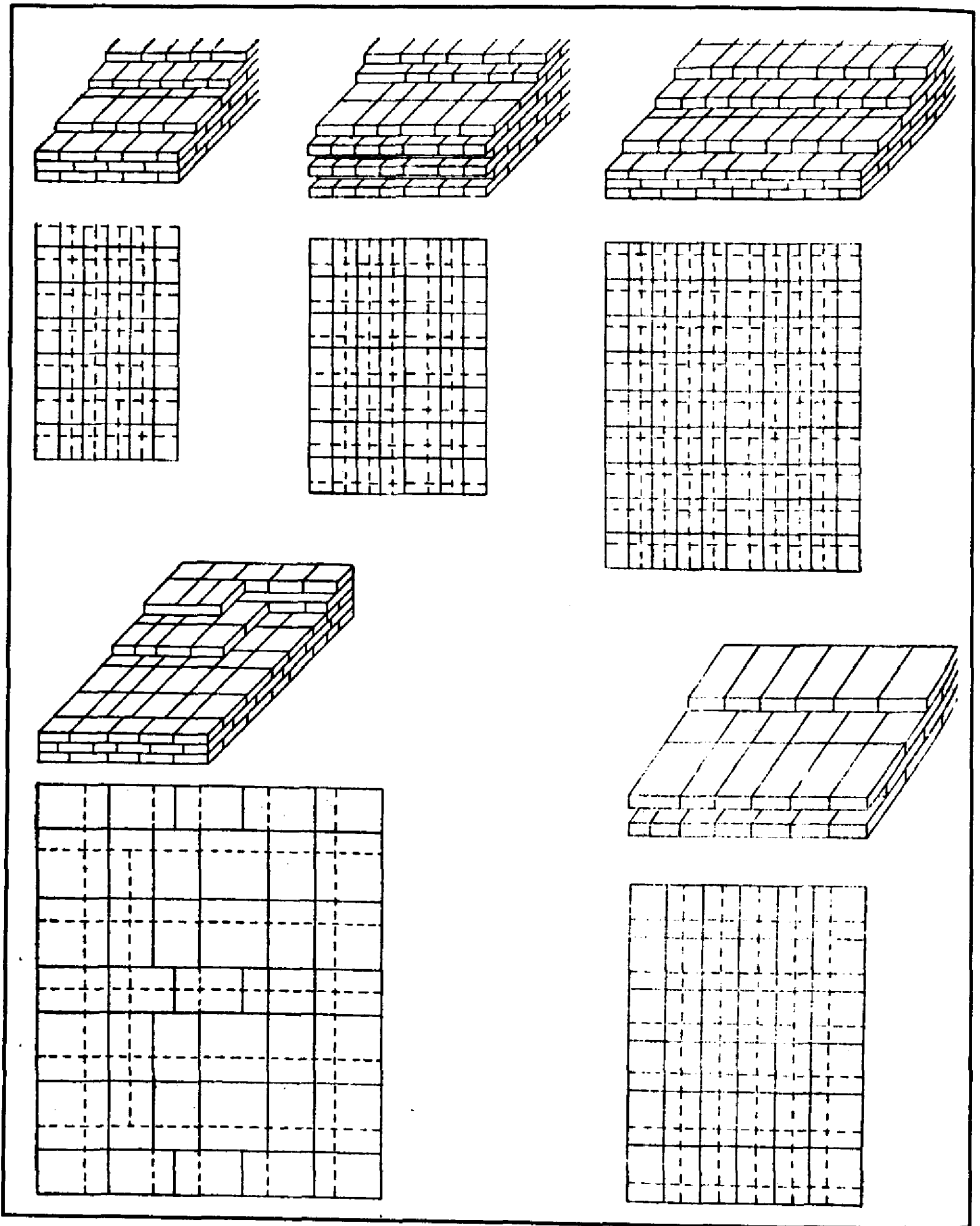
Գրականություն: Ծիրնազան 1962; Հովհաննիսյան 1964; Պիոտրովսկի 1971; Զարյան 1986; Հարությունյան 1978; Հարությունյան 1992; Հովհաննիսյան 1996; Թումանյան 2008; Сивков 1944; Шлеев 1954; Кафадарян 1967; Кафадарян 1972; Мнацаканян и др. 1978; Халпахчян 1980; Оганесян 1970; Оганесян 1981; Оганесян 1985; Belck 1895; Kleiss 1963-1964; Riemschneider 1965; Stronach 1967; Riemschneider 1970; Naumann 1968; Kleiss 1976c; Yutaka 1979; Kleiss 1979b; Kleiss 1979c; Kleiss 1982; Gunter 1982; Forbes 1983; Sinclair 1987; Kleiss 1988; Ussishkin 1994b; Smith, Kafadarian 1996

Նկարներ: 31, 32, 33 (Քաղաքաշինություն); 34 (Բնակարանային ճարտարապետություն); 35, 36, 37, 38, 41 (Մոնումենտալ կառույցներ); 51, 52, 53 (Վիմարփոր կառույցներ); 48 (Ուռզման ջրանցքներ); 42, 43, 44, 45, 47, 49, 50 (Շինարարական տեխնիկա)

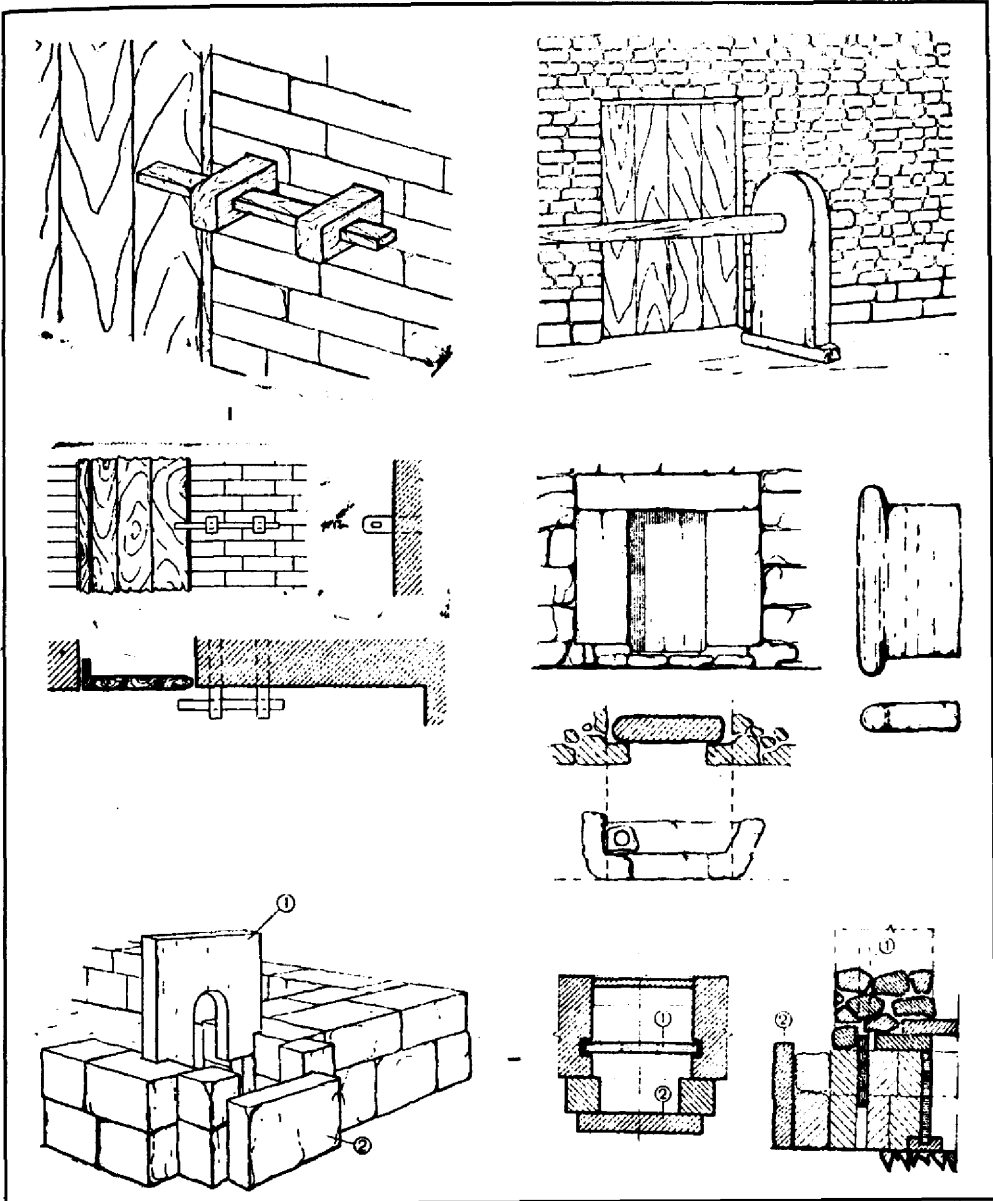
Լուսանկարներ: 1, 7-28

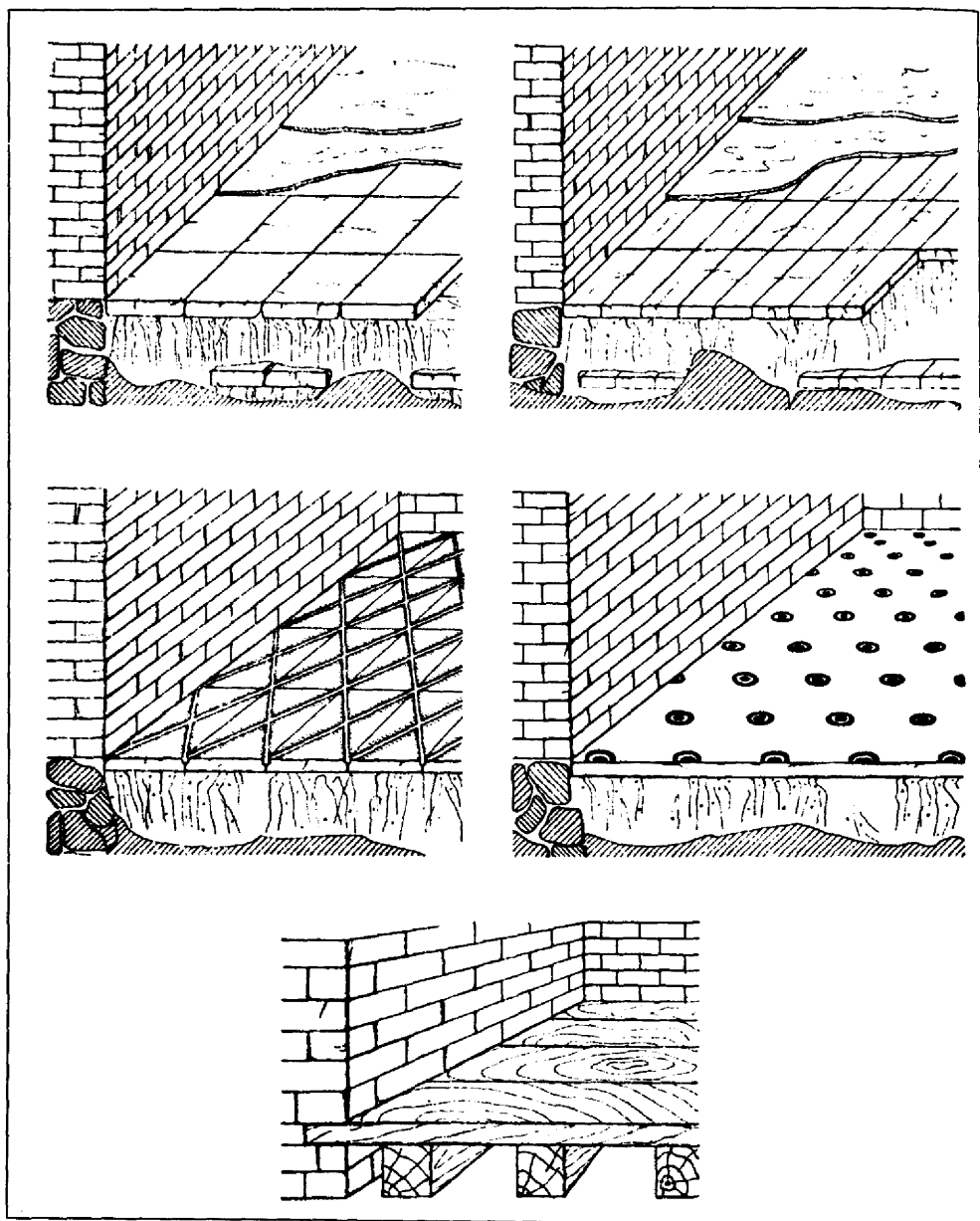
43. Ուրարտական ծածկերի ճևեր (ա-ն)

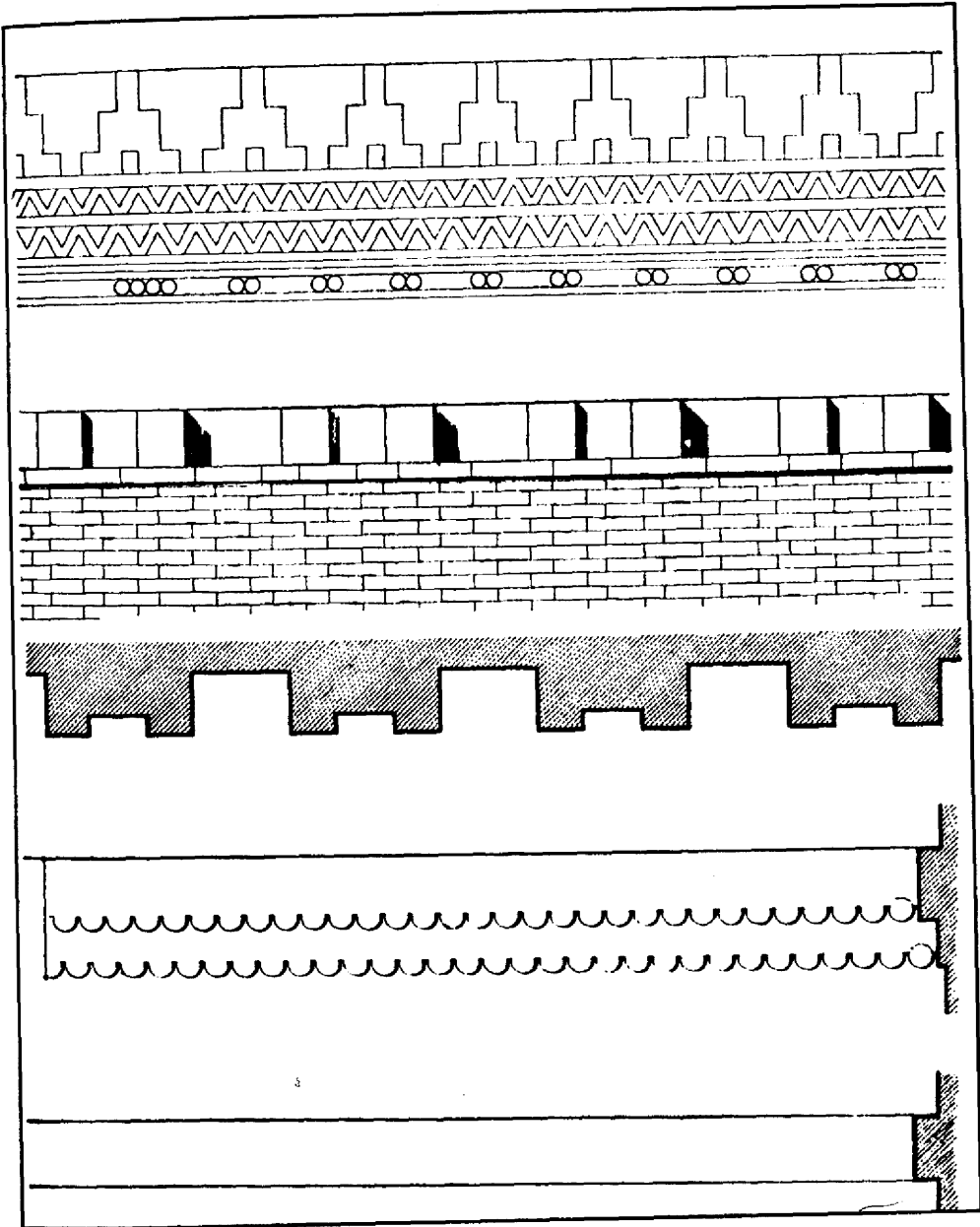
44. Ուրարտական աղյուսի շարվածքի ձևեր (ա-ն)

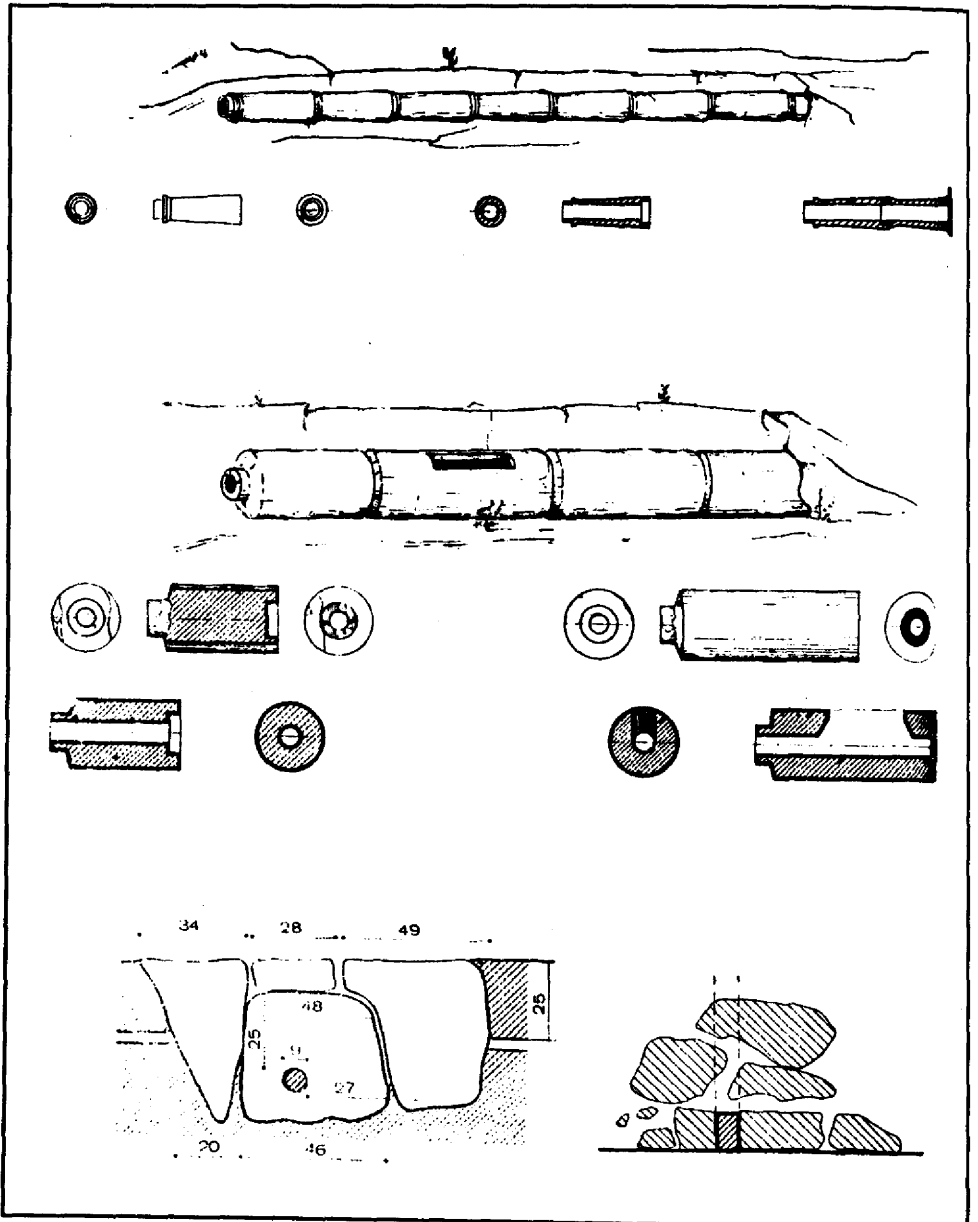
45. Ուրարտական փականների ձևեր (ա-դ)

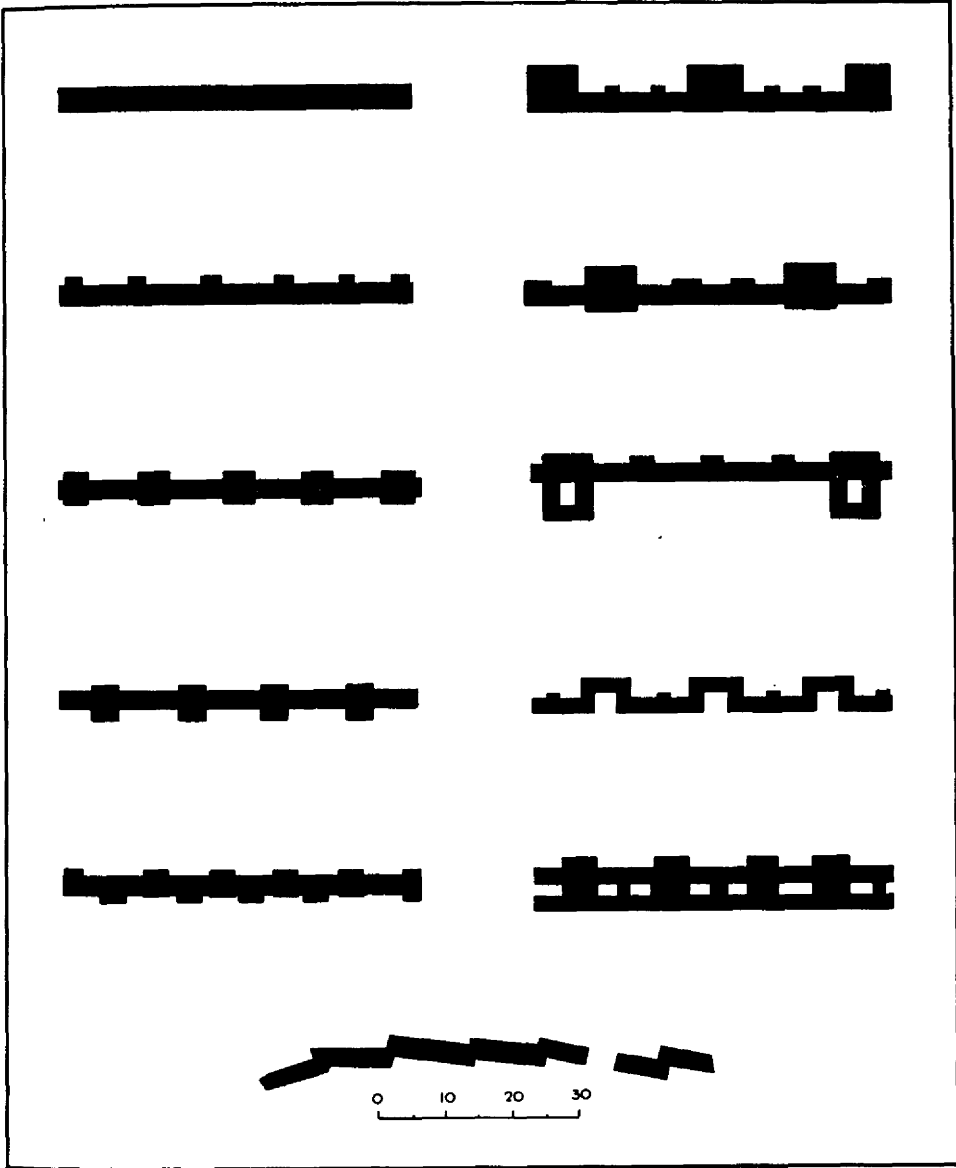
46. Ուրարտական հատակների ձևեր (ա-ե)

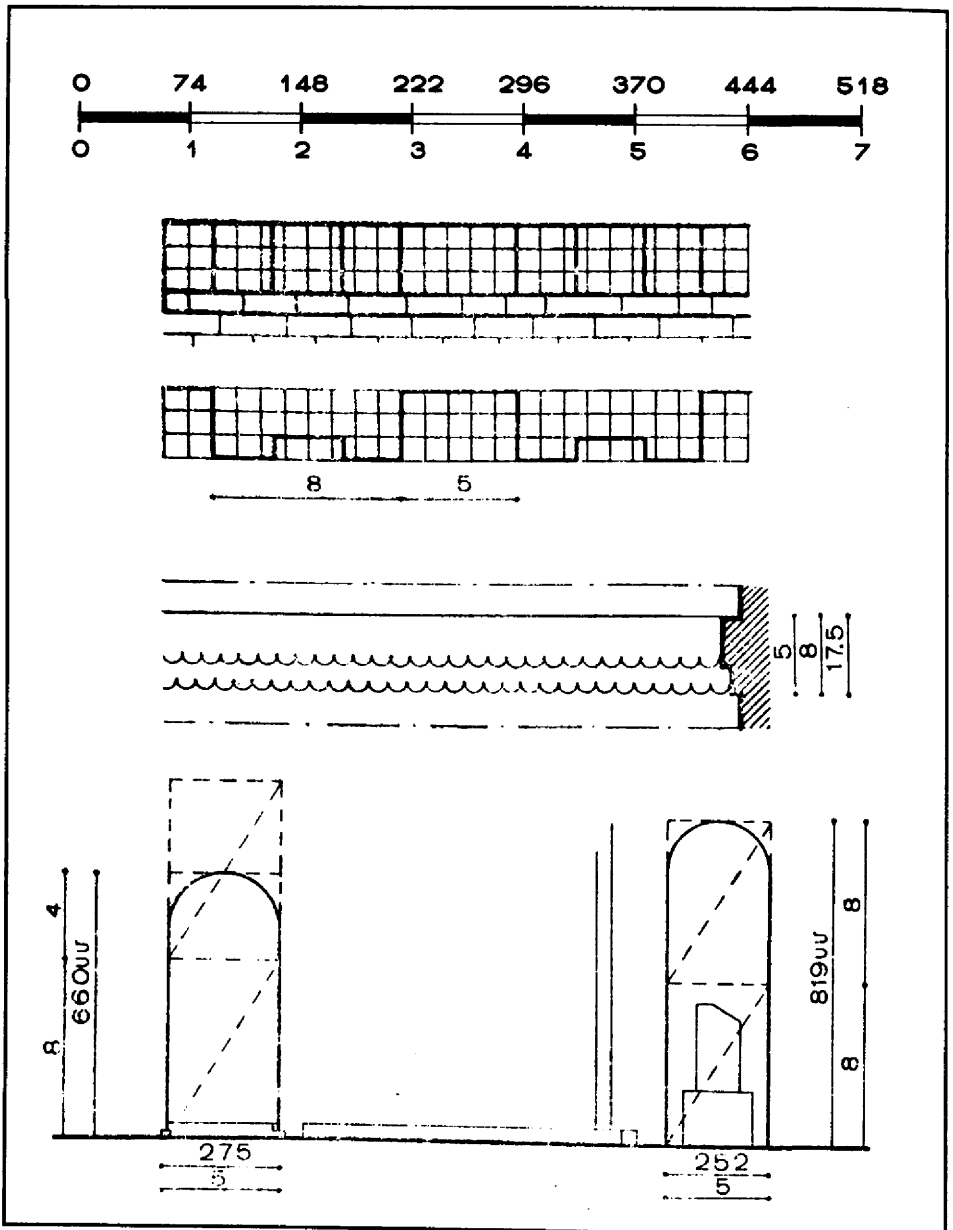
47. Ուրարտական քիվերի ձևեր (ա-դ)

48. Ուրարտական ջրատար խողովակների ձևեր (ա-զ)

49. Ուրարտական ամրոցների պատերի ձևեր (ա-ի)

50. Ուրարտական համաչափություններ, կանգուն (ա), քիվեր (բ, գ).

III. ԴԱՄՔԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐ

Ուրարտական մոնումենտալ դամբանային շինություններն ուսումնասիրվում են դեռևս XIX դ. երկրորդ կեսից: Այլ տիպի դամբարաններ հետազոտվել են ուրարտական հուշարձանների լայնամասշտաբ պեղումների ընթացքում՝ սկսած XX դ. կեսերից:

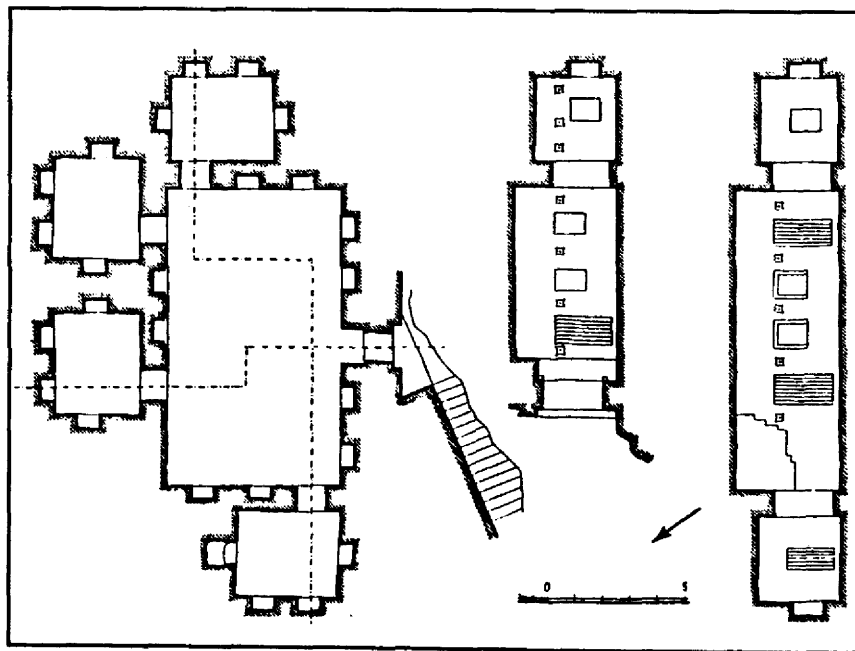
Մեզ հայտնի ուրարտական դամբարանների հիմնական մասը ինտրամուրալ է (կատարված բնակավայրի կամ ամրոցի ներսում) կամ նույն այդ բնակավայրի/ամրոցի անմիջական հարևանությամբ՝ հատկապես ժայռերին հարմարեցված պաշտամունքային շինություններին կից:

Ուրարտական թաղումների ընդհանուր վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ, որոշ բացառությամբ, մեզ հայտնի են միայն ուրարտական վերնախավին պատկանող դամբարաններ և առանձին ինտրամուրալ թաղումներ: Բուն ուրարտացիների դամբարանադաշտերը, որում կներկայանար ուրարտական մշակույթը՝ որպես այդպիսին (օրինակ այնպես, ինչպես այն ի հայտ է գալիս լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան մշակույթների համակարգում), մեզ հայտնի չեն: Այն դամբարանադաշտերը, որոնցում կան ուրարտական նյութ պարունակող դամբարաններ (օր.՝ Օշական) պատկանում են առավելապես ուրարտական ազդեցության տակ գտնվող տեղական վերնախավին: Սա մեկ անգամ ևս խոսում է բուն ուրարտական մշակույթի վերնախավային բնույթի մասին:

ՎԱՆ

Ուրարտական ժայռափոր հուշարձաններից հատուկ համբավ ունեն վանի ժայռափոր արհեստական քարայրերը և ընդարձակ սրահները: Առավել ուշագրավ արհեստական քարայրերը գտնվում են վանի ժայռաբլրի հարավային կողմում: Այստեղ են տեղադրված երեք խմբից բաղկացած «Խորխորյան քարայրերը»: Դրանցից առաջինը ոչ մեծ քարայր է, որտեղ փորագրվել է Արգիշտի I-ի հայտնի Խորխորյան տաբեգությունը: Դրանից ոչ հեռու գտնվում է գլխավոր կառույցը: Նրան մոտենալու համար վանի ամրոցի հարավային կողմից մայր ապարում աստիճաններ

են փորվել: Այն մեկ կենտրոնական և չորս օժանդակ սենյակներից կազմված դամբարան է: Կենտրոնականը 10, 50x3,50 մ չափերով սենյակ է, որի պատերին կան տասը խորշեր: Պատի վրա կան փորվածքներ և բացվածքներ, որոնցում, հավանաբար, ամրացվում էին ճրագներ: Սենյակի հատակին նրկու փորվածք կա, մեկը՝ ուղղանկյուն (2,07x2,60 մ), մյուսը՝ քառակուսի (1,11x1,11 մ): Կենտրոնական սենյակի արևելյան և արևմտյան կողմերում կան իրար չմիացող չորս ավելի փոքր սենյակներ, որոնց պատերը գարդարված են խորշերով: Տյուսիսարևմտյան սենյակի հատակին բացվեց խճով լի հոր: Այն կարող էր ծառայել իբրև գնտնուղի՝ սենյակը միացնելով Խորխորյան ժայռի 3-րդ շինության հետ: Վերջինս գտնվում է անմիջապես մեծ սրահի տակ:

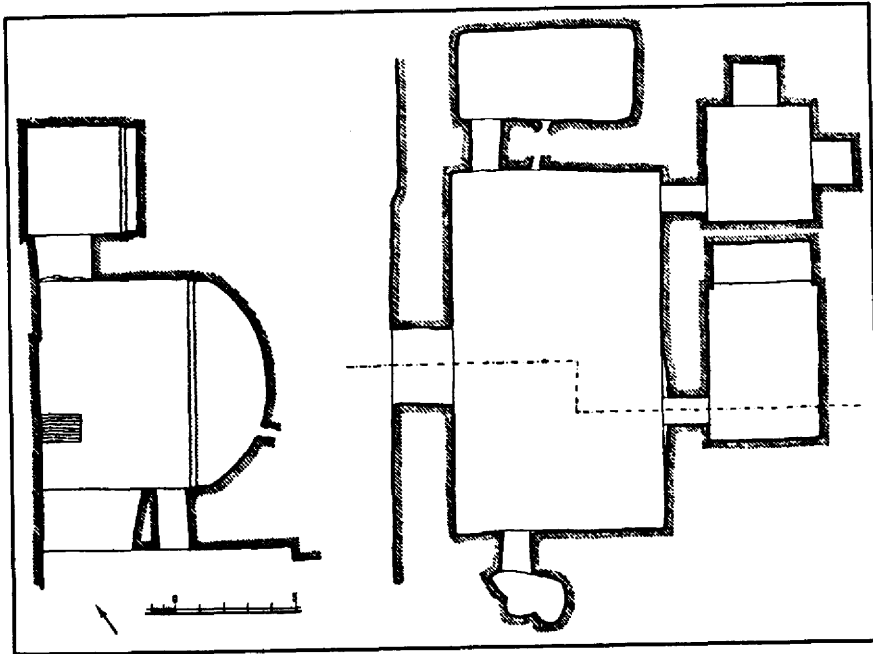

51. Վան, Մեծ Խորխորյան քարանձավը

Այն կազմված է ուղղանկյուն դահլիճից (նրկարությունը՝ 12,68 մ, լայնությունը՝ 2,90-3,09 մ, բարձրությունը՝ 2,10 մ): Սրա հյուսիսային պատին՝ հատակից 20 սմ բարձրության վրա, փորված են չորս խոշոր խորշեր:

Վանի ժայռի հարավային կողմի հաջորդ դամբարանը Նաֆթ քյոյուն

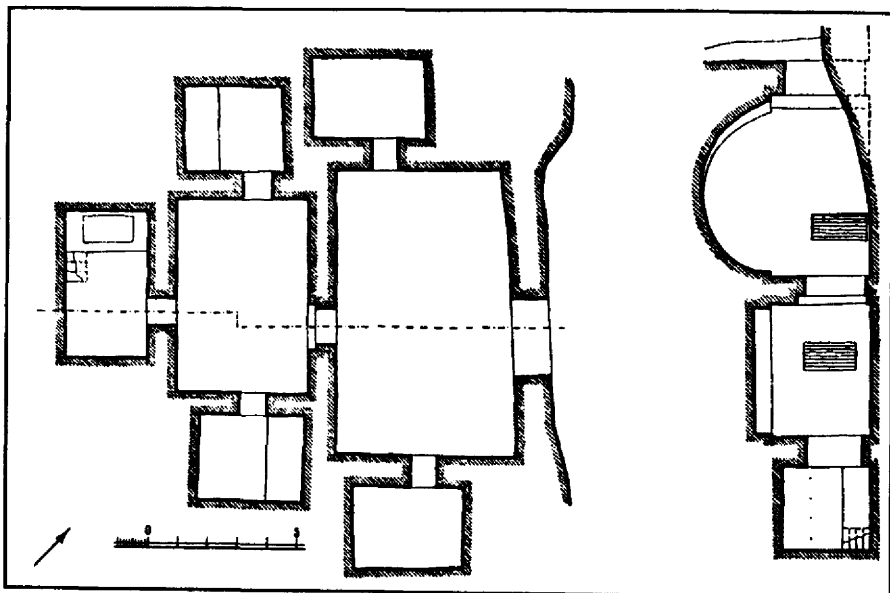
է: Սրահի ճակատը ձևավորված է խորշի նման (լայնությունը՝ 24,90 մ, բարձրությունը՝ 8,60 մ), որի վերին հատվածում պատուհան է բացված: Այս քարայրների առաջին խոշոր դահլիճը (նրկարությունը՝ 12,40 մ, լայնությունը՝ 7,28 մ, բարձրությունը՝ 7,90 մ) ունի կորածև թաղ: Ճակատի նրկար պատն ունի դռներ, որոնցից ձախը տանում է դնալի նրկու խորշերով զարդարված ոչ մեծ սենյակը, իսկ աջը՝ նրկրորդ խոշոր սենյակը: Պատերն ունեն մեկական դռներ: Մուտքից ձախ կա ոչ մեծ ուղղանկյուն սենյակ, իսկ աջինը անավարտ է:

52. Նաֆթ քյոյու, քարանձավները

Մյուս դամբարանը Իչկալան է: Այն տարբերվում է Խորխորյան սենյակներից և Նաֆթ քյոյուից նրանով, որ օժանդակ շինությունները խրամփում են ոչ թե մեկ, այլ նրկու սրահների շուրջ: Առաջին սրահի պատերը հավասար չեն (նրկարությունը՝ 9,28-9,38 մ, լայնությունը՝ 5,49-5,97 մ): Առաստաղն ունի կորածև թաղի տևք: Երկրորդ սրահը փոքր է (6,30x4,33 մ), հարթ առաստաղով: Առաջին սրահին կից են նրկու, նրկրորդին՝ նրկ ուղղանկյուն և անհավասար պատերով սենյակներ (նրկարությունը՝ 4,80-4,82 մ, լայնությունը՝ 2,60-2,71 մ): Հյուսիս-արևելքում կան նրկք աստի-

ճանններ, որոնք տանում են դեպի 0,87 մ բարձրությամբ հարթակը: Այստեղ փորված է 1,67 մ երկարությամբ և 0,88 մ լայնությամբ մի խորշ:

53. Իչկալա, քարանձավները

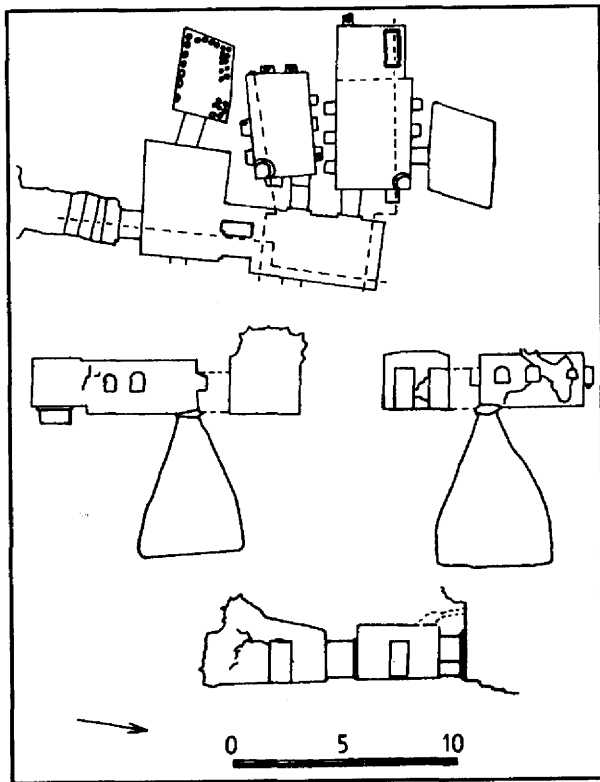
Վանի ժայռի քարայրներից հաջորդը գտնվում է զինապահեստի մոտ: Փորք մուտքով կարելի է անցնել մոտ 20 մ² չափերով և 2,55 մ բարձրությամբ մի սրահ, որն ունի երեք կից սենյակ: Դրանցից մեկն ունի 4,74x1,42 մ է, որի հարթ առաստաղի բարձրությունը՝ 0,95 մ է: Երկրորդ սենյակի առաստաղը կորած է: Մայր ապարում փորված աստիճանը տանում է դեպի երրորդ, ոչ մեծ սենյակ-գաղտնարանը: Այն ունի 1,07 մ լայնություն և 0,85 մ բարձրություն: Թեև սենյակում որևէ նյութ չի գտնվել, սակայն կարելի է ենթադրել, որ հենց այստեղ է կատարվել հիմնական թաղումը:

Գրականություն: Մելքոնյան 1995; Плотровский 1959; Sevin 1980; Ussishkin 1994

Նկարներ: 51, 52, 53

ՆԵՐՔԻՆ ԽՆՁՈՐ (ՔԱՅԱԼ ԴԵՐԵ)

Դամբարանը հայտնաբերվել է վերին ամրոցի ժայռի հարավային եզրին: Այն ունի նեղ մուտք և դամբարանի խորքը տանող չորս աստիճաններով նեղ դրոմոս, որով կապվում է վեց սենյակներից բաղկացած դամբարանին: Առաջին սենյակի դուռը ծածկված է եղել երեք խոշոր սալաքարերով: Այս սենյակները ուղղանկյուն են, սակայն չորրորդ և վեցերորդ սենյակների պատերը փոքր-ինչ շեղված են: Երրորդ և հինգերորդ սենյակների պատերի մեջ կան կամարածև վերնամասեր ունեցող ութական խորշեր: Բացի խորշերից, երրորդ սենյակի հետևի պատին կից կառուցվել էր մի հարթակ, որի մեջ փորված էր 1,5 մ երկարություն ունեցող սարկոֆագ: Վնասորթիք է նաև վեցերորդ սենյակը, որի հատակին՝ բոլոր պատերի տակ, փորված էին 36 կլոր փոսիկներ՝ ըստ երևույթին մոմակալներ տեղադրելու համար:

54. Քայալը դերն, դամբարանի հատակագիծը և կտրվածքը

Դամբարանի սրահներից նրնքի հատակների անկյունային մասերում փորված են հատած կոնի ձև ունեցող հորեր: Այս նրնք հորերից նրկուսը պնդվեցին, և նրանց հատակներին գտնվեցին լավ մշակված քարաքեկորներ: Չ. Բրննիի կարծիքով՝ դրանք ծառայել են որպես գոհարաններ: Դամբարանները կառուցվել են Զ.ա. VIII դ. նրկրորդ կեսին: Այդ թվագրությունը հաստատվում է նաև այստեղ գտնված իրերով: Դրանց թվին են պատկանում մոտ մեկ տասնյակ նրկաթե տներևաձև և նշաձև պոչուկավոր նետասուլարները, որոնք հայտնի են Թոփրաք քալնից, Ալթըն թեփեից, Նայկաքերդից և այլն: Նետաքրքիր են այստեղ գտնված կահույքի մասերը, որոնց մեջ ամենամեծ խումբն են կազմում աթոռների ոտքերի ծայրակալները: Դրանց մի մասը բրոնզե խողովակներ են, իսկ մյուսները ցլի ոտքի կամ աշյուծի թաթի ձև ունեն: Գտնվել են նաև գարդեր՝ բրոնզե ապարանջան, արծաթե շքասեղ և օղ, բրոնզե ասեղ, կոճակ և այլն:

Գրականություն: Lloyd, Burney 1965; Burney 1966

Նկարներ: 54

ՄԱՋԳԵՐԴ

Այն գտնվում է Մանազկերտից 11 կմ դեպի արևելք՝ դժվարամատչելի ժայռի հարավային լանջին: Հայտնաբերվել է Կ. Լեհման-Հաուպտի կողմից: Դամբարան կարելի է մտնել թաղակապ դրոմոսի միջով, որն ուղղանկյուն (1,42x1,1 մ) դռնով միանում է գլխավոր սրահին: Դռան շեմը մոտ 0,5 մ բարձր է սրահի հատակից, որի վրա կա ոչ մեծ հոր: Գլխավոր սրահը հատակագծում անհավասար քառանկյունի է (հարավային և հյուսիսային պատերը՝ 3,6-3,15 մ, իսկ արևելյանը և արևմտյանը՝ 6-5,75 մ): Հարթ առաստաղի բարձրությունը 2,3 մ է, կողային սրահի մուտքը (1,46x0,85 մ) ավելի փոքր է: Հյուսիսային պատին կան որմնախորշեր (մեկի լայնությունը՝ 1,5 մ, խորությունը՝ 1 մ, մյուսինը՝ 0,84x0,84 մ):

Գրականություն: Lehmann-Haupt 1910-1931; Пиотровский 1959

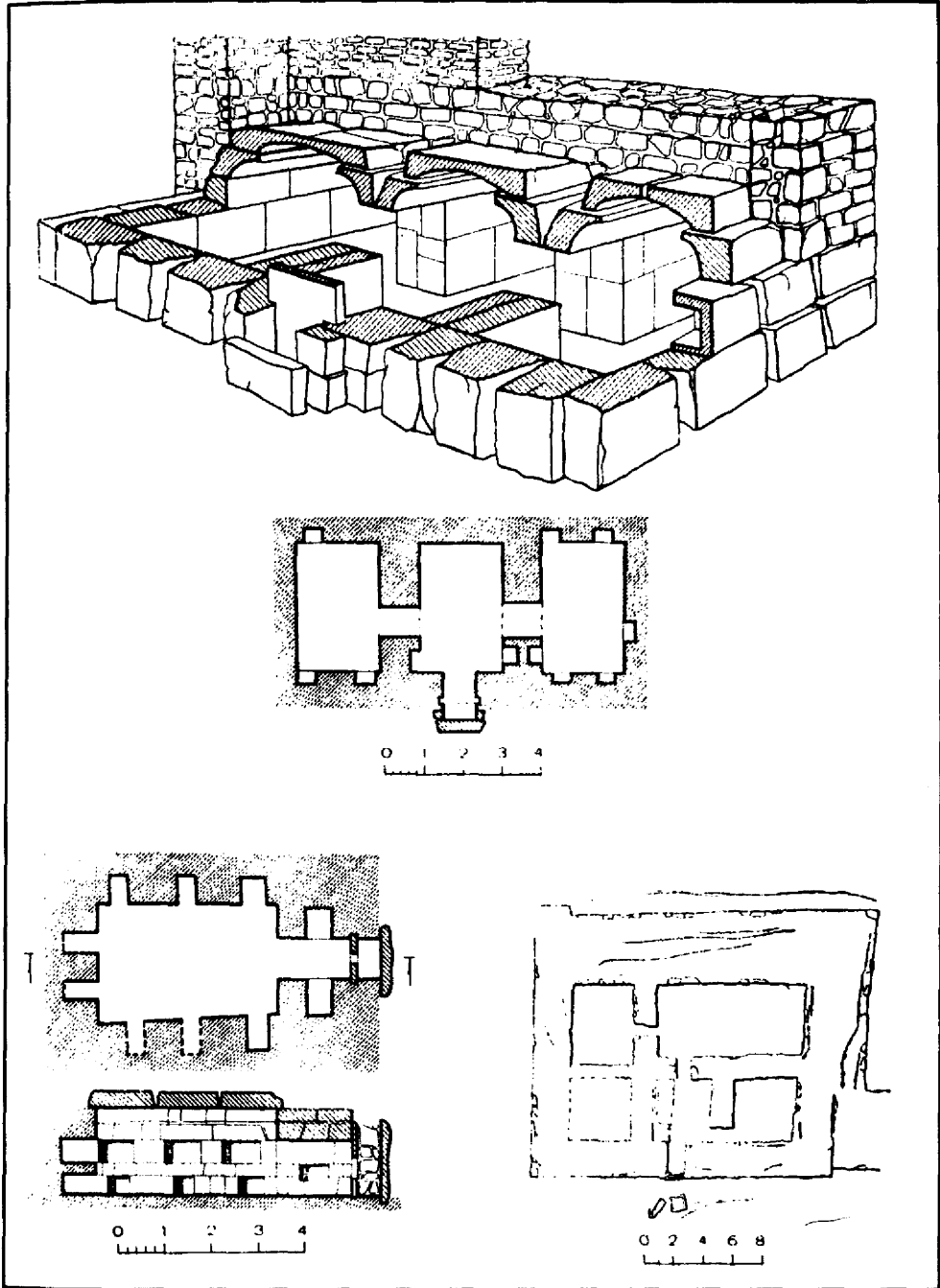
ՃՄԻՆ (ԱԼՁԸՆ ԹԵՓԵ)

Այլըն թեփնի թվով երեք դամբարանները հայտնաբերվել և պնդվել են Թ. Օզգյուչի կողմից: Դրանցից առաջինն ունի ուղղանկյուն հատակագիծ՝ 9x4,5 մ չափերով, և բաղկացած է երեք ոչ մեծ սրահներից: Դամբարանի պատերը կազմող արտաքին և ներքին խոշոր սալերի միջանկյալ տարածքը լցված է մանր քարերով: Արտաքին սրահի լայնական պատերի մեջ կան 44 սմ և 42 սմ չափերով մեկական որմնախորշեր: Որմնախորշեր կան նաև 2-րդ և 3-րդ սրահներում, որոնք հաղորդակցվում են առաջինի հետ 70 սմ լայնություն ունեցող մուտքերով: Առաջին սրահի հյուսիսարևմտյան անկյունում գտնվել է վատ պահպանված փայտե դագաղ, որի մեջ կար մեկ կմախք: Նրա շուրջը գտնվել են անոթների բեկորներ և կահույքի մնացորդներ: Առավել հետաքրքիր է փորագրված ցլի սմբակի ձևով աթոռի փայտե ոտքը, որը ծածկված է եղել արծաթե թիթեղով: Դամբարանի ծածկի սալերը պատվել են մանր քարերի և հողի՝ մոտ 0,5 մ հաստության շերտով, ինչի շնորհիվ գետնափոր դամբարանի տանիքը հավասարեցվել է հողի մակերևույթին: Վրան պահպանվել են հում աղ-

յուսից կառուցված նրկրորդ հարկի տանիքի հետքեր: Երկրորդ դամբարանը կառուցված է առաջինից մոտ 2 մ հեռավորության վրա: Դամբարանը 7,5x5 մ չափերով մի սրահ է: Ստորգնանյա մուտք-դրոմոսը (2,9x0,9 մ չափերով) կառուցված է նրկու իրար դիմաց տեղադրված քարերով, որոնց մեջ փորված են որմնախորշեր: Սրահի բարձրությունը 2 մ է: Երկայնական պատերի մեջ կան նրնք, լայնական պատերի մեջ՝ նրկու որմնախորշեր (բարձրությունը՝ 1,25 մ, լայնությունը՝ 0,6 մ, խորությունը՝ 0,95 մ): Այս խորշերը սալիկներով բաժանվել են նրկու բաժինների, որոնցից մեկում դրված է եղել փոքրիկ անոթ: Սրահի հարավարևելյան անկյունում գտնվեց կնոջ կմախք, որը, ըստ նրկույթին, պատկած է եղել չպահպանված փայտե դագաղում:

Ցավոք, 1-ին և 2-րդ դամբարանները մինչև պեղումները թալանված են եղել: Նյութերի մի մասը հաջողվել է հավաքել: Դրանց թվին են պատկանում աթոռի ցլակերպ բրոնզե ոտքը, ոսկյա թիթեղներ, որոնց վրա պատկերված են մարդու գլուխներով ցլեր, խոշոր կաթսաներ, որոնց եզրերը զարդարված են ցլերի գլուխներով, տարբեր ձևերի եռտանհիներ, փղոսկրից, ոսկուց, արծաթից և կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված ուլունքներ և այլ զարդեր:

Այս նրկու դամբարաններից 16 մ հարավ-արևմուտք պեղվել է վերջին՝ ամենամեծ՝ 8,5x6,75 մ չափերով դամբարանը, որը նույնպես ունեցել է դրոմոս: Առաջին սրահի կենտրոնում դրված է եղել մեծ բրոնզե կաթսա, որի մեջ գտնվել են ծալված բրոնզե գոտի, նրկու բրոնզե սկավառակներ, ձիու արձանիկ, սանձ և ձիասարքի այլ մասեր: Սրահում գտնվել է մեկ փայտե սնդան, նրկու աթոռ, որոնց ոտքերին պահպանվել էին արծաթե ծայրակալներ, բրոնզե ու նրկաթե նիզակներ, մարտակառքի մնացորդներ: Մեկ մետր լայնությամբ մուտքը առաջին սրահը միացնում է նրկրորդին, որի բոլոր սրբատաշ պատերին արված են որմնախորշեր: Այս սրահում պահպանվել են նրկու քարե սարկոֆագներ, որոնք ծածկված են եղել ուռուցիկ կափարիչներով: Սարկոֆագներից մեկում գտնվեց կծկրված դիրքով պատկած մի տղամարդու կմախք, նրկրորդում՝ նույն դիրքով կնոջ կմախք: Տղամարդը եղել է 45-50 տարեկան, հասակը՝ 175 սմ,

55. Ախշրն թնփն, դամբարանները, կտրվածք հնուանկարում և ընդհանուր հատակագիծ (ա), հատակագիծ և կտրվածք (բ), հատակագիծ (գ)

կինը՝ 50-55 տարեկան, հասակը՝ 153 սմ: Տղամարդու սարկոֆագի մեջ ոչինչ չի եղել: Սարկոֆագի կողքին գտնվել են ոսկե, արծաթե և բրոնզե կոճակներ, նետասլաքներ, կապարճ, երկաթե վահան: Կնոջ սարկոֆագի մեջ դրված էին ոսկե կոճակներ և ուլունքներ: Սրահում եղել են նաև կաղնու փայտից պատրաստված ու լավ պահպանված երկու սեղան, խնցափայտե, փղոսկրից պատրաստված սրբազան ծառի փորագրություններով արտեֆակտներ և մեկ ճենապակյա անոթ: Այս դամբարանի՝ 2,5x4 մ չափերով երրորդ սրահի պատերից երեքն ունեցել են մեկական որմնախորշ: Այստեղ գտնվել են առյուծի գլխի քանդակներ ունեցող բրոնզե շրջանակով մեծ փայտե սեղան, ինչպես նաև գեղեցիկ կապե աճյունասափորներ:

Այս դամբարանների մոտ պեղվել է նաև բաց սրբարան: Վերջինս 11,7x7,75 մ² մակերեսով հարթնցված տարածք է՝ շրջապատված 0,5 մ բարձրության քարե պարսպով, որի վրա հում աղյուսի շարվածքի հետքեր են նկատվում: Տարածքը սալապատված է, որի հետին պատի մոտ կանգնեցված են եղել 0,55 մ բարձրություն ունեցող պատվանդաններ՝ կամարածև վերնամասով, ուղղանկյուն, պրիզմայածև կոթողների համար:

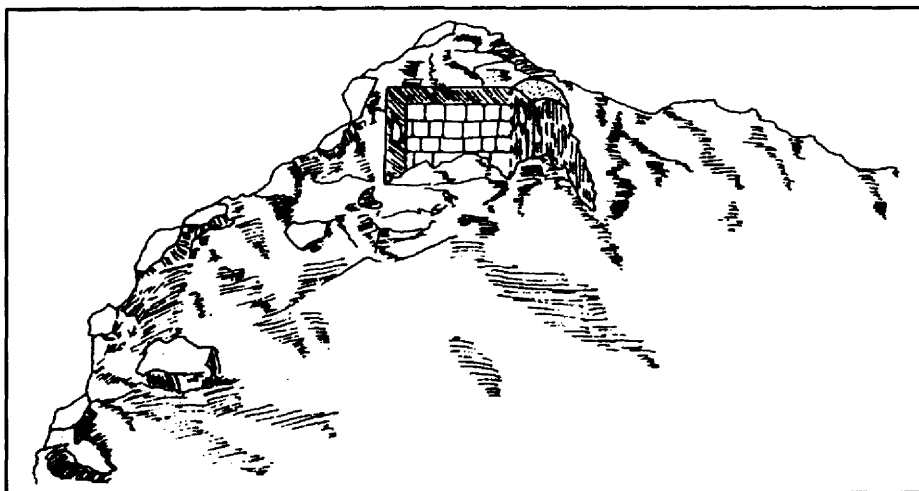
Նյութերի քննարկումը հնարավորություն է տալիս՝ Ալթըն թեմի դամբարանները թվագրելու Ք.ա. VIII դ. երկրորդ կեսով:

Գրականություն: Özgüç 1961; Özgüç 1964; Özgüç 1966; Özgüç 1969

Նկարներ: 55

ԱԻՇԱՐ

Ալիշարի դամբարանը հայտնաբերվել է պատահականորեն՝ 1859 թ., քրդների կողմից: Թալանված նյութերի մի մասը պահվում է պնտական էրմիտաժում: Այն գտնվում է Նախիջևանից ոչ հեռու՝ նախկին ռուս սահմանապահների Ալիշար պահակակետի դիմաց (Իրանի տարածք)՝ Արաքս գետի աջ ափին: Դամբարանը կառուցված է մոտ 75 մ բարձրություն ունեցող մի ժայռի մեջ:

56. Ալիշար, դամբարանի ընդհանուր տեսքը

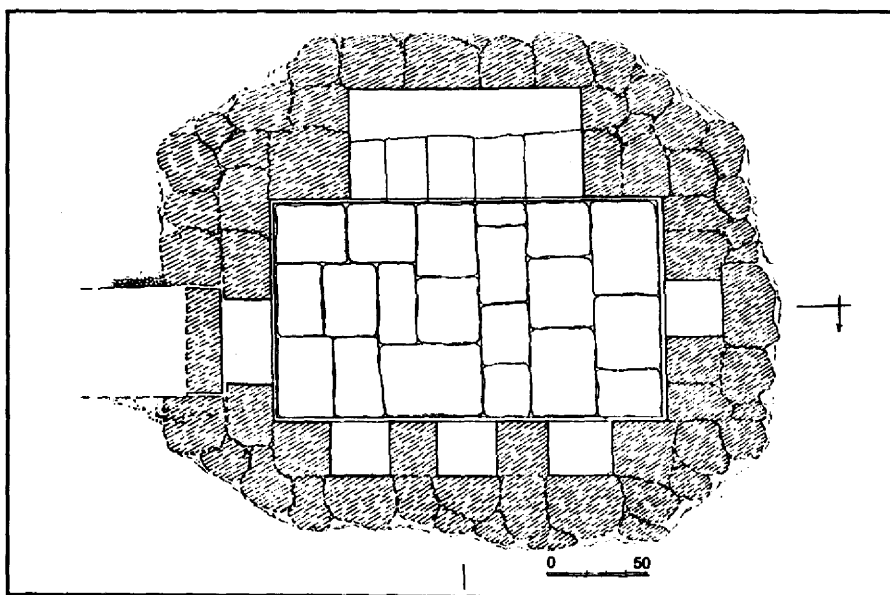
Այն կազմված է նդնի միսյանց հետ հաղորդակցվող նրկու սննյակներից: Առաջին ոչ մեծ սննյակն ունեցել է կոնաձև, նրկորդը՝ հարթ առաստաղ և պատների մեջ կառուցված յոթ ուղղանկյուն խորշեր, որոնցից յուրաքանչյուրում դրված է նդնի մեկ կավանոթ: Հողով ծածկված նախասննյակի հատակը ցածր է նդնի նրկորդ սննյակի հատակից: Դամբարանի մուտքը ծածկված է նդնի խոշոր քարաբեկորներով:

Գրականություն: Пиотровский 1959

Նկարներ: 56

ԵՐԵՎԱՆ

Երևանի Արշակունյաց պողոտայի մոտ գտնվող «Ավտոագրեզատ» գործարանի տարածքում 1984 թ. շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվեց մի մոնումենտալ դամբարան, որը պնդվեց ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կողմից: Դամբարանը ստորգլխայնա ուղղանկյուն կառույց է՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ: Ներքին չափերն են՝ երկարությունը՝ 3,46 մ, լայնությունը՝ 1,97 մ, բարձրությունը՝ 2,15 մ:

57. Երևան, դամբարանի հատակագիծը

Դամբարանախցի հատակը շարված է լավ տաշված, սև, կարմիր, մուգ շագանակագույն տուֆն սալերով, որոնց տակ հարմարեցված էին գաղտնարանները: Հինգ շարք բարձրությամբ պատերը կառուցված են տուֆն սրբատաշ քարերով: Դամբարանի հինգ որմնախորշերից նրերը կառուցված են արևմտյան պատի մեջ և հատակից բարձր են 0,44 մ (0,5x0,5 մ չափերով): Նույնանման որմնախորշ կառուցված է հարավային պատի մեջ: Արևելյան որմնախորշն ավելի մեծ է: Որմնախորշի վերին մասը կազմված է տուֆն մեկ հեծանից, որն իր վրա է կրում դամբարանախցի սալերի ծանրության մի մասը: Որմնախորշի երկարությունը 2,06

մ է, բարձրությունը՝ 1,22 մ, խորությունը՝ 1,01 մ: Դամբարանը ծածկված է տուֆե հինգ մեծ սալերով: Նրա մուտքը (բարձրությունը՝ 1,29 մ, լայնությունը՝ 0,75 մ) գտնվում է խցի հյուսիսային կողմում՝ դրսից ամուր փակված մեծ տուֆե սալաքարով (պահպանվել են նաև դրոմոսի հետքերը):

Դամբարանում գտնվեց հարուստ նյութ: Արևմտյան պատի նրք որմնախորշերում դրված էին մեկական աճյունասափոր՝ լցված մարդու, կենդանիների և թռչունների մանրացված ոսկորներով, արևելյան մեծ որմնախորշում՝ ցլի գլխի արձանիկներով զարդարված մի մեծ կավանոթ, ինչպես նաև մի թաս, որի հատակին պահպանված էր նապաստակի պատկերով դրոշմ: Դամբարանի հյուսիսային կողմում գտնվեցին առյուծի գլխի ձևով հարդարված ծորակով անոթ, մեկ սափոր, ճրագ, մի քանի մեծ ու փոքր թասեր:

Հատակի տակ եղած նրք գաղտնարաններից առաջինը հայտնաբերվեց դամբարանի արևմտյան պատի մոտ գտնվող սալաքարերի տակ: Այստեղ պահված էին բրոնզե կապարճի բեկորներ, թաս, ազաթից ուլունքներ, գիշեր քարից պատրաստված մի կնիք, որը հարդարված էր գրիֆոնի և կիսալուսնի պատկերներով: Երկրորդ գաղտնարանը հայտնաբերվեց դամբարանի արևելյան պատի հատակի սալերի տակ: Այստեղից գտնվեցին միայն մի քանի օձազուլի սափարանջաններ: Երրորդը կառուցված էր արևելյան մեծ որմնախորշի հատակի տակ, որտեղ դրված էին նրք տարբեր բրոնզե գոտիների և ձիասարքի մասեր, օձազուլի սափարանջաններ, երկաթե սուր, դանակ, դաշույններ, բրոնզե գամեր, մեկ դույլ, բրոնզե անոթների բռնակներ և այլ նյութեր: Գտածոների մեջ առանձնապես ուշագրավ է խոյի չորս զուլաների քանդակներով զարդարված բրոնզե շքասեղը, ինչպես նաև բրոնզե նրք գոտիները: Դրանցից առաջինը ունեցել է 19 սմ լայնություն և մոտ 120 սմ երկարություն: Արտաքին մակերևան ամբողջությամբ դրվագված է ինչպես առանձին կանգնած մարտակառքերի, հեծյալների, ցլերի, ձիերի և առյուծների պատկերներով, այնպես էլ որսի տեսարաններով: Ներկայացված են մարտակառքի վրա հարձակվող առյուծների և դրանց հետապնդող հեծյալների բարձրաճ տեսարաններ:

Մյուս գոտու վրա պատկերված են առասպելական տարբեր կենդանիներ՝ արընթաց վագոդ թևավոր ցուլեր, առյուծի թաթեր ունեցող թևավոր ձիեր, թռչնի կտուցով կամ ձկան պոչով ու կանացի դեմքով թևավոր առյուծներ, ձկնապոչ և առյուծի թաթերով թռչուններ: Այստեղ ևս ներկայացված են որսի տեսարաններ: Պատկերված են առյուծների ու ցլերի հետ մարտնչող որսորդներ (հեծյալներ կամ մարտակառքի թափքում կանգնած մարտիկներ), ինչպես նաև ձիու և ցլի, առյուծի և ցլի, ձիու և առյուծի միջև մենամարտի տեսարաններ: Այս չափազանց հարուստ նյութեր պարունակող դամբարանը իր ձևով ու հորինվածքով համեմատաբար քիչ գուգահեռներ ունի: Այս տեսակետից այն շատ մոտ է կանգնած Ալթըն թեփնի դամբարաններին և դրանց նման թվագրվում է Զ.ա. VIII դ.:

Գրականություն: Եսայան և ուր. 1995; Есаян и др. 1991; Biscione 1994

Նկարներ: 57

ՕՇԱԿԱՆ

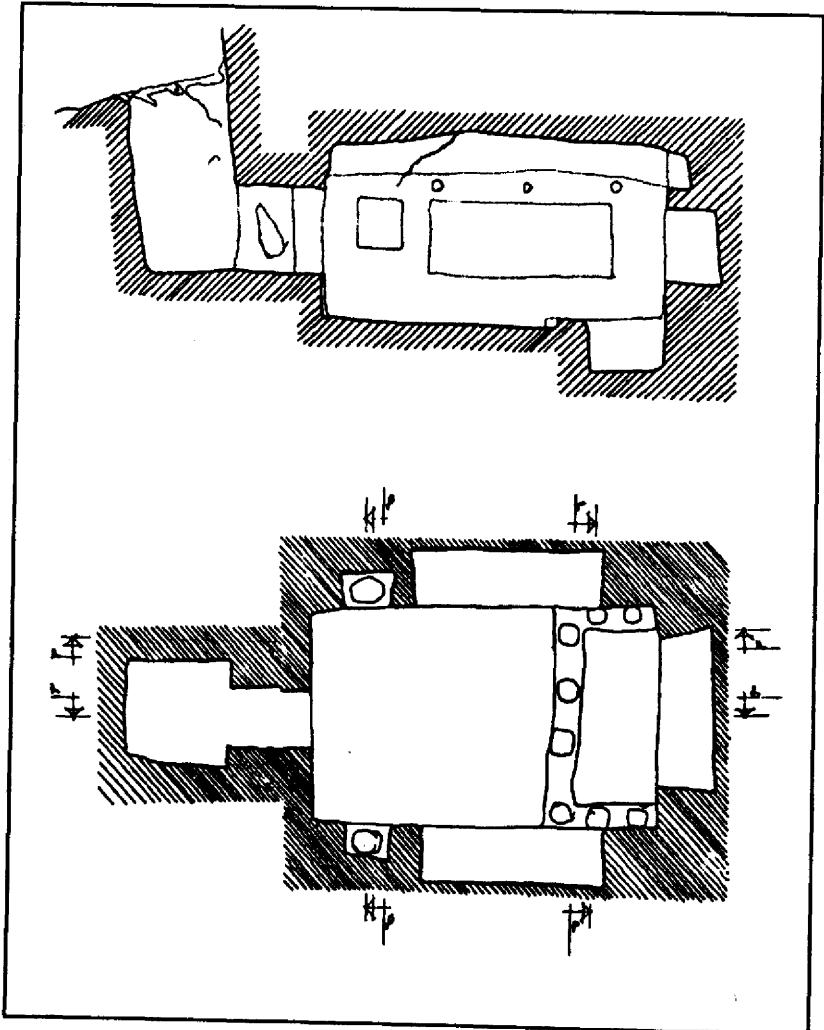
Օշականի դամբարանադաշտում պնդվել են ուշ բրոնզ-վաղ նրկաթի, ուրարտական և անտիկ դարաշրջանների դամբարաններ: Մեր թեմատիկայի համատեքստում հատկապես հիշարժան է N 25 դամբարանը, որում ուրարտական նյութերը ի հայտ են գալիս Զ.ա. VI դ. սկզբին և կենտրին վերագրվող հնագիտական համատեքստում: Այն ունի խոշոր դամբանախուց (ներկարությունը՝ 3,1 մ, լայնությունը՝ 1,9 մ, խորությունը՝ 1,45 մ): Պատերը շարված են խոշոր տուֆե քարերով և ծածկված են երեք տուֆե սալերով: Այս դամբանախցում հայտնաբերվեցին շարքերով իրար կողքի նստած, դեմքերը դեպի հարավ-արևելք դարձրած 27 կմախք: Դրանք բոլորն էլ հավասար հասարակական դիրք զբաղեցնող տղամարդիկ են (ըստ նրկային՝ մարտում ընկած մարտիկներ), որոնցից յուրաքանչյուրի մոտ կար ուղեկցող նյութ և մեկ խոշոր, նախօրոք կտրված կավե սարկոֆագի բեկոր: Չնայած այս դամբարանը չունի որևէ ախորշեր և տարբերվում է Ալթըն թեմի և Երևանի դամբանախցերից, սակայն նրա չափերը, պատերի շարվածքի ձևը հնարավորություն է տալիս՝ այն դասելու նման դամբարանների պարզ տիպին:

Դամբարանում հայտնաբերվել է բարձրորակ ուրարտական խեցեղեն (միականթ և անկանթ սափորներ, նրկկանթ գավաթներ և կճուճներ, թեյնիկաձև անոթներ, բազմաթիվ քրեղաններ և թասեր): Գտնվել են նաև նրկաթե դանակներ ու նետասլաքներ, բազմաթիվ զարդեր՝ բրոնզե ու արծաթե ապարանջաններ, բրոնզե ճարմանդներ, ազաթից, սարդիոնից ու շադախից պատրաստված տարբեր ձևերի ուլունքներ, քարե ու բրոնզե կնիքներ: Հատկապես նշանակալի են այստեղ գտնված սկյութական նետասլաքները, որոնք իրենց ձևերով նման են կարմիր բլուրի նետասլաքներին: Դամբարանում հայտնաբերված նյութերից ուշագրավ են մի քանի մուգ գույնի սաթից պատրաստված ուլունքները: Սաթի այս յուրահատուկ գույնը և փխրունությունը վկայում է, որ այդ ուլունքները պատրաստվել են ոչ թե ներմուծված, այլ այսպես կոչված արևելյան սաթից, որը հանդիպում է նաև Հայաստանում:

Գրականություն: Есаян, Калантарян 1988

ԱԳԱՐԱԿ

Գտնվում է Արագածոտնի մարզի Աշտարակի ենթաշրջանում, գրավում է մի տարածք, որը ձգվում է ժամանակակից Ագարակ և Ոսկնիատ գյուղերի միջև: Հուշարձանախումբը ներկայացված է քարակուփ ու ժայռափոր կնրտվածքների համալիրներով և դրանց շուրջ տարածված բազմաշերտ բնակավայրերով ու դամբարանադաշտերով: Պեղումները ըսկըսվել են 2001 թ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից (ղեկավար՝ Պ. Ավետիսյան):

58. Ագարակ, դամբարանի կտրվածքը (ա), հատակագիծը (բ) - Մ. 1:25

Այստեղ ի հայտ են եկել կարմիր անգորբապատ և փայլեցված ուրարտական խեցեղենի նմուշներ, գլանաձև կնիք, պերճանքի առարկաներ: Ուրարտական շերտում հայտնաբերված ամենամեծ անակնկալը առաջին հարթակի հարավային եզրին 2004 թ. բացված, հատակագծային ինքնատիպ լուծումով վիսափոր դամբարանն է: Համալիրը կազմված է նախամուտքից, մուտքից և մեկ ձևակերտ սրահից: Կամարաձև առաստաղով դամբարանասրահը հատակագծում ուղղանկյուն է՝ երկայնական առանցքով ուղղված հյուսիսից հարավ: Դամբարանի չափերն են՝ 2,15x3,5x1,85 մ: Սրահի երեք պատերին փորված են մեծ ու փոքր ուղղանկյուն որմնախորշեր, իսկ եզրերին՝ ութ պնակաձև փոսիկներ: Ցավոք այն ամբողջովին թալանված էր:

Գրականություն: Քալանթարյան 2005; Քալանթարյան, Մելրոնյան 2005; Аветисян 2003; Avetisyan 2008

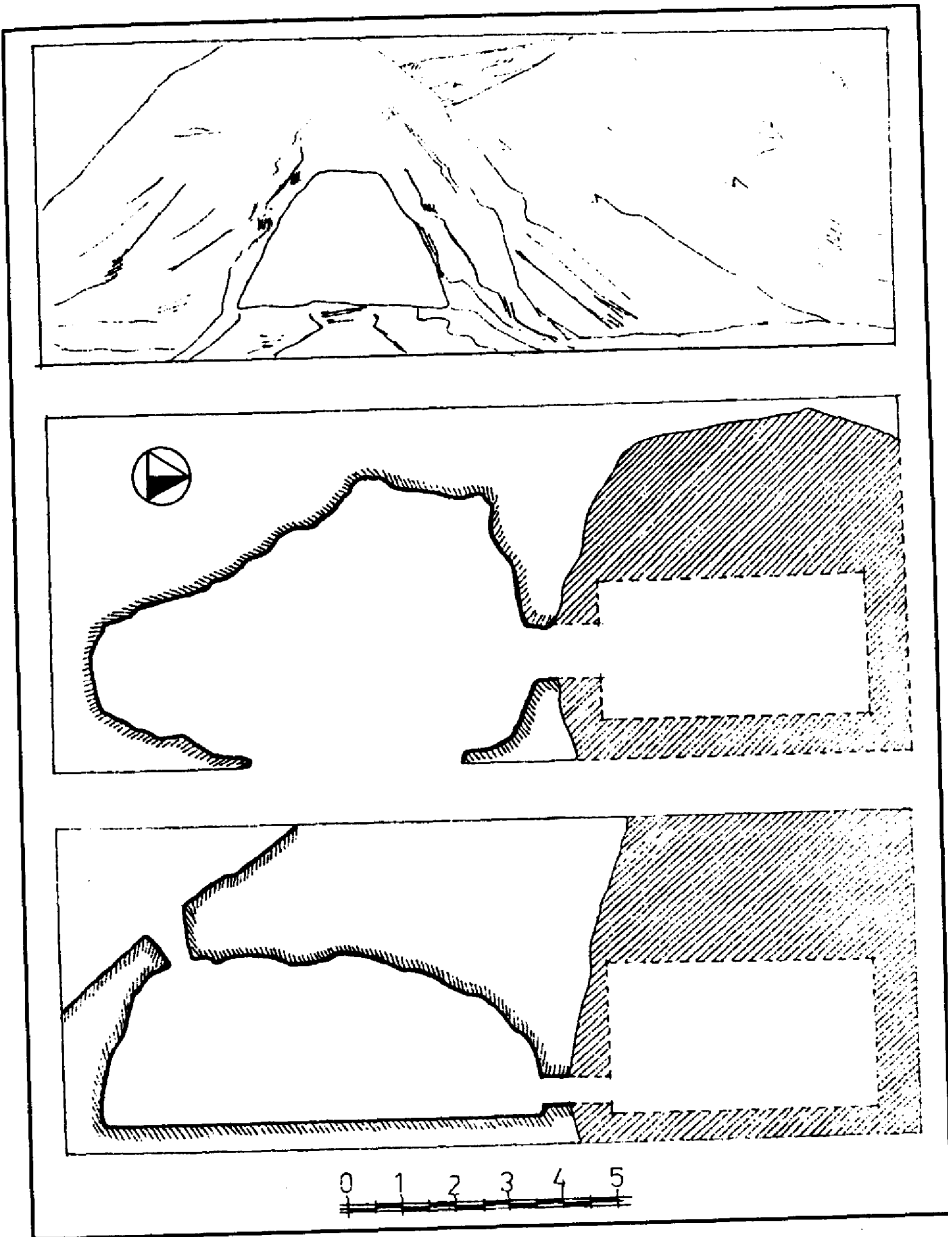
Նկարներ: 58

ԳԵՂՆՈՎԻՏ

Գնդհովտի (Սևանա լճի հարավարևմտյան ափ) դամբարանը պատահականորեն բացվել է 1979 թ. և ուսումնասիրվել է Ա. Փիլիպոսյանի, Լ. Խաչատրյանի իսկ ոսկրաբանական նյութը՝ Ռ. Մկրտչյանի կողմից: Այն գտնվում է ներկայիս Գնդհովտ գյուղի միջով հոսող գետակի ձախ ափին: Հուշարձանի ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ գետակի մակերևույթի մոտ 15-20 մ բարձրության վրա եղած բնական խորշերը ուրարտացիների կողմից ենթարկվել են մասնակի ձևափոխման, և կառուցվել են երկու հաղորդակից արհեստական քարայր-դամբարաններ: Դամբարանի մուտքի բարձրությունը 2,55 մ է, լայնությունը հիմքի մոտ՝ 4 մ: Առաջին սրահի մակերեսը մոտ 30-32 մ² է: Սրահի հատակը մուտքի շեմից ցածր է 0,25 մ: Դամբարանի կամարածև առաստաղն ունի 3,1 մ բարձրություն: Դամբարանը, ըստ նրկայթին, ունեցել է նաև երկրորդ սրահը, որի մասին են վկայում սրահի հյուսիսային հատվածում պահպանված նեղ միջանցքի հետքերը: Դամբարանում գտնվել է հնագիտական իրերի հարուստ հավաքածու, որը կազմված է սպառազինության, սպասքի, կահույքի առանձին մասերից և պնդճանքի առարկաներից: Ի հայտ են եկել նաև հնամարդաբանական նյութեր:

Գտածոների մեջ մեծ խումբ են կազմում բրոնզե և երկաթե զենքերը: Գտնվել են երկաթե ակինակի խոշոր բեկոր, երկու խողովակակոթառ նիզակներ, բրոնզե կապարճի մասեր, երկաթե և բրոնզե ձիասարքեր, որոնցից մեկի այտապանների ծայրերը զարդարված են թռչնի փոքրիկ քանդակներով: Բացառիկ հետաքրքիր են ուրարտական մարտակառքի բազմաթիվ մասերը (տարբեր ձողեր, գամեր, առանցքի վերջակալներ, անիվների ամրակներ, փականածև բրոնզե հարմարանքներ և այլն): Մարտակառքի հետ է առնչվում նաև երկաթե կլորավուն ձողի ծայրին ամրացված ձիու բրոնզե գլուխը (բարձրությունը 6,5 սմ):

Կահույքի մասերը ներկայացված են բրոնզե ցլերի ու ձիերի սմբակների ձև ունեցող և գահատոբների, աթոռների ու սնդանների տարբեր մասերը զարդարող բրոնզե արտեֆակտներով: Առավել հետաքրքիր են երկա-

59. Գնդիովիտ, դամբարանի ընդհանուր տեսքը (ա), հատակագիծը (բ), կտրվածքը (գ)

Թե՛ն աշխատանքային գործիքների բեկորները: Բացի նշվածներից, գտնվել են տարբեր՝ մուգ շագանակագույն և կարմիր անգորբապատ սափորներ, կճուճներ և մեկ մետաղն անոթի վերին մասի բեկոր, որի վրա պատկերված են մարդու ձևերը: Առանձին խումբ են կազմում նաև ոչ մեծ թվով

զարդերը՝ բրոնզե խոշոր ճարմանդը, բրոնզե լարից պատրաստված նրկու ապարանջանները, տարբեր ձևերի ու չափերի սարդիոնն, ապակյա, շաղախից և ոսկրից պատրաստված ուլունքները:

Գնդիկվտի դամբարան-քարայրի ուսումնասիրությունը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ այստեղ գտնված հնագիտական և ոսկրաբանական նյութերը հնարավորություն են տալիս վերականգնելու թաղման ծեսը: Առաջին սրահի հյուսիսային պատի մոտ բացվեց աջ կողմի վրա կծկված վիճակում պառկած մի կմախք, որի գանգը բացակայում էր: Այս սրահի արևմտյան պատի տակ գտնվեցին իրար վրա դրված երեք տղամարդու գանգեր ու կմախքների առանձին ոսկորներ (30-35, 45-55 և 50-60 տարեկան), 20-25 և 25-30 տարեկան նրկու կնոջ և 2-2,5 տարեկան երեխայի ոսկորներ: Կմախքների նման տեղադրումը վկայում է, որ այստեղ կատարվել է անհատական թաղում, որ ուղեկցվել է բազմաթիվ զոհաբերություններով (դամբարանի տիրոջ հետ սպանվել և թաղվել են նաև նրան ուղեկցող տղամարդիկ, կանայք և երեխան): Հարկ է նշել, որ շինարարության ժամանակ գտնված մի քանի երեխաների և մեծահասակ մարդկանց գանգեր թաղվել են կամրջի հիմքի մեջ: Եղածը հնարավորություն է տալիս ասելու, որ Գնդիկվտի դամբարանում իրականացվել է դիաթաղում և դիամասնատում (գանգերը առանձին են թաղվել): Ըստ հնագիտական նյութի՝ դամբարանը թվագրվում է Զ.ա. VIII դ. վերջին քառորդով:

Գրականություն: Փիլիպոսյան, Խաչատրյան 1995; Փիլիպոսյան, Մկրտչյան 2001

Նկարներ: 59

ԱՅԼ ԴԱՄԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐ

Նոր Արեշ (Մարտիրոսյան, Մնացականյան 1958; Мартиросян, Мнацаканян 1958)

Էրեբունի (Hodjasch 1980)

Արգիշտիխինիլի (Мартиросян 1974; Մարտիրոսյան, Թորոսյան 1986; Կարապետյան և ուր. 1996)

Լոռի բերդ (Деведжян 1981)

Բայազետ (Huff 1968)

Իգդիր (Куфтин 1943; Barnett 1963)

Բալու (Charlesworth 1980; Sevin 1994)

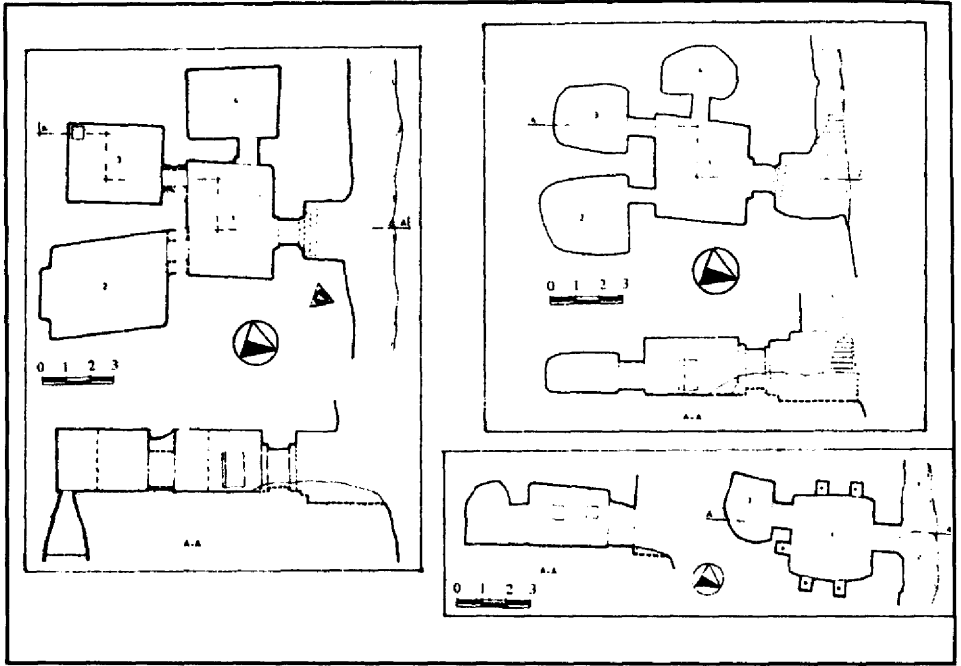
Հարիրուշատը (Işık 1987)

Քյոսեօղլու (Işık 1995-1996)

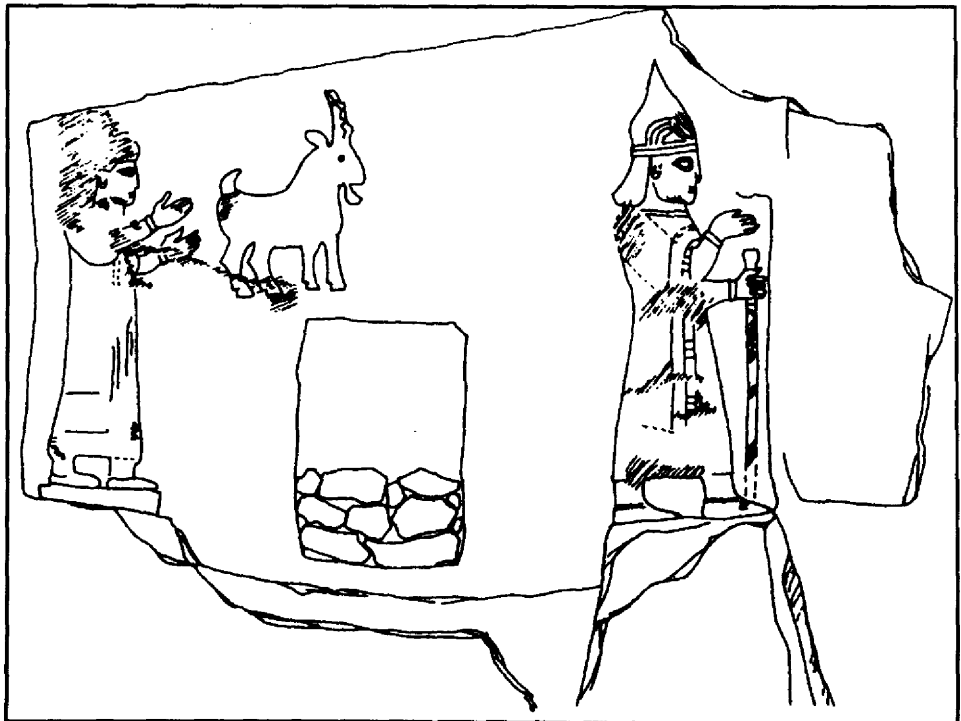
Դիլրայա (Çilingiroğlu 1991)

Կարազյունդուզ (Sevin, Kavaklı 1996; Sevin 1999)

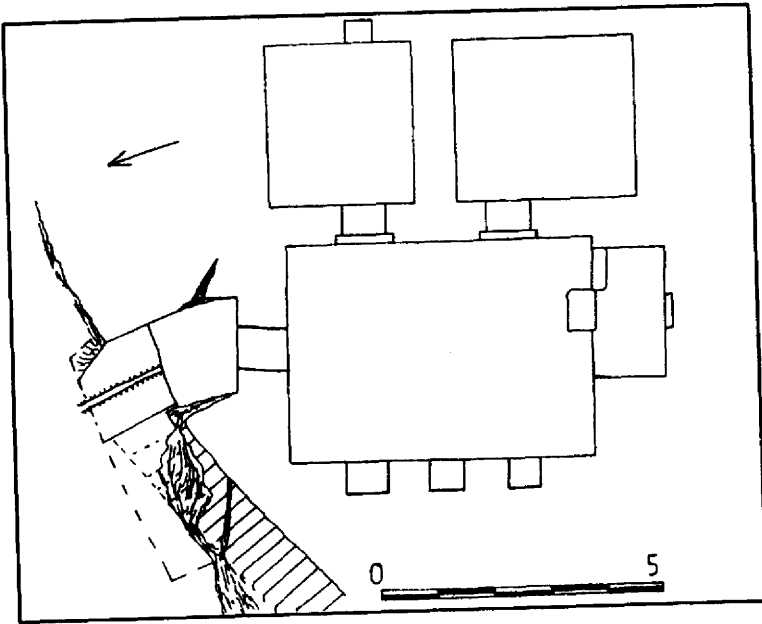
Նկարներ: 60, 61, 62, 63

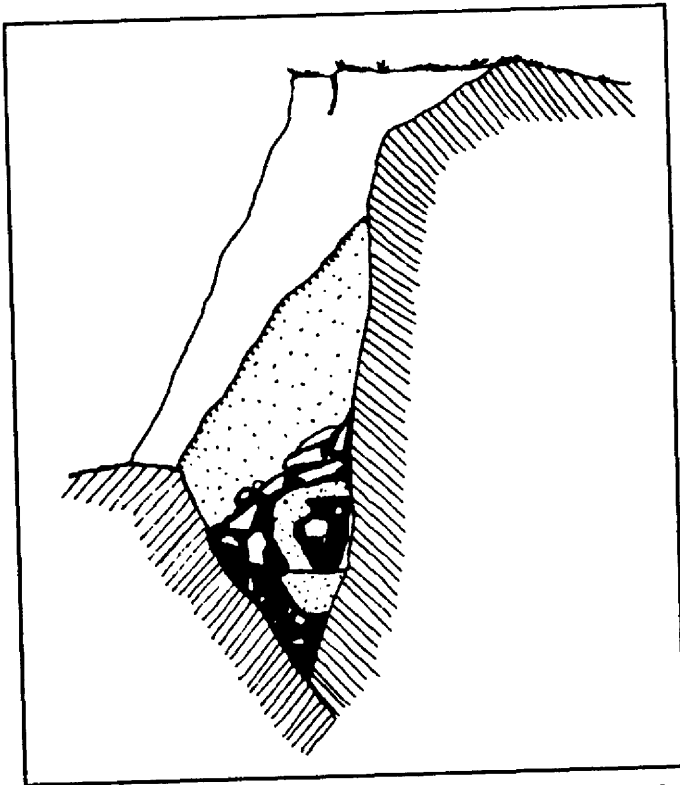
60. Բալու, քարայր 1, 2, 3 (ա, բ, գ)

61. Բայազետ, դամբարանի ճակտոնի քարձրաքանդակը

62. Սանգար, դամբարանի հատակագիծը

63. Իզիլի, դիակիզման ծնով կատարված թաղման դամբարանի կտրվածքը

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԹՎՄԱՆ ԾԵՍԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ուրարտուում բազմազան է եղել թաղման ծեսը, որի վերականգնման համար մենք ձեռքի տակ ունենք միայն հնագիտական տվյալներ: Գրավոր աղբյուրների որոշ տեղեկությունները մասամբ նպաստում են ուրարտացիների անդրաշխարհային պատկերացումների վերականգնմանը:

Վերը շարադրածից պարզ դարձավ, որ Ուրարտուում ընդունված էին ժայռափոր դամբարանները, որոնք սովորաբար կազմված էին լինում մի քանի սրահներից, և որոնցում դրվում էին արքաների ու ազնվականության անձյունները՝ իրենց ունեցվածքով հանդերձ: Այսպիսի դամբարաններ են վանա ժայռի կառույցները: Նման ժայռափոր դամբարաններ կարող էին լինել Արգիշտիսիսիի բազմաթիվ անձամբներն ու Թեյշեբաիսիի դիմաց՝ Հրազդան գետի կիրճում հանդիպող որոշ այրեր: Անձավային դամբարաններ են հայտնի նաև Բոստանկայա, Քայալը դերև և Գեդիովիտ հնավայրերում:

Ուրարտուում լայն տարածում էր գտել թաղման դիակիզման եղանակը: Այսպիսի թաղումների ուսումնասիրման համար հատկապես կարևորվում է Իգդիրի մոտ գտնվող Մալաքլու գյուղի փոքրիկ դամբարանադաշտը, որ հայտնաբերվել է 1914 թ. Պ. Պետրովի կողմից: Այստեղ պեղված 14 դամբարաններից մեկում կատարված էր դիաթաղում, իսկ մյուսներում՝ դիակիզում: Աճյունասափորները տեղադրված էին ժայռերի ճեղքվածքներում և խնամքով ծածկվել էին ավազի շերտով ու խոշոր ժայռաքեղոքներով: Իգդիրի անձյունասափորներն իրենց ձևերով մոտ են Երևանի դամբարանում գտնվածներին, ուր ևս հայտնի է դիակիզման եղանակը: Նմանապես, Երևանի Նոր Արևշ թաղամասում, հողային աշխատանքների ընթացքում, բացվեցին հարուստ գույք պարունակող երեք հիմնահողային դամբարաններ, որոնցում դիակիզված անձյունները լցված էին կարմիր սափորների մեջ:

Դիակիզման հետ մեկտեղ տարածված էր նաև դիաթաղումը: Այս-

պես, Այթըն թեփևում, բացի սարկոֆագների մեջ կատարված դիաթաղումից, հայտնի է նաև դիակիզված աճյունը աճյունասափորի մեջ տեղադրելու եղանակը: Նման թաղումներով դամբարաններ հայտնի են Արծկեից, Լիճից, Օշականից, Իգդիրից, Երևանից և այլ վայրերից:

Երևանյան դամբարանում՝ սափորներից մեկում, հայտնաբերվեց հանգուցայի աճյունը, իսկ մյուսում՝ մարդու մանրատված ոսկորներ, ինչը վկայում է դիաթաղման մի այլ ձևի՝ դիամասնատման մասին:

Այս իմաստով հատկապես հետաքրքիր են Արգիշտիխինիլի թաղումները, ուր առկա են, ի թիվս այլոց, նաև դիաթաղման ծեսը, ինչպես նաև կարասային թաղումներ: Հիշարժան է հիմնահողային դամբարանում գտնված քարե սարկոֆագը (երկարությունը՝ 1,52 մ, լայնությունը՝ 0,75-1 մ, խորությունը՝ 0,65 մ), որը ծածկված էր նրեք սալերով: Սարկոֆագի մեջ դրված էին չորս աճյունասափորներ, որոնց մեջ գտնվեցին մարդկանց կոտրված ոսկորներ և Ք.ա. VIII դ. թվագրվող բրոնզե գարդեր: Քաղաքից ոչ հեռու գտնվել են նրեք այլ թաղումներ: Առաջինում բացված փոքր կարասում ի հայտ եկան նրեխայի ոսկորներ, մյուսում՝ դիակիզվածի աճյուն, իսկ երրորդում՝ մեկ տարեկան նրեխայի կմախք: Վերջիններիցս ոչ հեռու պեղվեցին նրկու այլ դամբարաններ: Դրանցից մեկում բացվեց խոշոր՝ 1,5 մ բարձրությամբ կարաս, որի մեջ տեղադրված էին կնոջ և նրեխայի կմախքներ: Երկրորդ՝ կարասային թաղումը գտնվեց քաղաքից հյուսիս-արևմուտք: Նրա մեջ կային չորս մեծահասակ տղամարդկանց կմախքներ: Կարասում գտնված նյութը բաղկացած էր բրոնզե գոտուց, արծաթե օձագլուխ ապարանջաններից, ոսկե ականջօղից, քարե կնիքից, սկյութական նետասլաքներից, տարբեր խնցանոթներից և ուլունքներից, որոնք թվագրվում էին Ք.ա. VII դ. վերջով:

Ներկայիս Հայաստանի տարածքում ուրարտական դարաշրջանում հարատևած թաղման տեղական (դիաթաղում) ավանդական ձևերի մասին են վկայում բնորոշ ուրարտական նյութ պարունակող քարակղային դամբարանները (Հակեո, Սարուխան, Օշական, Մեծամոր), որոնք, ըստ էության, պատկանել են ուրարտական ժառանգության մեջ գտնվող տեղական վերնախավին:

Թաղման արարողությունների ժամանակ, որպես կանոն, մատուցվել է հոգևիաց, գոհաբերվել են կենդանիներ: Որոշ տվյալներ (Մեծամորի Զ.ա. VIII դ. թվագրվող քարարկղային դամբարանը, ուրարտական կնիքներից մեկի պատկերագրությունը ևն) վկայում են այն մասին, որ Ուրարտում կիրառվել են նաև մարդկանց գոհաբերություններ:

Այսպիսով, Ուրարտում հայտնի էր թաղման երեք հիմնական եղանակ՝ դիաթաղում, դիակիզում և դիամասնատում, որոնց դասակարգման փորձ են կատարել Ս. Հմայակյանը, Ա. Փիլիպոսյանը և Ռ. Մկրտչյանը: Տեսական խնդիրները մշակվել են Գ. Թումանյանի կողմից: Ըստ այդմ՝ դիաթաղման եղանակը դիտվում է ութ տարբերակով.

1. թաղում ձեռակերտ անձավներում. դիակը նրբեմն դրված է լինում սարկոֆագի մեջ (Վան, Գեղեղվիտ, Բոստանկայա, Քայալը դերն, Լիճ, Մազզերդ, Հրազդանի կիրճ, Արգիշտիխինիլի, Դեղնլի, Արծկե),

2. մեկ կամ մի քանի բաժանմունքներից կազմված դամբարաններում՝ փորված գետնի մեջ և կառուցված քարից. ունեն դրոմոս, դիակը դրվել է սարկոֆագում (Ճմին),

3. թաղում ժայռի ճեղքվածքի մեջ (Իգդիր),

4. սալարկղային դամբարանում (Մեծամոր, Հակկո, Օշական, Արգիշտիխինիլի),

5. մեծ՝ քարարկղային դամբանախցում (Կարճաղբյուր, Օշական),

6. քարարկղ հիշեցնող դամբանախցում՝ կառուցված չթրծված աղյուսներից (Արգիշտիխինիլի),

7. հասարակ հիմնահողային թաղում (Լիճ),

8. հիմնահողային թաղում կարասի մեջ (Արգիշտիխինիլի):

Դիակիզման եղանակը հայտնի է հինգ տարբերակով.

9. աճյունասափորը թաղված է ժայռի ճեղքվածքում (Իգդիր),

10. աճյունասափորը թաղված է հողի մեջ (Նոր Արևշ, Արգիշտիխինիլի),

11. դիանոթը դրված է դրոմոս ունեցող մեկ կամ մի քանի բաժանմունքներից կազմված դամբանախցում (Ճմին, Երևան, Լիճ, Արծկե, Դեղնլի),

12. դիանոթը դրված է ձեռակերտ անձավում (Արծկն, Ալիշար),

13. անյունասափորը թաղված է սալարկղային դամբարանում (Լիճ):

Դիամասնատման և դանակը ի հայտ է գալիս անյունասափորներում, որոնք տնդադրված են տարբեր գետնդարաններում, մասնավորապես՝

14. քարե դագաղի մեջ (Արգիշտիխինիլի),

15. սալարկղային դամբարանում (Արգիշտիխինիլի),

16. հողի մեջ (Արգիշտիխինիլի):

Ուրարտական վերնախավին բնորոշ էին թաղման 1 և 2 ձևերը: Արևմուտքից Արարատյան դաշտ եկած բնակչությանը (արևելյան մուշքեր, խաթն և Ծուպա երկրներից բռնագաղթածներ) պիտի բնորոշ լիներ դիակիզումը (Ս. Հմայակյան): Դիամասնատմամբ թաղումները հայտնի են միայն Արարատյան դաշտում, որոնք պատկանել են հավանաբար տեղական մի ցեղի (և հայտնի են նաև վաղ երկաթի դարից), ինչպես նաև Արգիշտի I-ի կողմից արևելքից բերված բնակչության ներկայացուցիչներին: Քարարկղային և սալարկղային, դիաթաղմամբ դամբարանները, որոնք ավանդական թաղման ձև էին Արարատյան դաշտի և շրջակա տարածքների բնակչության համար, պատկանել են տեղաբնիկներին:

Ուրարտացիները, անկասկած, պատկերացումներ ունեին հանդերձյալ աշխարհի և ծնունդ-կյանք-մահ-կերպարանափոխություն շրջափոխի մասին, ինչն իր արտացոլումն է գտել ուրարտական կրոնական համակարգում, ինչպես նաև թաղման ծեսում: Այս հարցին առաջինը անդրադարձած Գ. Ղափանցյանը գտնում էր, թե ուրարտական աստվածություններից Իրմուշինին կյանքի խորհրդանիշն էր, իսկ «Հոգիներ տեղափոխող» աստվածությունը՝ մահվան: «Հոգիներ տեղափոխող» աստվածության առկայության հանգամանքը Ուրարտում ինքնին վկայում է այն մասին, որ այստեղ գոյություն են ունեցել պատկերացումներ և առասպելներ հոգու, հանդերձյալ աշխարհի, այս և այլ աշխարհների միջև և զած սահմանի մասին: Հանդերձյալ աշխարհի սահմանին մարդու հոգին հանդիպում էր թերևս մեկ այլ աստվածության՝ Ընթիթուին, որը պահպանում էր հանդերձյալ աշխարհի մուտքը:

Այս իմաստով հարկ է նշել, որ Իգդիրից, Երևանի դամբարանից, Էրեբունիից, Արգիշտիխինիլիից, Նոր գյուղից, Օշականից, Ալթըն թեփեից, Արծկեից, Լիճից և այլ վայրերից հայտնաբերված աճյունասափորների ուսերին կան 1-3 անցքեր, ինչը, Բ. Կուֆտինի կարծիքով, բացատրվում է հոգու անմահության մասին եղած պատկերացման գաղափարով, ըստ որի հոգին վերջնականապես չի լքում հանգուցյալի աճյունը անգամ նրա այրումից հետո:

Ուրարտուում թերևս կար պատկերացում, ըստ որի՝ նրկրից դեպի հանդերձյալ աշխարհը տանող ճանապարհը անցնում է ժայռերի մեջ եղած բնական կամ արհեստական անձապնների, ճեղքվածքների և հնարավոր է նաև «դարպասների» (ժայռախորշերի) միջով: Այդ են վկայում թաղումների այն ձևերը, որոնք կատարված են քարայրներում կամ արհեստական ժայռափոր սրահներում: Ուրարտուում առկա էր նաև պատկերացում այն մասին, թե աստվածները նրկրային աշխարհին հաղորդվել են՝ ելնելով ժայռերի միջից: Թերևս նման պատկերացման հետ է կապված այս կամ այն աստվածությանը (հիմնականում Խալդիին) ժայռի մեջ փորված արհեստական խորշեր («դարպասներ») նվիրելու սովորույթը: Այս հավատալիքը պահպանվել էր Հայաստանում մինչև վերջին ժամանակները՝ կապված Մհերի դրան (ուրարտական Խալդիի դարպասների) պաշտամունքի հետ, «դուռ», որով վանա ժայռի մեջ է մտել ու աշխարհից առանձնացել Փոքր Մհերը: Աստվածությունների առնչությունը ժայռերին բնորոշ էր, բացի Ուրարտուից, նաև այլ լեռնային և, հատկապես, խնթա-խուռիական ու փոյուզիական մշակույթներին:

Թաղման եղանակների բազմազանությունը վկայում է այն մասին, որ Ուրարտուում ապրող տարբեր էթնիկ տարրերը, չնայած պնտական կրոնի առկայությանը, պահպանում էին իրենց յուրահատուկ պատկերացումները հանդերձյալ կյանքի մասին, մի հանգամանք, որն իր արտացոլումն է գտնում Մհերի դրան արձանագրությունում, ուր հիշատակված են տարբեր ծագման բազմաթիվ աստվածություններ: Հիշարժան է, որ վաղ հայկական և հելլենիստական շրջանում ևս պահպանվում է թաղման ձևերի մեծ բազմազանություն, որն արդեն դժվար է բացատրել հին Հայաստանում:

տանի բնակչության էթնիկական տարբերություններով: Այստեղ կարևորն այն է, որ դրանց մեծ մասը ծագում է ավելի վաղ դարաշրջաններից և «մշակութային պահպանողականության» (Գ. Տիրացյան) արդյունքն է, ինչը դրսևորվում է նյութական և հոգևոր մշակույթի նաև այլ բնագավառներում:

Գրականություն: Մարտիրոսյան, Մնացականյան 1958; Հմայակյան 1986; Հմայակյան 1990; Մելքոնյան 1995; Փիլիպոսյան, Խաչատրյան 1995; Կարապետյան և ուր. 1996; Փիլիպոսյան, Մկրտչյան 2001; Հովհաննիսյան 1996; Թումանյան 2007; Мартиросян, Мнацаканян 1958; Есаян, Калантарян 1976; Есаян 1981; Тирацян 1988; Huff 1968; Ögün 1975; Ögün 1978; Charlesworth 1980; Sevin 1980; Hodjasch 1980; Ögün 1982; Tarhan 1993; Biscione 1994; Sevin 1994; Ussishkin 1994; Burney 1995; Işık 1995; Işık 1995-1996

Նկարներ: 51-63

ՎԵՐՋԱՔԱՆ

Ուրարտական պնտականության գոյության դարաշրջանն անկասկած հայաստանի հնագույն պատմության ոսկեդարն է: Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների պատմամշակութային վերնլքն այդ ժամանակաշրջանում աննախադեպ էր, ինչի մասին են վկայում գրավոր և հնագիտական տվյալները: Սակայն, չնայած սկզբնաղբյուրների առատությանը, նորագույն ուսումնասիրությունները բացահայտում են ուրարտական հասարակական նրկությունների բազմաշերտությունը, հետևապես՝ այն իմաստավորելու բարդությունը: Պարզվում է, որ ուրարտական պնտությունը, չնայած նույնատիպ արժեքային համակարգի կրողների արտահայտիչը լինելուն, այնուամենայնիվ բաղկացած է եղել տարբեր մշակութային և էթնիկ տարրերից: Այս հանգամանքը ակնհայտորեն նկատելի է ոչ միայն արվեստում, դիցարանում, այլև քաղաքային և դամբանային կառույցներում, բայց հատկապես թաղման ծեսում, ինչը յուրաքանչյուր հասարակության ինքնության պարզաբանման ամենահավանական սկզբնաղբյուրն է: Միևնույն ժամանակ, բուն ուրարտական և տարբեր տեղային (օր.՝ էթիունյան) մշակությունների՝ մոտ նրկու դար տևող համագործակցության պայմաններում ստեղծվել էին այդ մշակությունների միաձուլման հետևանքով առաջացած տարրեր, իսկ ճարտարապնտության բնագավառում՝ ակնհայտ փոխներթափանցում, որը հիմք է հանդիսանում պնդելու, թե ուրարտական ճարտարապնտության բազմաթիվ կոթողներում պնտք է տեսնել նաև տեղական ծագում ունեցող ձևերի արտահայտություններ:

Այս համառտ ակնարկում փորձ կատարվեց անդրադառնալու ուրարտական մշակույթի հիմնահարցերին՝ քաղաքային և դամբանային ճարտարապնտության տեսանկյունից: Ամենակարևոր խնդիրը, որի վրա կցանկանայինք ուշադրություն դարձնել այս համատնքստում, նորույթի և ավանդույթի հարաբերակցության հարցն է:

Այսպես, մի կողմից բրոնզ-նրկաթեդարյան ժամանակաշրջանի և ուրարտական բնակելի տների համադրումը հնարավորություն է տալիս ծագումնաբանական կապ տեսնելու տեղական ցեղերի և ուրարտացիների բնակելի տների ճարտարապնտական ձևերի միջև: Մյուս կողմից էլ,

Հայաստանի բնակելի ժողովրդական ճարտարապետության ձևերում ակնհայտորեն նկատվում են ինչպես բրոնզ-նրկաթեղարյան, այնպես էլ ուրարտական ճարտարապետության հետքերը :

Տեղանքի ընտրության տնտեսականից, ուրարտացիները կառուցեցին լիովին նոր քաղաքներ, բայց օգտագործեցին նաև նախորդ՝ կիկլոպյան ամրոցները: Ուրարտական քաղաքատեղիների տեղագրական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ուրարտացիները օգտագործեցին դեռևս բրոնզ-նրկաթեղարյան հասարակությունների ճանապարհային ցանցը, սակայն այն հասցրին կազմակերպվածության աննախադեպ մակարդակի: Նմանապես բարձր մակարդակի հասավ ջրանցքաշինությունը, որի հետևանքով ակտիվացավ ռոզոզովի նրկրագործությունը: Մա ևս իր չափերի մեջ նորույթ էր լեռնաշխարհում և հիշեցնում էր հինարևելյան ավանդույթները:

Ուրարտական դարաշրջանում յուրահատուկ է ամրոց-բնակավայր հարաբերակցությունը: Որպես կանոն, զուտ ուրարտական, հինարևելյան բնույթի մշակույթը ներկայացված է ամրոցներում, մինչդեռ բնակավայրերում ի հայտ է գալիս ավելի պարզունակ տարրերով բնորոշվող զանգվածային մշակույթը: Այս հանգամանքը, որը լիովին բացահայտվում է ինչպես հին, այնպես էլ նոր ուսումնասիրություններով, հաստատում է ուրարտական մշակույթի վերնախավային լինելու վարկածը: Վերնախավային մշակույթն այս մակարդակում ինքնին նորույթ էր լեռնաշխարհի համար:

Լեռնաշխարհի ճարտարապետության պատմության համար նորույթ էր նաև հարթատաշ քարամշակման ձևը, որն, ի տարբերություն բրոնզ-նրկաթեղարյան կիկլոպյան ամրոցաշինության կոպտատաշ քարամշակմանը, ներմուծում էր համաչափության նոր պատկերացումներ:

Ակնհայտ նորամուծություն էր տաճարի և պալատի նրկույթը: Ճիշտ է, նախորդ ժամանակաշրջանում լեռնաշխարհի տարածքում կային սրբատեղիներ և խոշոր կառույցներ, որոնք կարող էին հիշեցնել տաճարական կամ պալատական համալիրներ (խոսքը հատկապես Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես վերիննփրատյան շրջանների մասին է,

հմմտ. Ծոփքյան Նորշուն թնփեն՝ Զ.ա. III հազ. վերջ), սակայն, տաճարը և պալատը իրենց հինարևելյան իմաստաբանությամբ առաջին անգամ լեռնաշխարհում կիրառվեցին ուրարտական դարաշրջանում:

Ուրարտական մշակույթին խիստ բնորոշ ժայռի և հուշարձանի ներդաշնակության փաստն առկա է նաև նախաուրարտական լեռնաշխարհում: Սակայն ուրարտացիներն այն հասցրին կատարելության: Այս պարագայում (և ոչ միայն այս) ուրարտական մշակույթը էական նույնություններ է ցույց տալիս խնթա-խոտիականին և փռյուզիականին, որոնց ևս բնորոշ են ժայռակերտ կամ ժայռին կից կառույցները և ժայռերի նկատմամբ յուրահատուկ վերաբերմունքը: Այստեղ ուրարտական մշակույթը բացահայտում է իր՝ բնույթով զուտ լեռնային լինելը, չնայած դրսևորում է սիրիա-միջագետքյան հարթավայրային մշակույթներին ակնհայտ նմանակման միտում:

Այս համատեքստում հիշարժան է նաև ժայռափոր դամբարանների ի հայտ գալու հանգամանքը, ինչը, սակայն, նորամուծություն էր և հայտնի չէ լեռնաշխարհի նախորդ բրոնզ-երկաթեդարյան մշակույթներում: Ինչ վերաբերում է դամբանային կառույցների և թաղման ծեսի այլ առանձնահատկություններին, ապա բրոնզ-երկաթեդարյան մշակույթներին բնորոշ ծեսի բազմաթիվ առանձնահատկություններ պահպանվեցին ուրարտական դարաշրջանի լեռնաշխարհում, բայց ի հայտ եկան նաև նորերը: Այսպես, կարասային թաղումները կամ թաղումները աճյունասափորներում նրբեր բնորոշ չեն եղել լեռնաշխարհին, և այս տիպի թաղումների եզակի արտահայտությունները (հատկապես լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում) առնչվում են սիրիա-միջագետքյան և փոքրասիական ազդեցությունների հետ:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ մշակույթները, իրենց դարավոր գիտելիքներին ավելացնելով սիրիա-միջագետքյան ու փոքրասիական մշակույթների և, մասնավորապես, ճարտարապետության ձևաբանությունները, ստեղծեցին մի յուրահատուկ միջավայր, որի ամենամեծ նորույթը մոնումենտալ մտածելակերպի և համաչափության զգացումի կատարելագործումն էր, նրևույթներ, որոնք իրենց զարգացումն ապրեցին Հայաստանի պատմության հետագա դարաշրջաններում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ադոնց Ն. 1972, Հայաստանի պատմություն, Երևան:

Այվազյան Ա. 1976, Արբա և Ճահուկ բերդերը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 9, 87-95:

Առաքելյան Բ.Ն., Ջահուկյան Գ.Բ., Սարգսյան Գ.Խ. 1988, Ուրարտու-Հայաստան, Երևան:

Արնշյան Գ.Ե, Ղաֆադարյան Կ.Կ., 1996, Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը նախնադարյան համայնական հասարակարգի և պնտական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում, Հայկական ճարտարապետության պատմություն 1, Տիրացյան Գ.Ա. (խմբ.), Երևան, 12-86:

Ավետիսյան Հ.Գ. 1996, Արագածի ամրաշինությունը, Բանբեր Երևանի համալսարանի 1, 41-46:

Ավետիսյան Հ.Գ. 1997, Արամուսի ամրաշինական համալիրները, Բանբեր Երևանի համալսարանի 2, 118-124:

⊕ Ավետիսյան Հ.Գ. 2001, Արագած, Երևան:

Ավետիսյան Հ.Գ. 2002, Արագածի և Արամուսի պաշտամունքային կառույցներն ու քարակոթողները, Բանբեր Երևանի համալսարանի 2, 52-56:

Ավետիսյան Հ.Գ. 2005, Արամուսի ամրոցը, Հուշարձան Գ, 97-102:

⊕ Ավետիսյան Հ.Գ., Ավետիսյան Պ.Ս. 2006, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI-VI դդ., Երևան:

Ավետիսյան Պ., Բադալյան Ռ., Հմայակյան Ս., Փիլիպոսյան Ա. 1996, Հայաստանի բրոնզ-նրկաթի դարաշրջանի պարբերացման և ժամանակագրության հարցերի շուրջ, Հայաստանի Հանրապետությունում դաշտային հնագիտական հետազոտություններին նվիրված ամենամյա գիտական նստաշրջանների թեզիսներ, Բալանթարյան Ա. (խմբ.), Երևան, 8-10:

Գրեկյան Ե. 2002, Մանայի թագավորության պատմությունը, Թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան:

- Եսայան Ս.Ա. 1992, Հայաստանի հնագիտություն, Երևան:
- Եսայան Ս.Ա. 1995, Վանի ավազանի բիայնական ամրոցները, Պատմա-բանասիրական հանդես 1, 209-224:
- Եսայան Ս.Ա., Աբաջյան Լ.Վ. 1991, Ներքին խնձոր (Քայալը դերն) ամրոցը (Արևմտյան Հայաստանի ուրարտական ամրոցների մասին), Պատմա-բանասիրական հանդես 1, 110-121:
- Եսայան Ս.Ա., Բիյագով Լ.Ն., Հմայակյան Ս.Գ., Կաննեցյան Ա.Գ. 1995, Երևանի բիայնական դամբարանը 2, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ 16/III, Երևան, 55-79:
- Եսայան Ս.Ա., Քիլիմջյան Գ.Ա. 1991, Հայկաբերդ ամրոցը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 6, 15-25:
- Ջադյան Ա. 1986, Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան:
- Թորամանյան Թ. 1942, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության I, Երևան:
- Թումանյան Գ.Ս. 2005, Աշտարակի Ուռուցը, Երևան:
- Թումանյան Գ. 2007, Թաղման ծխակարգերը ուշբրոնզեդարյան Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական հանդես 1, 138-152:
- Թումանյան Գ. Ս. 2008, Հնձանային մշակույթը Հայաստանում, Երևան:
- Թումանյան Գ. 2008թ (հրատ. մեջ), Կիմերա-սկյութական մշակութային ընդհանրության դրսևորումները Հայկական լեռնաշխարհում (ըստ հնագիտական տվյալների), Էրեբունիի թանգարանում 2008 թ. տեղի ունեցած միջազգային գիտաժողով նվիրված Բ.Բ. Պիոտրովսկու 100-ամյակին, Երևան:
- Իսրայելյան Մ.Ա. 1971, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան:
- Խանգադյան Է.Վ. 1979, Էլառ-Դարանի, Երևան:
- Խանգադյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Տ., Պարսամյան Է.Ս. 1973, Մեծամոր, Երևան:
- Խաչատրյան Ա. 1933, Հայաստանի սևապզրակա շրջանի պատմություն, Երևան:
- Խաչատրյան Վ. 1998, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան:

Խնկիկյան Օ.Ս. 2009, Հայաստանի հնագիտություն (հին քարի դարից մինչև Վանի թագավորության անկումը), Երևան:

Կարազնոզման Յ. 1998, Հայկական լեռնաշխարհը սնագիր աղբյուրներում I/1, Երևան:

Կարազնոյան Ի., Հմայակյան Ս., Հակոբյան Հ., Վարդանյան Ռ., Թումանյան Գ., Ավետիսյան Պ., Տիրացյան Ն. 1996, Երիտասարդ ուրարտուի թաղումը, Հայաստանի հանրապետությունում դաշտային հնագիտական հետազոտություններին նվիրված ամենամյա գիտական նստաշրջանների թեզիսներ, Զալանթարյան Ա. (հրատ.), Երևան, 36-37:

Հարությունյան Վ. 1978, Հին աշխարհի ճարտարապետությունը, Երևան:

Հարությունյան Վ. 1992, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան:

Հմայակյան Ս.Գ. 1986, Պաշտամունքային շինությունները, քրմությունը, ծեսերը և տիեզերքի նշամասնության մասին պատկերացումը Ուրարտուում, Պատմա-քանասիրական հանդես 1, 113-133:

Հմայակյան Ս.Գ. 1990, Վանի թագավորության պնտական կրոնը, Երևան:

Հմայակյան Ս.Գ. 1995, Ուրարտական պնտության և մշակույթի ձևավորման խնդրի շուրջ, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ 16/III, Երևան, 105-106:

Հմայակյան Ս.Գ. 2005, Դովրիի ամրոցը, Հուշարձան Գ, 73-79:

Հովհաննիսյան Կ.Լ. 1973, Էրնբունիի որմնանկարները, Երևան:

Հովհաննիսյան Կ.Լ. 1964, Ուրարտական ճարտարապետություն, Ալենարկ հայ ճարապետության պատմության, Առաքելյան Բ.Ն., Մագմանյան Մ.Դ. (խմբ.), Երևան, 23-46:

Հովհաննիսյան Կ.Լ. 1996, Ուրարտական ճարտարապետություն, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Առաքելյան Բ.Ն. (խմբ.), Երևան, 87-199:

Ղափանցյան Գր. 1940, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան:

Ղափադարյան Կ. 1984, Արգիշտիլսինիլի քաղաքի ճարտարապետություն-

նը, Երևան:

Մարտիրոսյան Հ.Ա. 1971, Քարի դարից Ուրարտու, Երևան:

Մարտիրոսյան Հ.Ա., Թորոսյան Ռ.Մ. 1986, Արգիշտիխիսիլի սարկոֆագը, Պատմա-բանասիրական հանդես 3, 221-227:

Մարտիրոսյան Հ., Մնացականյան Հ. 1958, Նոր Արևշի ուրարտական կոլումբարին, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների 10, 63-84:

Մելքոնյան Մ. 1995, Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ 16/III, Երևան, 1-54:

Մկրտչյան Ռ.Ա., Ավետիսյան Պ.Ս. 1995, Ուրարտական դամբարանների հնամարդաբանական նյութերը մ.թ.ա. 8-6-րդ դդ. պատմահնագիտական կոնտեքստում, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ 16/III, Երևան, 98-104:

Մովսիսյան Ա.Ե. 1998, Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, Երևան:

Շիրմազան Գ. 1962, Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Երևան:

Պետրոսյան Ա. 2006, Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան:

Պիտրովսկի Բ.Բ. 1971, Ուրարտական ճարտարապետություն, Հայ ժողովրդի պատմություն I, Ակադեմիական հրատարակչություն, Երևան, 398-406:

Տիրացյան Գ.Ա., Արևշյան Գ.Ե. 1990, Հնագիտությունը և Ուրարտու-Հայաստան պրոբլեմը, Պատմա-բանասիրական հանդես 3, 70-75:

Փիլիպոսյան Ա.Ս., Խաչատրյան Լ.Ե. 1995, Գնդհովտի վանտոսայան վիմափոր դամբարանը, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ 16/III, Երևան, 80-97:

Փիլիպոսյան Ա.Ս., Մկրտչյան Ռ.Ա. 2001, Գնդհովտի վանտոսայան (ուրարտական) քարայր-դամբարանը, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ 18/IV, Երևան:

Քալանթարյան Ա., Մելքոնյան Հ. 2005, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003, Երևան:

Քալանթարյան Ի. 2005, Ագարակի նորահայտ ժայռափոր դամբարանը,

Հին Հայաստանի մշակույթը XIII, Քալանթարյան Ա. (խմբ.), Երևան, 154-160:

Քոչյան Ա. 1999, Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան:

- ⊕ Аветисян Г. Г. 1992, Биайнская керамика из памятников Араратской долины, Ереван.
- Аветисян П. С. 2003, Предварительные результаты раскопок памятника Агарак, Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Аврамян Л. (ред.), Ереван, 52-57.
- Арутюнян Н. В. 1964, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван.
- Арутюнян Н. В. 1970, Биайнили (Урарту), Ереван.
- Арутюнян Н. В. 1985, Топонимика Урарту, Ереван.
- Арутюнян Н. В. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван.
- Деведжян С. Г. 1981, Лори-Берд I, Ереван.
- Демская А. А. 1968, Карасные кладовые Эребуни, Сообщения государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина IV, Москва, 176-182.
- Дьяконов И. М. 1956, История Мидии, Москва-Ленинград.
- Дьяконов И. М. 1963, Урартские письма и документы (пред. Б. Б. Пиотровского), Москва-Ленинград.
- Дьяконов И. М. 1968, Предыстория армянского народа, Ереван.
- Дьяконов И. М. 1994, Киммерийцы и скифы на древнем Востоке, Российская археология 1, 108-116.
- Есаян С. А. 1966, Оружие и военное дело древней Армении, Ереван.
- Есаян С. А. 1969, Ереван: археологический очерк, Ереван.
- Есаян С. А. 1976, Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ереван.
- Есаян С. А. 1980, Скульптура древней Армении, Ереван.
- Есаян С. А. 1981, Находки урартских изделий в Ошаканском могильнике, Древний Восток и мировая культура, Дьяконов И. М. (ред.), Москва,

94-97.

- Եսայն С.А. 1985, Об урартских дворцовых комплексах Ошакана, Культурное наследие востока, Бромлей Ю.В. (ред.), Ленинград, 112-121.
- Եսայն С.А., Биягов Л.Н., Амаякян С.Г., Канецян А.Г. 1991, Биайнская гробница в Ереване, Археологические памятники Армении 15/II, Ереван.
- Եսայն С.А., Калантарян А.А. 1976, Позднеурартское погребение Ошаканского могильника, Историко-филологический журнал 3, 268-275.
- Եսայն С.А., Калантарян А.А. 1988, Ошакан I, Ереван.
- Եսայն С.А., Погребова М.Н. 1985, Скифские памятники Закавказья Москва.
- Калантарян А.А., Мелконян У.А., Жамкочян А.С., Бабаян Ф.С., Пилипосян А.С. 2003, Результаты раскопок 2002 года в Ошакане, Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Абрамян Л. (ред.) Ереван, 112-121.
- Калантарян И. 2006, Археологическая библиография южного Кавказа: Армения, Археология Кавказа 1, 263-305.
- Кафадарян К.К. 1967, Новые данные по архитектуре Урарту, Советская археология 4, 237-247.
- Кафадарян К.К. 1972, Заметки по урартской фортификации, Историко-филологический журнал 2, 151-162.
- Косян А.В. 1994, Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII-VIII вв. до н. э., Ереван.
- Курочкин Г.Н. 1994, Хронология переднеазиатских походов скифов по письменным и археологическим данным, Российская археология 1, 117-122.
- Кушнарева К.Х. 1977, Древнейшие памятники Двина, Ереван.
- Куфтин Б.А. 1943, Урартский колумбарий у подошвы Арарата и куроаракский “энеолит”, Вестник государственного музея Грузии 13-V Тбилиси.
- Марр Н.Я., Орвели И.А. 1922, Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван

Петербург.

Мартirosян А.А. 1954, Раскопки в Головино, Ереван.

Мартirosян А.А. 1954б, О древнем поселении и могильнике близ Ленинакана, Краткие сообщения института истории материальной культуры 55, 106-116

Мартirosян А.А. 1956, Раскопки в Кировакане и некоторые памятники раннеурартского периода (IX-VIII вв. до н. э), Известия академии наук Армянской ССР 9, 61-84.

Мартirosян А.А. 1960, К предыстории древнейших этапов культуры Армении, Историко-филологический журнал 1, 91-109.

Мартirosян А.А. 1961, Город Тейшебаини, Ереван.

Мартirosян А.А. 1964, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван.

Мартirosян А.А. 1964б, О периодизации археологических памятников Армении эпохи бронзы и раннего железа, Советская археология 3, 21-36.

Мартirosян А.А. 1967, Раскопки Аргиштхинили, Советская археология 4, 220-236.

Мартirosян А.А. 1974, Аргиштхинили, Археологические памятники Армении 8, Ереван.

Мартirosян А.А., Мнацаканян А.О. 1958, Урартский колумбарий Нор Ареша, Известия академии наук Армянской ССР 10, 63-84.

Медведская И.Н. 1992, Периодизация скифской архаики и Древний Восток, Российская археология 3, 86-107.

Меликишвили Г.А. 1954, Наири-Урарту, Тбилиси.

Меликишвили Г.А. 1958, К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту, Вестник древней истории 2, 40-47.

Меликишвили Г.А. 1960, Урартские клинообразные надписи, Москва.

Мнацаканян С.Х., Оганесян К.Л., Саинян А.А. 1978, Очерки по истории архитектуры древней и средневековой Армении, Ереван.

Оганесян К.Л. 1955, Кармир Блур 4: Архитектура Тейшебаини, Ереван.

Оганесян К.Л. 1958, Урартское поселение в селе Арагац, Известия академии наук Армянской ССР 4, 78-82.

- Оганесян К.Л. 1961, Арин-Берд 1, Археологические раскопки в Армении 9, Ереван.
- Оганесян К.Л. 1968, Эревуни, Ереван.
- Оганесян К.Л. 1968б, Город Эревуни, Историко-филологический журнал 3, 3-13.
- Оганесян К.Л. 1970, Архитектура Урарту, в кн. Всеобщая история архитектуры 1, Москва, 257-272.
- Оганесян К.Л. 1980, Крепость Эревуни, Ереван.
- Оганесян К.Л. 1981, Урартские корни древнеармянского зодчества, Древний Восток и мировая культура, Дьяконов И.М. (ред.), Москва, 90-93.
- Оганесян К. 1985, Военное строительство в Урарту, Культурное наследие востока, Бромлей Ю.В. (ред.), Ленинград, 145-152.
- Пиотровский Б.Б. 1939, Урарту: Древнейшее государство Закавказья, Ленинград.
- Пиотровский Б.Б. 1944, История и культура Урарту, Ереван.
- Пиотровский Б.Б. 1949, Археология Закавказья, Ленинград.
- Пиотровский Б.Б. 1950, Кармир-Блур I, Ереван.
- Пиотровский Б.Б. 1952, Кармир-Блур II, Ереван.
- Пиотровский Б.Б. 1955, Кармир-Блур III, Ереван.
- Пиотровский Б.Б. 1959, Ванское царство (Урарту), Москва.
- Пиотровский Б.Б. 1962, Искусство Урарту, Ленинград.
- Пиотровский Б.Б. 1970, Кармир-Блур (альбом), Ленинград.
- Погребова М.Н. 1977, Иран и Закавказье в раннем железном веке, Москва.
- Погребова М.Н. 1984, Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, Москва.
- Рувинштейн Р. 1975, У стен Тейшевани, Москва.
- Саркисян Д. 1989, Страна Шуври, Хурриты и урарты 3, Ереван.
- Сивков А.В. 1944, Об основных линейных мерах Урарту и древней Армении, Известия академии наук Армянской ССР 1-2, 83-88.
- Сорокин В. 1958, Следы древнейшего поселения у Кармир Блура, Советс-

кая археология 2, 150-152.

Тирацян Г.А. 1976, Новые археологические материалы послеурартского времени на территории Западной Армении, Древний Восток 2, 134-157.

Тирацян Г.А. 1978, Урарту и Армения (К вопросу о преемственности материальной культуры), II Международный симпозиум по армянскому искусству, Зарян Р.В. (ред.), Ереван, 181-191.

Тирацян Г.А. 1978в, Урартский Армавир, Культура востока: древность и раннее средневековье, Луконин В.Г. (ред.), Ленинград, 106-114.

Тирацян Г.А. 1988, Культура древней Армении: VI в. до н.э. - III в. н.э., Ереван.

Тирацян Г.А., Кошеленко Г.А. 1985, Урарту, Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии, Археология СССР, Москва, 24-37.

Халпахчян О.Х. 1980, Архитектурные ансамбли Армении, Москва, 24-37.

Хачатрян Т.С. 1963, Материальная культура древнего Артика, Ереван.

Хачатрян Т.С. 1975, Древняя культура Ширака, Ереван.

Ходжаш С.И., Трухтанова Н.С., Оганесян К.Л. 1979, Эребуни, Москва.

Шлеев В.В. 1954, Урартские крепости Закавказья, Москва.

Янковская Н.Б. 1956, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, Вестник древней истории 1, 28-46.

Adontz N. 1946, Histoire d'Arménie: Les origines du Xe siècle au VIe (Av. J.C.), Paris.

Akurgal E. 1968, Urartäische und altiranische Kunstzentren, Ankara.

⊕ Avetisyan H. 1999-2000, Urartian Ceramics from the Ararat Valley as a Cultural Phenomenon (a tentative representation), Iran & Caucasus 3-4, 293-

⊕ 314. // *Azamus (Archaeological investigations) Aleppo-Syria 2011*

⊕ Avetisyan H., Allinger-Csollich W. 2006, The Fortress of Aramus: Preliminary Report of Excavations in 2004 and 2005, Armenian Journal of Near Eastern Studies 1, 105-134.

Avetisyan P. 2008, Recently Found Archaeological Sites of Armenia (Agarak),

- Armenian Journal of Near Eastern Studies, III/2, 39-50.
- Avetisyan P., Bobokhyan A.** in press, The Pottery Traditions in Armenia from the VIII to the VI Centuries BC, Biainili-Urartu: International Symposium held in the University of Munich, 12-14 October, 2007.
- Azarpay G.** 1968, Urartian Art and Artifacts, Berkely.
- Balkan K.** 1961, Ein urartäischer Tempel auf Aznavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften, Anadolu V, 99-157.
- Barnett R.D.** 1950, The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van, Iraq 12, 1-43.
- Barnett R.D.** 1954, The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van, Iraq 16, 3-22.
- Barnett R.D.** 1959, Further Russian Excavations in Armenia, Iraq 21, 1-19.
- Barnett R.D.** 1963, The Urartian Cemetery at Igdir, Anatolian Studies 13, 153-198.
- Barnett R.D.** 1972, More Addenda from Toprak Kale, Anatolian Studies 22, 163-178.
- Barnett R.D.** 1982, Urartu, Cambridge Ancient History, Cambridge, 314-371.
- Barnett R.D., Gökce N.** 1953, The Find of Urartian Bronzes at Altın Tepe, near Erzincan, Anatolian Studies 3, 121-129.
- Başaran S.** 1981, Van bölge müzesindeki iki Urartu bakracı, Anadolu Araştırmaları VII, 79-92.
- Başaran S.** 1989, Çavuştepe Madencilik Atölyesi, Festschrift für Jale Inan, Başgelen N., Lugal M. 1989 (ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 443-448.
- Belck W.** 1895, Bauten und Bauart der Chalder, Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 27, 601-616.
- Belli O.** 1986, The Capital of Urartu: Van, Istanbul.
- Belli O.** 1992, Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992), Arkeoloji ve Sanat 58, 3-32.
- Belli O.** 1994, Urartian Dams and Artificial Lakes Recently Discovered in Eastern Anatolia, Tel Aviv 21/1, 77-116.

- Belli O. 1997, Der Bronzegürtel des Königs Rusa in Malatya Museum, *Anadolu XXIII*, 293-297.
- Belli O. 1999, *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu*, Istanbul.
- Belli O. 1999b, Dams, Reservoirs and Irrigation of the Van Plain in the Period of the Urartian Kingdom, *Anatolian Studies* 49, 11-26.
- Belli O., Ceylan A. 2002, A Bronze Age and Urartian Fortress in the Northeast Anatolia: Yoğunhasan, *TÜBA-AR V*, 119-142.
- Belli O., Dinçol A.M. 1992, Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, *Arkeoloji ve Sanat* 54-55, 13-30.
- Belli O., Kavaklı E. 1981, Çivi Yazılı İki Urartu Kral Asası, *Anadolu Araştırmaları VII*, 17-27.
- Belli O., Kellner H.-J. 1986, Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften, *Anadolu Araştırmaları X*, 317-319.
- Belli O., Konyar E. 2001, Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis, *Tel Aviv* 28/2, 169-212.
- Belli O., Salvini M. 2004, The Urartian Fortress of Kevenli and the Cuneiform Inscriptions by King Minua found There, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 46/2, 155-174.
- Bilgiç E., Ögün B. 1964, Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, *Anatolia* 8, 93-124.
- Bilgiç E., Ögün B. 1965, Second Season of Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, *Anatolia* 9, 11-20.
- Bilgiç E., Ögün B. 1967, 1964 Adilcevaz Kef Kalesi kazıları, *Anadolu VIII*, 65-122.
- Bilgiç E., Ögün B. 1967b, Adilcevaz Kef Kalesi ikinci mevsim kazıları (1965), *Anadolu IX*, 1-19.
- Biscione R. 1994, Recent Urartian Discoveries in Armenia: The Columbarium of Erevan, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 34, 115-135.
- Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N. 2002, *The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin I, The Southern Shores*, *Documenta Asiana VII*, Roma.

- Boehmer R.M. 1973, Zur Lage von Musasir, *Baghdader Mitteilungen* 6, 31-40.
- Boehmer R.M., Fenner H. 1973, Forschungen in und um Mudjesir (Irakisch Kurdistan), *Archäologischer Anzeiger* 88, 479-521.
- Burney Ch.A. 1957, Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, *Anatolian Studies* 7, 37-53.
- Burney Ch.A. 1966, A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere, *Anatolian Studies* 16, 55-111.
- Burney Ch.A. 1972, Urartian Irrigation Works, *Anatolian Studies* 22, 179-186.
- Burney Ch.A. 1995, Urartian Funerary Customs, *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, Campbell S., Green A. (ed.), *Oxbow Monograph* 51, Oxford, 205-208.
- Burney Ch.A. 1998, *The Kingdom of Urartu (Van): Investigations into the Archaeology of the Early First Millennium BC within Eastern Anatolia (1956-1965)*, *Ancient Anatolia. Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, Matthews R. (ed.), Ankara, 143-162.
- Burney Ch.A., Lang D.M. 1971, *The Peoples of the Hills*, London.
- Burney Ch.A., Lawson R.J. 1958, Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, near Birecik, *Anatolian Studies* 8, 211-218.
- Burney Ch.A., Lawson R.J. 1960, Measured Plans of Urartian Fortresses, *Anatolian Studies* 10, 177-196.
- Charlesworth M.F. 1980, Three Urartian Tombs at Palu in Turkey, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 13, 91-97.
- Çilingiroğlu A. 1979, Gaziantep Müzesindeki bir Urartu Kemer, *Anadolu Araştırmaları VII*, 49-60.
- Çilingiroğlu A. 1979b, Urartu apadanasının kökeni, *Anadolu Araştırmaları VI*, 97-110.
- Çilingiroğlu A. 1980, Diauehi'de bir Urartu kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe), *Anadolu Araştırmaları VIII*, 191-203.

- Çilingiroğlu A. 1987, Van-Dilkaya höyük-1986, *Anatolian Studies* XXXVII, 217-218.
- Çilingiroğlu A. 1988, *The History of the Kingdom Van-Urartu*, Van.
- Çilingiroğlu A. 1988b, Van-Dilkaya Höyüğü 1988 Kazıları, Höyük 1, 71-75.
- Çilingiroğlu A. 1991, The Early Iron Age at Dilkaya, *Anatolian Iron Ages*, The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Izmir (4-8 May, 1987), Çilingiroğlu A., French D.H. (ed.), Oxford, 29-38.
- Çilingiroğlu A. 1994, Decorated Stone Vessels from the Urartian Fortress of Ayanis, *Tel Aviv* 21/1, 68-76.
- Çilingiroğlu A. 1997, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, Izmir.
- Çilingiroğlu A. 2004, How was an Urartian Fortress Built? A View from the Highlands: *Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Sagona A. 2004 (ed.), *Ancient Near Eastern Studies*, Supplement 12, Louvain, 205-231.
- Çilingiroğlu A. 2006, An Urartian Fortress in front of Mount Ediuri: Ayanis, *Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1, 135-142.
- Çilingiroğlu A., Salvini M. 1995, Rusahinili in front of Mount Eiduru: The Urartian Fortress of Ayanis (7th Century B.C.), *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 35, 111-124.
- Çilingiroğlu A., Salvini M. 1997, The 1997 Excavation Campaign at the Urartian Fortress of Ayanis, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 39/2, 287-289.
- Çilingiroğlu A., Salvini M. 1999, When was the Castle of Ayanis Built and What is the Meaning of the Word 'šuri'? *Anatolian Studies* 49, 55-60.
- Çilingiroğlu A., Salvini M. 2001 (ed.), *Ayanis I: Ten Year's Excavations at Rusahinili Eiduru-kai, 1989-1998*, *Documenta Asiana* VI, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma.
- Curtis J. 1996, Urartian Bronze Belts, *Zeitschrift für Assyriologie* 86, 118-136.
- De Morgan J. 1899, *Mission scientifique au Caucase*, Paris.
- Diakonoff I.M. 1984, *The Prehistory of the Armenian People*, New-York.
- Diakonoff I.M., Kashkai S.M. 1981, Geographical Names According to Urartian Texts, *Tübinger Atlas des Vorderen Orients* B, 7/9, Wiesbaden.

- Dinçol A.M. 1977, Çavuştepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular - I, Anadolu XVIII, 105-121.
- Dinçol A.M. 1987, Urartaecische Inschriften aus Çavuştepe-Sardurihinili, Anadolu XXI, 95-104.
- Dinçol A.M. 1994, Cultural and Political Contacts between Assyria and Urartu, Tel Aviv 21/1, 6-21.
- Dinçol A.M., Kavaklı E. 1978, Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Istanbul.
- Dinçol A.M., Kavaklı E. 1982, Van Bölge Müzesinde Bulunan Yazıtlı bir Urartu Boncuğu, Anadolu Araştırmaları VIII, 231-235.
- Eichler S. 1984, Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst, Archäologische Mitteilungen aus Iran, Erg. 12.
- Erzen A. 1962, Untersuchungen in der urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren 1959-1961, Archäologischer Anzeiger 77, 383-414.
- Erzen A. 1973, Giyimli (Hirkanis), Anatolian Studies 23, 37-39.
- Erzen A. 1974, Giyimli Bronze Definesi ve Giyimli Kazısı, Belleten 38, 191-213.
- Erzen A. 1976-1977, Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları, Anadolu Araştırmaları IV-V, 1-25.
- Erzen A. 1978, Çavuştepe I, Ankara.
- Erzen A. 1978b, Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları, Anadolu Araştırmaları VI, 1-15.
- Erzen A. 1979, Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları, Anadolu Araştırmaları VI, 1-15.
- Erzen A. 1979b, Eastern Anatolia and Urartians, Istanbul.
- Forbes T.B. 1983, Urartian Architecture, British Archaeological Reports, International Series 170, Oxford.
- Frankel D. 1979, The Ancient Kingdom of Urartu, London.
- Grekyan E. 2006, The Will of Menua and the Gods of Urartu, Armenian Journal of Near Eastern Studies 1, 150-195.
- Gunter A. 1982, Representations of Urartian and Western Iranian Fortress Ar-

- chitecture in the Assyrian Reliefs, Iran 20, 103-112.
- Haas V. (Hrsg.) 1986, Das Reich Urartu, Xenia: Konstanzer Altorientalische Vorträge und Forschungen 17, Konstanz.
- Heinz O. 1941, Die amerikanischen Ausgrabungen am Bergfelsen von Van, Archiv für Orientforschung 14, 87-95.
- Hmayakian S. 1995, Urartu - Vermächtnisse einer Hochkultur, Armenien: 5000 Jahre Kunst und Kultur, Bochum-Katalog, Tübingen, 49-54.
- Hodjasch S. 1980, Nekropole der urartäischen Stadt Erebuni, Death in Mesopotamia (Papers read at the XXVIe Rencontre Assyriologique Internationale), Mesopotamia 8, Copenhagen, Alster B. (ed.), 281-288.
- Hodjasch S. 1982, Urartäische Toilettenkästchen aus Erebuni, Gesellschaft und Kultur im Alten Vorderasien, Klengel H. (Hrsg.), Berlin, 95-97.
- Hodjash S. 2000, Landschaft in der urartäischen Kunst (nach Angaben der Grabungen Erebunis), Landscapes: Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East, Part III, Padova, Milano L. (ed.), 51-52.
- Huff D. 1968, Das Felsgrab von Eski Doğubayazit, Istanbul Mitteilungen 18, 58-86.
- Işık C. 1984, Adilcevaz - Urartu Mezarlığında Bulunan bir Mühür, Anadolu XX, 83-91.
- Işık C. 1987, Die Nekropole von Habibuşağı, Belleten 51, 549-580.
- Işık F. 1995, Die offenen Felsheiligtümer Urartus und Ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger, Documenta Asiana II, Roma.
- Işık F. 1995-1996, Das Felsgrab von Köseoğlu und Totentempel Urartus, Archäologische Mitteilungen aus Iran 28, 211-234.
- Ivanchik A.I. 1993, Les Cimmériens au Proche-Orient, Orbis Biblicus et Orientalis 127, Göttingen.
- Kalantar A. 2003, Materials on Armenian and Urartian History, Paris.
- Kellner H.-J. 1980, Ein datierter Silberfund aus Urartu, Anadolu XIX, 57-67.
- Kellner H.-J. 1980b, Ein neues Goldmedaillon aus Urartu, Archäologische Mitteilungen aus Iran 13, 83-89.
- Kellner H.-J. 1982, Bemerkungen zu den Helmen in Urartu, Anadolu Araş-

- tirmaları VIII, 205-229.
- Kellner H.J. 1983, Ergänzungen zu den Blechvotiven in Urartu, Archäologische Mitteilungen aus Iran 16, 133-140.
- Kellner H.-J. 1991, Gürtelbleche aus Urartu, Prähistorische Bronzefunde XII/3, München.
- Kleiss W. 1963-1964, Zur Rekonstruktion des urartäischen Tempels, Istanbul Mitteilungen 13/14, 1-14.
- Kleiss W. 1968, Urartäische Plätze in Iranisch Azerbaidjan, Istanbul Mitteilungen 18, 1-44.
- Kleiss W. 1969-1970, Zur Ausbreitung Urartus nach Osten, Istanbul Mitteilungen 19/20, 125-136.
- Kleiss W. 1973, Aufnahmen urartäischer Burgen, Archäologische Mitteilungen aus Iran 6, 81-89.
- Kleiss W. 1973b, Bastam, Iran 11, 185-188.
- Kleiss W. 1974, Bastam, Iran 12, 205-207.
- Kleiss W. 1975, Bastam, Iran 13, 174-176.
- Kleiss W. 1976, Bastam, Iran 14, 154-157.
- Kleiss W. 1976b, Urartäische Plätze im Iran, Archäologische Mitteilungen aus Iran 9, 19-43.
- Kleiss W. 1976c, Urartäische Architektur, Urartu: Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens, Kellner H.-J. (Hrsg.), München, 28-44.
- Kleiss W. 1979, Bastam, Iran 17, 145-148.
- Kleiss W. 1979b, Bemerkungen zur urartäischen Architektur, VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15.
- Kleiss W. 1979c, Architektur, Bastam I, Teheraner Forschungen 4, Berlin.
- Kleiss W. 1982, Darstellungen urartäischer Architektur, Archäologische Mitteilungen aus Iran 15, 53-77.
- Kleiss W. 1988, Aspekte urartäischer Architektur, Iranica Antiqua XXIII, 181-215.
- Kleiss W. 1988b, Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-78, Berlin.

- Kleiss W. 1996, Die Toranlagen der urartäischen Festung Rusa-i URU.TUR von Bastam in Iranisch-Azerbaïdjan, *Anadolu Araştırmaları XIV*, 289-306.
- Kleiss W. 2003, Observations on Urartian Bronze Belts, *Yeki bud, yeki nabud, Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*, Miller N.F., Abdi K. (ed.), Los Angeles, 217-218.
- Kleiss W., Hauptmann H. 1976, Topographische Karte von Urartu, *Archäologische Mitteilungen aus Iran, Erg. 3.*, Berlin.
- Kohl Ph., Kroll St. 1999, Notes on the Fall of Horom, *Iranica Antiqua XXXIV*, 243-259.
- König F. W. 1955-1957, *Handbuch der chaldischen Inschriften*, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8, Graz.
- Korfmann M. 1977, Die Ausgrabungen von Kirsopp und Silva Lake in den Jahren 1938 und 1939 am Bergfelsen von Van (Tuşpa) und in Kalecik, *Berytus 25*, 173-200.
- Koroğlu K. 1996, *Urartu krallığı döneminde Elazığ çevresi*, Istanbul.
- Kroll S. 1976, *Keramik urartäischer Festungen in Iran: Ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranisch-Azarbaïdjan*, *Archäologische Mitteilungen aus Iran, Ergänzungsband 2*, Berlin.
- Kroll S. 1984, *Urartus Untergang in anderer Sicht*, *Istanbul Mitteilungen 34*, 151-170.
- Kusmina E.E. 1984, *Ancient Iranian and Near Eastern Elements in Scythian Art*, *Persica 11*, 37-71.
- Kutlu E. 1969, *Altıntepe'de Urartu Seramiği*, *Belleten*, 291-301.
- Lang D.M. 1978, *Armenia: Cradle of Civilization*, London.
- Lehmann-Haupt C.F. 1907, *Materialen zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse (Neue Folge)*, IX/3, Berlin.
- Lehmann-Haupt C.F. 1910-1931, *Armenien Einst und Jetzt I-II*, Berlin.
- Lloyd S. 1956, *Early Anatolia*, London.

- Lloyd S. 1989, *Ancient Turkey*, London.
- Lloyd S., Burney Ch.A. 1965, Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 14/1-2, 217-222.
- Mashkur M. 1966, *The History of Urartu*, Teheran.
- Medvedskaya I.N. 1988, Who Destroyed Hasanlu IV? *Iran* 26, 1-15.
- Medvedskaya I.N. 1989, The End of Urartian Presence in the Region of Lake Urmia, *Archaeologia Iranica et Orientalis: Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe*, Bd. I, De Meyer L., Haerinck E. (ed.), Gent, 439-454.
- Mellaart J. 1978, *The Archaeology of Ancient Turkey*, London.
- Merhaw R. (ed.) 1991, *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Jerusalem.
- Merhaw R. 1994, Gold and Silver Pins from Urartu: Typology and Methods of Manufacture, *Tel Aviv* 21/1, 129-143.
- Merhaw R. 1996, The Sculptural Quality of Urartian Cast Pins with Figural Finials, *Anadolu Araştırmaları XIV*, 307-327.
- Metdepenninghen C. 1989, The Urartian Belts: A Reconstruction and the Evidence about Some Urartian Belt-Workshops, *Archaeologia Iranica et Orientalis: Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe*, Bd. I, De Meyer L., Haerinck E. (ed.), Gent, 421-437.
- Nagel W., Strommenger E. 1985, *Kalakent*, Berlin.
- Naumann R. 1968, Bemerkungen zu urartäischen Tempeln, *Istanbul Mitteilungen* 18, 45-57.
- Nylander C. 1966, Remarks on the Urartian Acropolis at Zernaki Tepe, *Orientalia Suecana* 15, 141-154.
- Öğün B. 1961, Kurze Geschichte der Ausgrabungen in Van und die türkischen Versuchsgrabungen auf dem Toprakkale 1959, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 111/Neue Folge 36, 254-282.
- Öğün B. 1967, Die Ausgrabungen von Kef Kalesi bei Adilcevaz und einige Bemerkungen über die urartäische Kunst, *Archäologischer Anzeiger* 82, 481-503.
- Öğün B. 1970, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*,

Ankara.

- Ögün B. 1975, Urartian Burial Customs, Actes du XXIXe Congrès International des Orientalistes, Paris, 30-34.
- Ögün B. 1978, Die urartäischen Bestattungsbräuche, Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, K. Dörner-Festschrift, Şahin S., Schwertheim E., Wagner J. (ed.), Leiden, 639-678.
- Ögün B. 1982, Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer, Palast und Hütte: Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern, Papenfuss B., Strocka V.M. (Hrsg.), Mainz, 217-236.
- Orthmann W. 1966, Ausgrabungen in Patnos, Archiv für Orientforschung 21, 168.
- Özgen E. 1983, The Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, Anatolica 10, 111-136.
- Özgen E. 1984, The Urartian Chariot Reconsidered: II. Archaeological Evidence, Anatolica 11, 91-154.
- Özgülç T. 1961, Excavations at Altintepe, Belleten 25, 253-290.
- Özgülç T. 1964, The Urartian Architecture on the Light of Altintepe, Anadolu VII, 43-57.
- Özgülç T. 1966, Altintepe I, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından 5/24, Ankara.
- Özgülç T. 1969, Altintepe II, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından 5/27, Ankara.
- Özgülç T. 1969b, Urartu and Altintepe, Archaeology 22, 256-263.
- Özgülç T. 1989, Horsebits from Altintepe, Archaeologia Iranica et Orientalis: Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe, Bd. I, De Meyer L., Haerinck E. (ed.), Gent, 409-419.
- Pecorella P.E., Salvini M. 1984 (ed.), Tra lo Zagros e l'Urmia: Ricerche storiche archeologiche nell'Azerbaigian Iraniano, Roma.
- Reindell I., Salvini M. 2001, Die urartäischen Hohlmaße für Flüssigkeiten, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 43, 119-139.
- Riemschneider M. 1965, Urartäische Bauten in den Königsinschriften, Orientalia 34, 312-335.

- Riemschneider M. 1966, Das Reich am Ararat, Leipzig.
- Riemschneider M. 1970, Urartäische Stadtanlagen, Das Altertum 16, 131-137.
- Röling W. 1997, Ein urartäisches Gürtelblech mit Darstellung einer Löwenjagd, *Orientalia* 66, 213-221.
- Russell H. 1980, Preclassical Pottery of Eastern Anatolia, *British Archaeological Reports* 85, Oxford.
- Russell H. 1984, Shalmanesers Campaign to Urartu in 856 and Historical Geography of Eastern Anatolia, *Anatolian Studies* XXXIV, 171-203.
- Salvini M. 1967, *Nairi e Ur(u)atri*, Rome.
- Salvini M. 1979, Das *Susi*-Heiligtum von Karmir-Blur und der urartäische Turmtempel, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 12, 249-269.
- Salvini M. 1993, Reflections about the Urartian Shrines of the Stelae, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbours*, *Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Mellink J.M., Porada E., Özgüç T. (ed.), Ankara, 543-548.
- Salvini M. 1995, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- Salvini M. 2004, Reconstruction of the *susi* Tempel at Adilcevaz, *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Sagona A. 2004 (ed.), *Ancient Near Eastern Studies, Supplement* 12, Louvain, 245-275.
- Santrot J. (ed.) 1996, *Arménie: Trésors de l'Arménie ancienne des origines au IVe siècle*, Paris.
- Seidl U. 1974, Torschützende Genien in Urartu, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 7, 115-119.
- Seidl U. 1980, Einige urartäische Bronzezyylinder (Deichselkappen?), *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 13, 63-82.
- Seidl U. 1993, Urartäische Bauskulpturen, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbours*, *Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Mellink M.J., Porada E., Özgüç T. (ed.), Ankara, 557-564.
- Seidl U. 2000, Ein Marmorsockel aus Toprakkale, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 42/1, 103-124.
- Seidl U. 2004, *Bronzekunst Urartus*, Mainz.

- Seidl U., Born H. 1995, Schutz Waffen aus Assyrien und Urartu, Sammlung Axel Guttman, Bd. IV, Berlin.
- Seidl-Calmeyer U. 1986, Zu einem Pferde-Pektorale des Išpuni, *Anadolu Araştırmaları X*, 309-316.
- Seidl-Calmeyer U. 2000, Tierköpfe an urartäischen Geräten, *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches*, Festschrift für Baki Ögün zum 75 Geburtstag, Işık C. (Hrsg.), Bonn, 31-35.
- Sevin V. 1975, Van/Zernaki Tepe: On the Urartian Grid Plan Once Again, *Anatolica 23*, 173-180.
- Sevin V. 1977, Urartu Çömlekçiliğinde Kapak, *Anadolu Araştırmaları IV-V*, 227-233.
- Sevin V. 1979, Asur ve Urartu At-Koşum Takımları Üzerine bir Not, *Anadolu Araştırmaları VI*, 111-132.
- Sevin V. 1980, Van Kalesi'nden bir Kaya Mezarı ve Urartular'da Ölü-Yakma Geleneği, *Anadolu Araştırmaları VIII*, 151-166.
- Sevin V. 1981, Menua'nın Oğlu Inuşpua, *Anadolu Araştırmaları VII*, 1-12.
- Sevin V. 1986, Urartu mezar mimarisine yeni katkılar, *Anadolu Araştırmaları X*, 329-351.
- Sevin V. 1991, The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations, *Anatolian Iron Ages 2, The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium held at Izmir, 4-8 May, 1987*, Çilingiroğlu A., French D.H. (ed.), British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 13, Ankara, 97-112.
- Sevin V. 1993, An Urartian Lion from Gevaş, Van, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbours, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Mellink M.J., Porada E., Özgüç T. (ed.), Ankara, 565-567.
- Sevin V. 1994, Three Urartian Rock-Cut Tombs at Palu, *Tel Aviv 21/1*, 58-67.
- Sevin V. 1994b, The Excavations at the Van Castle Mound, *Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van (6-12 August, 1990)*, Çilingiroğlu A., French D.H. (ed.), Ankara, 221-228.

- Sevin V. 1996, Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü: Erken Demir Çağ Çanal
Çömlekleri, Anadolu Araştırmaları XIV, 439-467.
- Sevin V. 1999, The Origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz
Excavations, Anatolian Studies 49, 159-164.
- Sevin V. 2005, Urartu Devleti, Arkeoatlas 4, 62-123.
- Sevin V. 2006, A Comment on the so-called Urartian Capital City of Toprak
Kale, Armenian Journal of Near Eastern Studies 1, 143-149.
- Sevin V., Belli O. 1977, Yeşilç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi, Anadolu Araş-
tırmaları IV-V, 367-393.
- Sevin V., Kavaklı E. 1996, Van/ Karagündüz: An Early Iron Age Cemetery, Is-
tanbul.
- Sevin V., Özfirat A., Kavaklı E. 2000, 1997-1998 Van/Altıntepe Urartu Nekro-
polü Kazıları, Kazı Sonuçları Toplantısı XXI/1, Ankara, 421-434.
- Sinclair T.A. 1987, Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Sur-
vey 1, London.
- Smith A.T. 2003, The Political Landscape: Constellations of Authority in Early
Complex Polities, Berkley-Los Angeles-London.
- Smith A.T., Kafadarian K. 1996, New Plans of Early Iron Age and Urartian
Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes
Project, Iran, 23-37.
- Steinherr F. 1958, Die urartäischen Bronzen von Altıntepe, Anadolu III, 97-
102.
- Stone E.C., Zimansky P. 2004, Urartian City Planning at Ayanis, A View from
the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Churles Burney,
Sagona A. (ed.), Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, 233-243.
- Stronach D. 1967, Urartian and Achaemenian Tower Temples, Journal of Near
Eastern Studies 26, 278-288.
- Sulimirski T. 1954, Scythian Antiquities in Western Asia, Artibus Asiae 17,
282-318.
- Summers G.D. 1993, Archaeological Evidence for the Achaemenid Period
in Eastern Turkey, Anatolian Studies 43, 85-18.

- Tarhan T.M.** 1982, Urartu Devleti'nin «Kuruluş» Evresi ve Kurucu Krallardan «Lutipri=Lapturi» Hakkında Yeni Görüşler, Anadolu Araştırmaları VIII, 69-114.
- Tarhan T.M.** 1983, The Structure of the Urartian State, Anadolu Araştırmaları IX, 295-310.
- Tarhan T.M.** 1993, An Urartian Intramural "Pithos Burial" from the Mound of Van Kalesi, Istanbul Mitteilungen 43, 279-282.
- Tarhan T.M.** 1994, Recent Research at the Urartian Capital Tushpa, Tel Aviv 21/1, 23-57.
- Tarhan T.M., Sevin V.** 1975, The Relation between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches, Belleten 39, 401-412.
- Tarhan T.M., Sevin V.** 1977, Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler, Anadolu Araştırmaları IV-V, 273-304.
- Tarhan T.M., Sevin V.** 1977b, Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II): Konut Mimarlığı, Anadolu Araştırmaları IV-V, 347-361.
- Taşyürek O.A.** 1975, Urartu Kemerleri: Adana Bölge Müzesindeki Urartu Kemerleri, Ankara.
- Tiratsyan G.A.** 2003, From Urartu to Armenia, Civilisations du Proche-Orient I, Archeologie et Environment 4, Neuchâtel.
- Ussishkin D.** 1994, The Rock-Cut Tombs at Van and Monumental Tombs in the Near East, Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van (6-12 August, 1990), Çilingiroğlu A., French D.H. (ed.), Ankara, 253-264.
- Ussishkin D.** 1994b, On the Architectural Origin of the Urartian Standard Temples, Tel Aviv 21/1, 144-155.
- Van Loon M.** 1966, Urartian Art, Istanbul.
- Van Loon M.** 1977, The Place of Urartu in First Millenium B.C. Trade, Iraq 2, 229-232.
- Vanden Berghe L., De Mayer L. (ed.)** 1983, Urartu: Een vergeten cultuur uit het bergland Armenië, Mainz-München-Paris.

- Wartke R.-B. 1990, Toprakkale: Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 22, Berlin.
- Wartke R.-B. 1993, Urartu: Das Reich am Ararat, Mainz.
- Yesayan S.A. 1984, Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenien, Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 6, München, 97-198.
- Yutaka I. 1979, Royal Cities and Fortified Cities, Iraq 41, 75-87.
- Zafer D. 1994, The Urartian Cremation Jars in Van and Elazığ Museums, Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van (6-12 August, 1990), Çilingiroğlu A., French D.H. (ed.), Ankara, 49-62.
- Zimansky P.E. 1985, Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, Studies on Ancient Oriental Civilizations 41, Chicago.
- Zimansky P.E. 1995, Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 299/300, 103-115.
- Zimansky P.E. 1995b, The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia, Civilisations of the Ancient Near East II, New York, 1135-1146.
- Zimansky P.E. 1998, Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies, Delmar-New York.
- Zimansky P.E. 2001, Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu, Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family, Drews R. 2001 (ed.), Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38, Washington, 15-27.

SUMMARY

Archaeology of Urartu (Fortress-settlements and burial complexes)

H. Avetisyan, A. Bobokhyan

The present handbook aims to characterize the Urartian culture flourishing around the lakes Van, Urmia and Sevan in the Armenian Highland at the first half of the 1st millennium BC on the ground of common analysis of fortress-settlements and burial complexes. Also problems concerning the nature of the Urartian state and culture are considered. The book consists of introduction, three chapters, conclusions as well as bibliography and is supplemented by various figures and original photos.

Introduction: In the 9th century BC, with formation of the Urartian kingdom, the Armenian Highland entered a qualitatively new stage of its history. As a result of cultural progress of the former Bronze and Early Iron Age cultures the natives of the Highland were involved in a sphere of such historical and cultural developments which are defined by specialists as 'civilization'. This concept is characterized according to some attributes, among which the most important are the appearance of towns with organized planning, using of script, presence of monumental architecture which, accordingly, suppose the existence of complex social structures.

The preconditions of all mentioned criteria were present already within the Bronze and Early Iron Age societies of the Highland, however, they were not ripe enough to be expressed in united and systematized manner. And only at the end of the 2nd and the beginning of the 1st millennium BC, in the result of unification of Nairi tribes of the southern regions of the Highland, the state Bianili-Urartu (called also Ararat in the Bible) was formed, which, during the next three centuries, had to play a decisive role in historical and cultural developments of the Near-Eastern region. The creators of this state were the Urartians – an ethnic group who were living primarily in the mountainous regions south of Van-Lake and who were speaking a language which is ranked

by modern linguists among the languages of the so called Hurrian-Urartian language family. During the 8th and the 7th centuries BC the Urartians and their language spread through the whole territory of the Highland.

Urartu was by its structure a typical ancient Near-Eastern state formation. Accepting the value systems of Syrian-Mesopotamian cultural world, the Urartian élite tried to conform them with the values of the local population. As a result of it an élite culture par excellence was formed which coexisted with the local Late Bronze and Early Iron Age cultural groups called 'Lchashen-Metsamor' in Armenian archaeological nomenclature.

I. Principal problems of Urartian history and culture: As a result of archaeological works conducted during the last hundred years in the territory of today's Republic of Armenia and adjacent regions of Turkey and Iran a huge urartological material has been accumulated. The investigations of Armenian (H. Martirosyan, G. Tiratsyan, S. Esayan), Russian (B. Piotrovskiy, S. Khodzhahash), Euro-American (Ch. Burney, W. Kleis, P. Zimansky) and Turkish (A. Çilingiroğlu, V. Sevin, O. Belli) archaeologists greatly promoted the explanation of different problems concerning the nature of the Urartian culture. However, there appeared also questions which remain till now unsolved and concern mainly to explanation of local variants of all-Urartian culture as well as to correlation of 'élite' and 'mass' cultures clearly discernable both in archaeological record and in written sources.

However, the mentioned specialists represent different archaeological schools, who look on principal problems of Urartian culture from different points of view, which result different approaches in creating of scientific terminology and in explaining of historical and cultural paradigms. So, as to terminology used in European, American and Turkish literature, the cultural phenomena, as a rule, are represented all together in a common group (under the name 'Urartian') which are defined not according to their cultural belonging (as it is done in Armenian or Russian archaeology) but according to their peculiarities and traits. It means that the western archaeologists scarcely consider the Urartian state in terms of differentiating between various cultural

groups. While the Armenian archaeologists incline to see in Urartian culture, at least in Armenia, some sub-groupes. What is the ground for such an approach. After excavations of administrative and economic centres of the Urartian kingdom within the territory of up to date Armenia (Teishebaini, Erebuni, Argistikhinili), the archaeological materials were gathered under the common name 'Urartian culture'. In the same time, with accumulation of new data, it became evident that among the excavated materials from the 7th and the 6th centuries BC there were such contexts and artefacts, which totally differ from that of known from the classic Urartian centres. To bring clearness to this question, the Armenian archaeologist H. Martirosyan in the early 50-s of the last century was the first to introduce new conventional terms, such as 'local culture of Armenia' or 'the culture of broad spreading of iron', to define those local, non-Urartian cultural elements. This approach first seemed to be acceptable, reflecting the cultural situation formed during the Urartian expansion in northern direction. However, in the last three decades, it has been unearthed a great deal of new complexes manifesting the process of interbreeding or adaptation of Urartian and local cultures. It means that the archaeologists came across with materials which were impossible to attribute to one of the mentioned cultural groups. Now it is clear that in the early stages of the military and political expansion of the state Urartu (it means during the 9th and the 8th centuries BC) these two cultural entities existed parallel in comparatively unmixed conditions. However, since the first half of the 7th century BC, i.e. with the reign of the Urartian king Rusa II, one can see a new situation which is characterized by parallel appearance of new cultural traits to be formed through the interbreeding of local and imported elements. With regard to this all, today, the Armenian archaeologists differentiate between three cultural groups in Armenia of the Urartian period: 1. 'Lchashen-Metsamor' (or 'Etiuni') culture – representing the local i.e. the native element, 2. 'Bianili' (or 'Van-Tosp') culture – representing the introduced élite element from the original regions of the Urartians around Van-Lake, and 3. 'Urartian' culture – to be formed as a result of symbiosis of the mentioned two elements.

In this connection, we should not forget also the active participation of Cimerian and Scythian groups in creating of cultural mosaic of the later period of history of the Urartian state. This model could be useful also for interpretation of cultural developments in other regions which undergone Urartian expansion.

II. Fortress-settlements: In the territory of Urartian kingdom many sites have been excavated and surveyed by Armenian and Russian (in Armenia) Iranian, German and Italian (in Iran) as well as Turkish and Anglo-American (in Turkey) archaeologists. The excavations of principal sites have been taken place in the territories of the Republic of Armenia and adjacent regions of Turkey. The territory of north-western Iran, with some exceptions, underwent only big surveys.

During these works mainly Urartian citadels and less settlements have been excavated, as a result of which the Urartian élite culture is known better than the mass culture. In this handbook we describe some principal Urartian sites among which Tushpa (Van), Anzaf (Andsav), Rusakhinili (Toprak kale), Sardurikhinili (Çavuş tepe, Haykaber), Ayanis, Kayalı dere (Nerkin Khndsor), Altın tepe (Chmin), Erebuni (Arin berd), Teishebaini (Karmir blur), Argishtikhinili (Armavir), Oshakan and Aragats.

The archaeological materials got from the excavations of the mentioned sites enable us to systematize our knowledge about the peculiarities of Urartian architecture (town-planning, monumental, rock-cut and irrigation constructions as well as building techniques) for which the principles of both mountainous and lowland architectures were typical. So, the Urartian architecture demonstrates from the one hand essential connections to traditions of mountainous architecture of the Hittite cultural world and from the other hand to traditions of lowland architecture of the Syrian and Mesopotamian world. It is also worth mentioning, that the Urartian architecture influenced later not only the Armenian but also Central Anatolian and especially Iranian constructional traditions.

III. Burial complexes: The common analysis of Urartian burials known

from such sites as Van, Kayalı dere (Nerkin khndsor), Mazgerd, Altın tepe (Chmin), Alişar, Yerevan, Oshakan, Agarak, Geghovit etc. attests that, with some exceptions, only Urartian élite graves are well known. The cemeteries of common population, where the Urartian mass culture would appear, are unknown. The cemeteries, where graves of local population are accompanied with Urartian materials (e.g. in Oshakan), belong mainly to the local élite staying under Urartian political and cultural influence. This fact speaks per se for the élite nature of the Urartian culture.

Both the burial constructions (rock-cut tombs, pit graves, cist graves, ossuaries, stone coffins) and burial rites (inhumation, cremation, decarnation) were diverse in Urartu. This variety attests that different ethnic groups living in Urartu kept their religious identity, in spite of existence of the Haldi oriented state religion.

Conclusions: Investigations of the last years reveal multiple layers within Urartian state and society, which are very good discernable in all spheres of culture (art, cult, architecture, burial rites etc.). Now it is clear that the Urartian state consisted of different cultural and ethnic elements, however, the bearers of which shared the same value system. The main peculiarity of this value system was in mountainous nature of those cultures which was totally different from the value system of the lowland population of Syria and Mesopotamia. In this sense, the Urartian culture was not a distinct phenomenon among the cultural groupes of the Highland but a kind of reflection or perhaps imitation of lowland way of life on the background of one of the local cultures stretching south of Van-Lake, i.e. not far from the Syrian-Mesopotamian border. It means that the Urartian culture was a state culture or the culture of the élite the representatives of which belonged to one of the ethnic groups of the Highland – the Urartians. However, in the atmosphere of more than two hundred years long (the 8th and the 7th centuries BC) coexistence of this and other local cultural elements in different sub-regions of the Highland, preconditions for their real symbiosis were created.

To understand the Urartian culture would mean to uncover its different

sub-elements as well as its horizontal and vertical relations with surrounding cultures. In this respect, it is especially important to consider the role of tradition and innovation in developments of the Highland of Urartian period. Some traits unearthed through archaeological investigations demonstrate clearly the border between the new and the old. So, the juxtaposition of dwelling houses of Bronze and Early Iron Ages and that of the Urartian times reveal genetical link between them. The Urartians constructed towns in new places, however, they used also the previous cyclopean fortresses. As a rule, the Urartian culture of ancient Near-Eastern nature is represented in the fortresses, while in the settlements appears the mass culture to be characterized by more simple traits, a fact which confirms *sensu stricto* the élite nature of the Urartian culture, and the élite culture of this level was in itself an innovation in the Highland. The using of smooth-masonry was an important innovation in the Highland of the Urartian period, which, in difference from cyclopean masonry, introduced new perceptions of symmetry. An evident innovation was the using of temples and palaces in their ancient Near-Eastern perception. The fact of harmony of the rock and the site to be so characteristic for the Urartian culture was typical also in pre-Urartian period, however, the Urartians brought this concept to perfection. In this respect, the Urartian culture shows essential similarities also with the Hittite-Hurrian and the Phrygian cultural worlds. Here is the appearance of rock-cut tombs also worth mentioning, a phenomenon which was, however, an innovation and is not known in the Highland during the Bronze and Early Iron Ages. As to other peculiarities of burial constructions and rites, many of them were known since the Bronze and Early Iron Ages and continued to be used in the Highland also in the Urartian period, however appeared also new ones (e.g. pithos burials).

So, the natives of the Armenian Highland, adding to their centuries-old knowledge the achievements of Syrian-Mesopotamian and Anatolian cultural worlds, created a special cultural sphere, the most important innovation in which was the new reception of symmetry and new sense of monumentalism, phenomena, which found their further development in later periods of history of Armenia.

ՀԱՏՈՒԿ ԲՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Աբովյան 29
 Ագարակ 11, 162-163
 Ագրաթ թնփն 29, 119
 Արադնիրարի II 15
 Ադիլջնվազ (→ Արծկն) 10, 27, 29, 108, 133
 Ազա 67, 68
 Ազնավոր թնփն 10, 27, 29, 111, 130
 Աիրահնի 130
 Ալաշկներտ 17
 Ալթըն թնփն (→ Ճմին) 9, 10, 11, 27, 29, 54, 58-62, 81, 118, 125, 126, 127, 129, 130, 134, 151, 153-156, 160, 161, 170, 174
 Ալիշար 11, 157, 172
 Ակուրգալ Է. 9, 40
 ԱՄՆ 6
 Այանիս (→ Ռուսախինիլի Էիդուրու լնտան առջև) 9, 12, 26, 29, 49-51
 Այրարատ 17
 Անաշն 17
 Անգլիա 6
 Անգաֆ (→ Անձավ) 34
 Անիաշտանիա 113
 Անհավատ 36
 Անձավ (→ Անգաֆ) 9, 12, 34-36, 125, 133
 Աշոտակներտ (→ Մալխանն) 133
 Աշտարակ 107, 162
 Աշրութի դուռ 133
 Առաքելյան Բ. 25, 85
 Ասորնատան 15, 17, 18, 30, 37
 Աստվածաշնն 42
 Ավնտիսյան Հ. 23, 25, 26, 28
 Ավնտիսյան Պ. 2, 162
 Ավտոագրեզատ գործարան (→ Երևան) 158-160
 Արագած 9, 10, 17, 25, 26, 47, 103-107, 114, 120, 122
 Արագածոտն 162
 Արածանի 12, 15, 52
 Արամայիս 85
 Արամն 15, 16
 Արամուս 7, 12, 26, 108
 Արարադ (→ Նիբուր, Ջուդի) 15
 Արարատ լեռ 12
 Արարատյան դաշտ 67, 82, 173
 Արարատյան թագավորություն (→ Ուրարտու, Վանի թագավորություն) 4
 Արաքս 86, 157
 Արգիշտի I 17, 63, 66, 67, 68, 82, 86, 87, 88, 147, 173
 Արգիշտիխինիլի (→ Արմավիր) 9, 10, 17, 19, 21, 25, 29, 47, 48, 54, 85-95, 114, 115, 118, 122, 123, 125, 126, 135, 167, 170, 171, 172, 173, 174
 Արգիշտիունա 119
 Արդինի (→ Մուսասիր, Մուջնսիր) 15, 119
 Արին բերդ (→ Էրնբունի) 21, 63, 119
 Արծաշկու 15, 118
 Արծկն (→ Ադիլջնվազ) 29, 36, 108, 171, 172, 174
 Արճնշ 15
 Արմավիր (→ Արգիշտիխինիլի) 9, 19, 85-95
 Արտաշատ 17
 Արտոս 12
 Արցախ 17
 Արփադ 17
 Արևմտյան Հայաստան 6, 7, 20, 23, 26, 30, 177

Բ

Բագավան 17
 Բաղնոց 29
 Բալու 29, 167, 168
 Բայազետ (→ Դողու Բայազետ) 11, 12, 134, 167, 168
 Բաստամ (→ Ռուսախինի) 10, 29, 54, 108, 109, 110, 114, 119, 122, 124, 125, 126
 Բարզուն 15
 Բարնետ Դ. 20, 58
 Բնլի Օ. 20, 34
 Բնլք Վ. 24
 Բրոնի Չ. 7, 20, 26, 27, 34, 42, 52, 54, 57, 152
 Բիայնիլի 4, 16, 19
 Բիշխուն Ռ. 25
 Բոլդադ 42
 Բոստանկայա 133, 170, 172

Գ

Գնդուվիտ 11, 164-166, 170, 172
 Գնրմանիա 6
 Գիլգանու 15
 Գիյիմլի (→ Նիրկանիա) 29, 108
 Գրնեյան Ե. 8, 27
 Գուգարք 17
 Գուրգում 17

Դ

Դադյան և. 96
 Դալ Ա. 76
 Դամասկոս 17
 Դանաթու 130
 Դավալու 10, 114
 Դավթի բլուր (→ Արգիշտիխինի) 87
 Դնդնի 172
 Դնլիչա 36

Դնյոխին Ա. 72

Դիաունիսի 15

Դիդի կոնդ (→ Օշական) 25, 96

Դիլքայա 108, 167

Դողու Բայազետ (→ Բայազետ) 11, 12, 134, 167, 168

Դովրի (→ Փոքրավան) 26, 29, 108

Դուզգազի 10, 117

Դեզանց Ա. 42

Ե

Եսայան Ա. 20, 21, 67, 96
 Երասիս 85
 Երաստ 85
 Երզնկա 58
 Երիշատ 36
 Երիցյան Ա. 85
 Երևան 63, 158-160
 Եփրատ 15

Զ

Զայդլ Ռ. 20
 Զննակի թնփն 10, 27, 29, 108, 112, 114, 119
 Զրմ-զրմ դադ 12, 32, 37
 Զիմանակի Պ. 20
 Զիվիստան 9, 34, 35, 134

Է

Էզնյան աշխարհ 18
 Էթունի 17, 19, 22
 Էրուրու (→ Միփան) 49
 Էլառ 29
 Էջմիածին 103
 Էտրուրիա 18
 Էրնբունի (→ Արին բնրդ) 9, 10, 17, 25, 27, 29, 47, 54, 60, 63-71, 78, 82, 119, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 135, 137, 167

Էրզն Ա. 42, 44, 46, 47

Ը

Քաշբուրուն 10, 26, 128

Քավրիզ 18

Քնյնբա 48, 74, 119

Քնյնբահնի (→ Կարմիր բլուր) 10, 17, 19,
24, 26, 27, 29, 68, 72-84, 95, 114, 115,
116, 118, 122, 123, 124, 125, 170

Քիզլաթպալասար III 17, 37

Քիֆլիս 85

Քորամանյան Ք. 26, 96

Քոփրաք քալն (→ Ռուսախինիլի) 9, 10,
24, 26, 27, 29, 37-42, 48, 54, 55, 60, 81,
118, 122, 124, 129, 130, 133, 152

Քումանյան Գ. 2, 7, 21, 27, 39, 61, 129,
172

Քուրքիա 6, 13, 20, 30

Քուրքի թնփն 10, 117, 120

Բ

Բզդիր (→ Մալաքու) 11, 29, 54, 167, 169,
170, 171, 172, 173

Բլդարունի (→ Տրազդան) 83

Բշպուինի 16, 34

Բշկալա 11, 149, 150

Բվանովսկի Ա. 26, 63

Բվարշա 67

Բտալիա 6

Բրան 13, 20, 30, 116, 157

Բրանական սարահարթ 17

Բրնուշինի 45, 48, 173

Լ

Լնզք 35

Լնիք Ս. 24

Լնիման-Հաուպտ Կ. 24, 26, 37, 38, 39, 40,
41, 42, 153

Լնյարդ Ա. 32

Լիճ 171, 172, 173, 174

Լիմ 12

Լլոյդ Ս. 27

Լոռի (→ Լուշա) 17

Լոռի բնրդ 167

Լոուսոն Ռ. 27

Լուխա 15

Լուշա (→ Լոռի) 17

Խ

Խաթն 63, 173

Խալդի 10, 15, 18, 37, 46, 48, 60, 63, 65, 67,
88, 119, 128, 130, 174

Խալիլա 15

Խաչատրյան Լ. 164

Խիմնն 15

Խոջալ Ս. 20, 67

Խոտանալու 134

Խորննացի Ս. 13, 85

Խորխորյան ժայռ 11, 12, 63, 86, 134, 147,
148, 149

Խոր Վիրապ (→ Արտաշատ) 29

Մ

Մովինար 29

Մոփք (→ Մուպա(նի)) 178

Մուպա(նի) (→ Մոփք) 63, 173

Կ

Կալլանիա 119

Կաղզվան 82

Կապան 56

Կասպից ծով 19

Կարապյունդուզ 167

Կարապետյան Ի. 27

Կարճաղբյուր 172

Կարմիր բլուր (→ Քնյնբահնի) 9, 14, 19,

Հատուկ անունների գանկ

- 21, 22, 24, 47, 48, 55, 72-84, 101, 118,
122, 125, 129, 161
- Կարքնմիշ 17
- Կերան 12
- Կերպորտեր Ա. 85
- Կիլիկիա 17
- Կղարջք (→ Քաթարգա) 17
- Կյուրոս 54
- Կոմագենն 17
- Կոշելենկո Գ. 9
- Կոտայք 23
- Կորդվաց լեռներ 4, 12
- Կրոլ Ս. 20, 26
- Կուէ 17
- Կումննու 119
- Կումնուխ 17
- Կուֆտին Բ. 174
- ◀
- Հաբիրուշադը 167, 172
- Հակոբյան Հ. 10
- Հակոբ 171
- Հայաստան 6, 7, 13, 14, 20, 21, 22, 23, 26,
30, 52, 72, 85, 161, 171, 174, 176, 177
- Հայկ 85
- Հայկաբերդ (→ Չավուշ թևփն, Սարդուրի-
խինիլի) 9, 29, 36, 42-48, 54, 120, 125,
152
- Հայկական լեռնաշխարհ 4, 13, 19, 21, 26,
58, 176, 178
- Հայկական Պար 16
- Հայկական Տավրոս 15
- Հասանլու 29
- Հարությունյան Ն. 67
- Հարք 52
- Հաուպտման Հ. 6
- Հաքքարի 12
- Հաֆթավան թևփն 29
- Հիրկանիս (→ Գիյիմլի) 108
- Հմայակյան Ս. 7, 20, 23, 25, 26, 27, 172
173
- Հոգիներ տնդափոխող աստվածություն
173
- Հոկտեմբերյան 134
- Հոռոմ 17, 19
- Հովհաննիսյան Կ. 6, 7, 20, 25, 26, 63, 67
83, 113
- Հրազդան գետ (→ Իլդարունի) 72, 83, 170
- Հրազդանի կիրճ 172
- Ղ
- Ղարիբյան Ի. 2
- Ղափանցյան Գ. 48, 173
- Ղաֆաղարյան Կ. 25
- Ճ
- Ճմին (→ Ալթըն թևփն) 54, 58-62, 153-
156, 172
- Մ
- Մազգերդ 153, 172
- Մալաթիա (→ Մելիդ) 17
- Մալաթլու (→ Իզդիր) 170
- Մանա 18
- Մանազկերտ 153
- Մառ Ն. 24, 41
- Մարանդ 134
- Մարտիրոսյան Հ. 20, 21, 25, 83, 84, 85
- Մեծլուսյան Ս. 92
- Մելարտուա 18
- Մելիդ (→ Մալաթիա) 17
- Մեծամոր 29, 171, 172
- Մենուա 16, 35, 63, 67, 88, 133, 134
- Մենուախինիլի 26, 29
- Մենուայի ջրանցք (→ Շամիրամի ջրանցք)
12, 134

Միանդոս 133

Միջագետք 125, 135, 138

Միջնորկական ծով 17

Մկրտչյան Ռ. 164, 172

Մեմրի դուռ 12, 32, 133, 174

Մյուսկեր Դ. 42

Մշո դաշտ 52

Մուջնաիր (→ Արդինի, Մուսասիր) 29

Մուսասիր (→ Արդինի, Մուջնաիր) 10, 15,
16, 19, 29, 54, 108, 119, 120, 128, 130

Ն

Նաիրի 4

Նաֆթ քոյու 11, 148, 149

Ներքին խնձոր (→ Քայալը դերմ) 52-57,
151-152

Նիբուր (→ Արարատ, Ջուղի) 15

Նիլիախարի 15

Նիկոլսկի Մ. 26, 63

Նինվն 37

Նոր Արևշ 63, 167, 170, 172

Նոր գյուղ 174

Նորշուն թնփն 29, 178

Նորք 63

Շ

Շամիրամ 24

Շամիրամի ջրանցք (→ Մենուայի ջրանցք)
12, 134

Շանտր Ա. 85

Շնթիթու 173

Շիվինի 119

Շուլց Բ. 24, 31, 32

Ո

Ոսկնիատ 162

Ոստան 12

Չ

Չավուշ թնփն (→ Հայկաթնոր, Սարդուրի-
խինիլի) 27, 29, 42-48

Չիլինգիրոլու Ա. 20, 26

Չոբանյան Հ. 8

Պ

Պարթնու 29, 108

Պարսկահայք 13, 20, 26, 30

Պետրոսյան Ա. 8

Պետրով Պ. 170

Պիտրովսկի Բ. 20, 21, 32, 47, 72

Ջ

Ջրահովիտ 29

Ջուղի (→ Արարատ, Նիբուր) 15

Ռ

Ռասամ Հ. 24, 37

Ռեզայնի 10, 129

Ռեյնոլդս Ա. 24, 37

Ռշտունյաց լեռներ 12

Ռուսա I 18, 19, 37, 41, 87

Ռուսա II 19, 22, 49, 72, 74

Ռուսա III 68, 87

Ռուսախինիլի (→ Բաստամ) 29, 119

Ռուսախինիլի Էփրուրու լեռան առջև
(→ Այանիս) 49

Ռուսախինիլի (→ Թոփրաք քալն) 118

Ռուսաստան 6

Ռևանդուզ 119

Ս

Սալխանն (→ Աշտակներտ) 133

Սալմանասար I 15, 16

Սալմանասար III 15, 37

Սալուա 15

Սարգոն II 18, 119

Սարգուրի I 16, 32
 Սարգուրի II 17, 18, 68, 87, 89, 113, 115
 Սարգուրի խինիլի (→ Հայկաբերդ, Չափուշ թնփն) 17, 42-48
 Սարիդամիշ 82
 Սանգար 11, 62
 Սարուխան 171
 Սնն-Մարտնն Ժ. 24, 85
 Սնվին Վ. 20
 Սգնակ 56
 Սիփան 12, 49
 Սմբատյան Մ. 85
 Սյունիք 17
 Սորոկին Վ. 83
 Սուգունիա 15
 Սուրբ Սահակ նկնդնցի 86
 Սև ծով 17

Վ

Վան (→ Տուշպա) 3, 11, 12, 17, 18, 19, 23, 24, 29, 30-33, 34, 35, 37, 41, 42, 44, 49, 122, 133, 147-150, 172
 Վանա ժայռ 12, 16, 125, 170, 174
 Վանա լիճ 12, 15, 20, 35, 42, 133
 Վանի թագավորություն (→ Ուրարտու, Արարատյան թագավորություն) 4
 Վան Լուն Մ. 58
 Վասպուրական 4, 12
 Վարդաշեն 63
 Վերախրամ 29, 130
 Վերին Չաք 119
 Վինննա 42
 Վրաստան 6

Տ

Տայք 17
 Տարմակիսու 119
 Տարուի 119

Տեր-Ավնտիսյան Պ. 63
 Տեր-Ավնտիսյան Ս. 21, 73
 Տեր-Մարտիրոսով Ֆ. 25
 Տիրացյան Գ. 9, 20, 25, 85, 175
 Տյուրոս 17
 Տրուխտանովա Ն. 67
 Տուշպա (→ Վան) 9, 12, 16, 17, 18, 29, 30-33, 34, 118, 119, 122, 125, 133, 147-150
 Տուրուբերան 52

Ու

Ուայախա 119
 Ուատկուն 115
 Ուատու 18
 Ուդուրի-Էթիունի 22
 Ուխտնրուխի (→ Լուշա, Լոռի) 17
 Ուշնույնի 10, 129
 Ուվարով Ա. 85
 Ուտիք 17
 Ուրմիա 10, 15, 114, 125, 133
 Ուրուատրի 15, 16

Փ

Փիլիպոսյան Ա. 7, 25, 27, 164, 172, 179
 Փոքրավան (→ Դովրի) 29
 Փոքր Մհեր 174

Ք

Քաթարգա (→ Կղարջք) 17
 Քալաթգաղ 29
 Քալանթարյան Ա. 7, 25, 96
 Քալն Այդար 133
 Քալն քամանա 10, 117, 120
 Քայալը դերն (→ Ներքին խնձոր) 9, 10, 11, 27, 29, 52-57, 125, 127, 130, 134, 135, 151-152, 170, 172
 Քնշիշ գյոլ 134
 Քնֆ քալնսի 10, 29, 108, 124, 127, 130, 133

Քիչ քալնսի 10, 114

Քլայս վ. 6, 7, 10, 20, 26, 58, 113, 130

Քլնյթըն Ա. 24, 37

Քյունտոլու 167

Քոսյան Ա. 183, 184

Օ

Օգյուն Բ. 7, 27

Օգոստոս 71

Օգգյուլ Թ. 9, 27, 58, 61, 153

Օշական (→ Դիդի կոնդ) 7, 9, 12, 17, 19,

25, 29, 96-102, 118, 147, 161, 171,

172, 174

Օրբնլի Ն. 24, 32, 41, 42

Ֆ

Ֆորբս S. 6, 58, 113

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ